

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**DANSK-NORSKE SKÆBNER
FØR OG EFTER**

1814

Dansk-norske skæbner før og efter 1814

Dansk-norske skæbner før og efter 1814

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2014

Dansk-norske skæbner før og efter 1814

Personalthistorisk Tidsskrift

2014

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie

Personalthistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie siden 1880.

Redigeret af Thit Birk Petersen (ansv. redaktør), Cecilie Damgaard Carlsen, Rune Larsen, Birgitte Pantmann, Nina Etting Pentz, Christine Sonne-Jensen og Henriette Kragh Jacobsen (anmelderredaktør).

© 2014 by forfatterne og Samfundet for Dansk Genealogi og Personalthistorie.

Udgivet med støtte fra Statens Kunstfond (Tidsskriftstøtte) og Alfred Good's Fond.

Sats og tryk: Gullanders Bogtrykkeri

ISSN 0300-3655

Forsidebillede

Forsidebillede: Udsnit af det danske rigsvåben før 1819. Den norske løver er repræsenteret på skjoldet. Se hele våbenskjoldet i den historiske indledning.

Kilde: Rigsarkivet. Departementet for de Udenlandske Anliggender: Gruppeordnede sager: Våben: Sager vedrørende det danske rigsvåben, det lauenburgske våben m.v. 1816-1841, pk. 1311.

Bagsidebillede

Udsnit af billede, der viser den norske rigsforsamling i 1814. I centrum er C. M. Falsen. Hele historien om C. M. Falsen kan læses i temaartiklen »Christian Magnus Falsen, 1814 og den norske grunnloven« af Marthe Hommerstad. Billedet er malet af Oscar Wergeland til grundlovens 70års jubilæum. Billedet kan ses i Stortinget, Oslo, Norge.

Redaktionen har forsøgt at finde frem til alle rettighedsindehaverne i forbindelse med fotos og andre illustrationer. Skulle enkelte mangle, vil der ved henvendelse til redaktionen straks blive betalt for benyttelsen af billederne.

Indhold

Forord 7

Velkommen til Personalhistorisk Tidsskrift 2014 8

Temaartikler

Thit Birk Petersen: »Historisk indledning« 15

Jørgen Mikkelsen: »Dansk-norsk samhandel i 1700-1800-tallet« 25

Marthe Hommerstad: »Christian Magnus Falsen, 1814
og den norske Grunnloven« 53

Martin Krieger: »Nathaniel Wallich's karriere i Serampore
og Calcutta, 1808-1815« 69

Finn-Einar Eliassen: »Jakten på Peter Dahl – biografen som detektiv« 89

Mette Ahlefeldt-Laurvig: »De urene kvinder eller »det glemte ritual«« 111

Øvrige artikler

Jan Søntrup: »Den dobbelte utroskab« 139

Ole Bech Knudsen: »Statsminister Helle Thorning-Schmidts anetavle« 165

Louise Olsen: »1700-tallets kvindeideal igennem ligprædikener« 185

Anmeldelser

Niels Bendsen: »Gården på væggen – om gårdmalere i Nordjylland«.
(Henriette Kragh Jacobsen) 203

Marie Bregendahl: »En Dødsnat + novellen Ved Lars Skrædders sygeseng,
med efterord af Hans Otto Jørgensen«. (Andreas Kragh Jacobsen) 204

Breve hjem. »Danske soldater i Første Verdenskrig. Med forord af
Claus Bundgård Christensen«. (Flemming Borg Nielsen) 205

Randi Buchwaldt og Ted Rosvall: »Axel & Margaretha: A Royal Couple«.
(Trond Norén Isaksen) 207

Ved Palle Ove Christiansen: »Dagligliv i 1800-tallets JYLLAND – Evald Tang
Kristensen om mennesker og landskaber«. (Charlotte Lindhardt) 209

<i>Michael Hesselholt Clemmesen (Red.): »Fra Krig og Fred«.</i> Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift 2014/1. (Tommy P. Christensen)	211
<i>Anna Dahlgren: »Ett medium för visuell bildning.</i> Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850-1950«. (Tommy P. Christensen)	213
<i>Rasmus Glentbøj og Morten Nordhagen Ottosen: »1814 – krig, nederlag, frihed. Danmark-Norge under Napoleonskrigene«.</i> (Thit Birk Petersen) ...	215
<i>Birgitte Juncker: »Thorkild Juncker – stor industrileder i det 20. århundrede«.</i> (Charlotte Lindhardt)	217
<i>Louise Klinge (Red.): »Marias breve – brevsamling fra 1. Verdenskrig af Maria Rasmussen«.</i> (Thit Birk Petersen)	219
<i>Ove Korsgaard: »Solskin for det sorte muld. Om slægt og folk«.</i> (Charlotte Lindhardt)	220
<i>Adam Jon Kronegh og Michael Dupont (Red.): »Visdom og gamle arkivalier – Festskrift til Svend Ahrensbach i anledning af hans 60-års fødselsdag 10. november 2013«.</i> (Tommy P. Christensen)	222
<i>Christian Larsen, Erik Nørr & Pernille Sonne: »Dansk Skolehistorie. Da skolen tog form 1780-1850«.</i> (Harry Haue)	223
<i>Jesper Laursen og Eva Schmidt: »Herremanden. En adelig families storhed og fald«.</i> (Stella Borne Mikkelsen)	227
<i>Ole Sønnichsen: »Rejsen til Amerika. Drømmen om et nyt liv. Fortællingen om de danske udvandrere«.</i> (Henriette Kragh Jacobsen)	229
<i>Mikkel Venborg Pedersen: »Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede«.</i> (Jørgen Mikkelsen)	231

Orientering fra bestyrelsen

Generalforsamling 2014	237
Årsregnskab 2013	243
Indkaldelse til generalforsamling	245

Register

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 2014	252

Forord

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie står nu i et vadeded. Vi har i samarbejde med Det Kongelige Bibliotek i dette efterår påbegyndt digitaliseringen af de gamle årgange af Personalhistorisk Tidsskrift, der som bekendt er blevet udgivet siden 1880. Vi venter os meget af dette samarbejde, da det vil give en hidtil ukendt effektivitet i søgeprocessen for tidsskriftets mange brugere. Skulle nogle af de tidligere bidragydere af en eller anden årsag ikke ønske at deres bidrag gøres tilgængeligt for læserne i digital form hører vi meget gerne om det. Henvendelsen bedes da rettet til Samfundets formand, og så finder vi selvfølgelig en løsning på det.

Vi er nu også inde i forberedelserne til en sammensmeltning med de to andre, store landsdækkende slægtsforskerorganisationer, SSF og DiS-Dk. En sammensmeltning der forhåbentlig vil kunne føres til ende om et par år.

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistories bestyrelse har hermed fornøjelsen at præsentere Personalhistorisk Tidsskrift i et helt nyt og mere tidssvarende design. Vi har samtidig valgt at overgå til årbogsformen, da den både giver mulighed for at tilbyde en fast indbinding og er økonomisk mere fordelagtig for vore medlemmer. Det vil fortsat være muligt at købe den enkelte årgang af årbogen i løssalg, men vores økonomiske fundament er fortsat vore abonnenter og de fonde, der også i år har været så venlige at støtte denne udgivelse.

Uden en stor indsats fra tidsskriftets redaktion havde denne første årbogs-udgivelse ikke været muligt, og bestyrelsen skal derfor rette en stor tak til redaktionen, og samtidig håbe, at årbogens læsere vil værdsætte indsatsen og glæde sig over resultatet.

Endelig skal der allerede nu varsles, at Samfundets generalforsamling i 2015 vil finde sted torsdag d. 4. juni 2015 med dagsorden i henhold til Samfundets love.

På bestyrelsens vegne

Tommy P. Christensen
Samfundets formand

Velkommen til Personalhistorisk Tidsskrift 2014

Du sidder nu med den nye årbog for Personalhistorisk Tidsskrift. Den har været længe undervejs, og vi i redaktionen og bestyrelsen har arbejdet hårdt for at skabe det bedste resultat. Det er blevet en flot, læse- og brugervenlig bog som vi også håber I, vores medlemmer, vil tage godt imod.

Bogen er en helt ny udgave af Personalhistorisk Tidsskrift. I stedet for at få to tidsskrifter om året, udkommer bogen en gang om året. Antallet af artikler er det samme, ligeså med anmeldelserne. Til gengæld er bogen i helt nyt design, fast ryg og flot papir. En smuk sag, man godt kan have liggende fremme på sofabordet.

Hver bog vil have et tema som artiklerne skal forholde sig til. Temaerne vil være ganske brede, så der vil være rig variation i artiklerne. Der vil også være artikler udenfor tema, så der er rig mulighed for at få gode historier. Temaerne for 2015-2017 er allerede fastlagt, og hvis der er et af vores medlemmer, der sidder med en specialeviden om et af emnerne, eller har arbejdet med det, så kontakt endelig redaktionen. Tema for 2015 er den historiske biografi, for 2016 migration/social mobilitet og i 2017 er temaet Dansk Vestindien. Redaktionen modtager selvfølgelig også gerne artikler, der ikke passer til temaet.

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie er stiftet i 1879 og er Danmarks ældste forening for slægtsforskning, og derved er Personalhistorisk Tidsskrift Danmarks ældste slægtsforsknings tidsskrift med mange gode traditioner i bagagen. Bestyrelsen og redaktionen har i en længere periode ønsket at foretage nogle ændringer i tidsskriftets udseende, og idet slægtsforskning er blevet meget populært, faldt det naturligt, at denne fornyelse skulle komme nu. Det har derfor været nødvendigt at foretage nogle ændringer i tidsskriftets udseende og opsætning, men det har også været vigtigt for redaktionen og bestyrelsen at bevare nogle af de elementer, der kendetegner Personalhistorisk Tidsskrift.

Selve omslaget er ganske anderledes end tidligere, mere farverigt og moderne. Mere ungt vil man måske mene. Slægtsforskning er blevet meget moderne, og tusindvis af mennesker foretager slægtsforskning på egen hånd. Derfor vil vi gerne appellere til en masse nye mennesker, unge som gamle, der ikke måtte kende til Personalhistorisk Tidsskrift, og dette gøres bedst med en flot indpakning som blikfang samt et godt og professionelt indhold.

Allerede i sidste nummer af Personalhistorisk Tidsskrift (2013:2) blev der indført nogle ændringer i blandt andet opsætningen af artiklerne. Der var ikke længere noter i artiklerne, og den almene litteraturliste blev erstattet af en kildehenvisning. Disse ændringer blev foretaget for at gøre tidsskriftet mere brugbart, læsevenligt og lettere tilgængeligt for jer medlemmer. Vi ønsker, at Personalhistorisk Tidsskrift skal være en inspiration til videre forskning og kunne anvendes som en form for håndbog. Artiklerne skal fortælle spændende personalhistorier, men også opfordre til, at læseren foretager egen forskning. Bogen skal give ideer til, hvor man kan finde forskellige former for kilder, samt hvordan disse kilder kan anvendes, og hvad man skal passe på, når kilderne anvendes. Derfor har vi også i nogle artikler valgt at indføre faktabokse, der giver oplysninger om, hvor man kan læse mere, eller hvor specifikke kilder kan findes. Samtidig fungerer boksene også til at fremhæve vigtige pointer eller citater i artiklerne, således at læseren hele tiden holdes fanget i den spændende historie.

Temaet for 2014 er »Dansk-norske skæbner før og efter 1814«. Der var mange forskellige jubilæer at vælge imellem i år, og man kan mene, at 1. Verdenskrig også var værd at ihukomme med et temanummer. Dette skal ikke modsiges, men idet mange danskere har aner i Norge og vice versa, mente bestyrelsen og redaktionen, det var på sin plads med et temanummer om netop forholdet mellem Danmark og Norge. Med dette års temanummer ønsker vi at give vores medlemmer nogle værktøjer til at arbejde videre med deres aner i Norge. Give inspiration til, hvor man kan finde kilder i det norske, samt give læseren en forståelse for, hvorfor forholdet mellem de to lande er så tæt, men alligevel distanceret.

I år kan vi præsentere en historisk indledning, fem artikler indenfor tema, tre øvrige artikler samt 16 anmeldelser.

Som det første vil der være en ganske kort historisk indledning skrevet af undertegnede. Denne vil omhandle de begivenheder, der ledte op til tabet af Norge i 1814. Den første egentlige temaartikel i årbogen er skrevet af arkivar Jørgen Mikelsen, og omhandler den dansk-norske samhandel i perioden omkring 1800. Artiklen undersøger, hvor mange, der arbejdede med skibsfart og handel i perioden. Artiklen giver også gode tips til, hvor der kan hentes oplysninger om de mænd, der arbejdede som sømænd og sejlede mellem Danmark og Norge. Danmark-Norge var en søfartsnation, og størstedelen af befolkningen har været i berøring med søfart, handelsskibe og havet. Det er en artikel, der vidner om de tætte forbindelser, der var imellem de to lande. Artiklen giver indsigt i et kildemateriale, der ikke tidligere har været analyseret eller tilgængeligt, og derfor ligger der mange gode historier og oplysninger gemt i denne artikel, der nok kan være af interesse for flere slægtsforskere.

Anden artikel er skrevet af Marthe Hommerstad, historiker ved Oslo Universitet. Forfatteren har skrevet en dybdegående artikel om en af fædrene til den norske

grundlov, Christian Magnus Falsen. Falsen havde dansk-norske aner, var i København, da bombardementet i 1807 fandt sted, og deltog som kaptajn i Kongens Livkorps. Falsen var en af to (den anden Carsten Adler), der arbejdede på de første udkast til den norske grundlov. Falsen blev en central person i udarbejdelsen af den endelige grundlov og var derfor en essentiel brik i hele det store spil om den norske forfatnings udformning efter 1814. Samtidig er det en fortælling om en familie, der nok har levet godt, men som også var ramt af tragedier, depression og falliterklæring.

Tredje artikel, der hører under årbogens tema, er skrevet af Martin Krieger, professor i nordeuropæisk historie ved Kiel Universitet. Artiklen omhandler Nathaniel Wallich, en kirurg og botaniker, der boede og arbejdede i den danske koloni Serampore. Artiklen behandler Wallichs liv og beretter om, hvordan krigen opfattedes så langt fra Danmark i kolonierne. En eksotisk artikel om en dansker i et land langt borte, men et land som på daværende tidspunkt var en del af Danmark. Artiklen giver et indblik i arkiver ude i verden, hvor vi kan finde spændende historier om udenlandsdanskere.

Den fjerde artikel er skrevet af Finn-Einar Eliassen, dr.phil i historie, nu pensioneret professor. Artiklen omhandler Peter Dahl, der var skipper, købmand og dannelsesrejsende i slutningen af 1700-årene. Artiklen giver et indblik i Eliassens forskning om Peter Dahl. Et godt eksempel på, hvordan man optræver en slægts-historie, hvilke fælder man støder på, og hvordan man kan få hjælp fra uventet kant. Historien om Peter Dahl er i sig selv ganske spændende, men det artiklen anskueliggør, er netop den udførlige beskrivelse af arbejdet med at finde informationer om en given person. En meget brugbar artikel for slægtsforskeren, og forhåbentlig kan den give inspiration til vores læsere, så de kan arbejde videre med egen forskning.

Den femte og sidste artikel i temarækken er skrevet af Mette Ahlefeldt-Laurvig, forfatter og foredragsholder, og omhandler kvinders introduktion i kirken efter fødsel i Danmark-Norge. Det er en artikel, der fortæller om en skik, der for længst er gået i glemmebogen, men som i sin samtid havde stor betydning i samfundet.

Der bringes også et par artikler, der ikke falder under bogens tema. Blandt andet har Jan Søntrup, journalist og forfatter, bedrevet ny forskning om Frederik VI og Frederikke Dannemand. Der ligger et stort arbejde bag denne artikel, og det er ganske ny og banebrydende viden, der fremlægges. Ole Bech Knudsen, arkivar, har bedrevet en oversigt over statsminister Helle Thorning-Schmidts aner. Den form for kendtes anetavler har før været bragt her i *Personalthistorisk Tidsskrift*, og det er en lærerig måde at få ny viden om de offentlige personligheder, der omgiver os. Derudover har Louise Olsen, Stud. mag i historie ved Københavns Universitet, skrevet en artikel over sit specialeemne, der omhandlede 1700-tallets kvindeideal set gennem ligprædikener. Et kildemateriale, der er ganske anvendt af

slægtsforskere og hvis ikke, er der her en fin introduktion til nogle interessante kildesamlinger.

Ud over artiklerne og anmeldelserne er der det vanlige register, nyt fra bestyrelsen samt indkaldelse til næste års generalforsamling.

Jeg håber, I får glæde af årbogen og finder inspiration, ny og nyttig viden i den. Rigtig god fornøjelse.

På redaktionens vegne

Thit Birk Petersen

Tema artikler

Historisk indledning

Af Thit Birk Petersen

På de næste sider vil følge en ganske kort introduktion til de mange begivenheder i årene op til 1814, der ledte til, at Danmark måtte afstå Norge. De historiske begivenheder er mange, detaljerne utallige og derfor vil der kun i hovedtræk blive opridset, hvad der skete, således at læseren har en baggrundsviden, når de resterende artikler læses.

De første årtier af 1800-årene var en tid fyldt med omvæltninger og nytænkning, og Danmark var ikke uberørt af udviklingen.

Danmark-Norge var kendt under navnet tvillingerigerne, hvilket hentyder til det tilhørsforhold, der var mellem de to lande. Norges hovedstad var København, og på det kulturelle plan var det Danmark, der prægede Norge. Alle embedsmænd i Norge fik deres uddannelse i København. Kulturimpulser fra Europa nåede Norge via Danmark (Knut Mykland, *Firehundraarig natten, Historisk Tidsskrift, 15. bind, række 1*, 1986, side 230). De to lande supplerede hinanden godt. Norge havde skovbrug, fiskeri og minedrift. Danmark landbrug og forbindelserne til Europa. På denne måde var de to lande dybt afhængige af hinanden. Danmark-Norge var et rige bestående af mange forskellige folk, sprog og kulturer. Inden 1814 bestod riget af Danmark, Norge, Slesvig, Holsten og bilandene Island, Færøerne og Grønland, samt de oversøiske kolonier i Vestindien, Asien og på Guldkysten (Rasmus Glenthøj 2012, *Skilsmissen. Dansk og Norsk identitet før og efter 1814*. Syddansk Universitets Forlag, side 71).

1801, overmodig politik

Napoleonskrigene ændrede på verdenskortet, og skønt Danmark forholdt sig neutralt i lang tid i et forsøg på at kunne fortsætte handlen med både England og Frankrig, påvirkede den ydre uro den indre ro. Danmark-Norge havde nydt godt af at forholde sig neutralt, og handlen og økonomien blomstrede. Selvom presset var stort på den dansk-norske stat for at slutte sig til modstanderne af det revolutionære Frankrig, lykkedes det regeringen at holde sig fri i en lang periode (Rasmus Glenthøj og Morten Nordhagen Ottosen *1814, krig, nederlag, frihed*, 2014, side 32-33). Dog begyndte Danmark at blive overmodig, idet man fragtede varer til de krigsførende parter, men også lod skibe fra krigsførende stater sejle under dansk bekvemlighedsflag. Disse skibe fremstod derved som værende fra en neutral stat uden nødvendigvis at være det. Samtidig begyndte man at afvise visitationer fra briterne. Danmark spillede en væsentlig rolle i oprettelsen af Det væbnede neutralitetsfor-

bund, idet udenrigsminister Christian Bernstorff opfordrede zar Paul I til at danne et forbund, der med våbenmagt skulle beskytte den neutrale handel (Jørgen Green 2014, *Kampen om Norge 1788-1814*, Forlaget Grifo, side 148-149). Politikken førte Danmark på kollisionskurs med Storbritannien, og Danmark blev presset til at indgå i forbundet med Rusland, Sverige, Frankrig og Preussen. Det danske træk blev opfattet som et fjendtligt skridt af Storbritannien, der herefter valgte at beslaglægge alle dansk-norske skibe i de britiske havne, besætte de dansk-norske kolonier i Vestindien og sende en flåde til København i 1801. Briterne gjorde det klart, at de ønskede at få Danmark til at trække sig fra det væbnede neutralitetsforbund. For Danmark var situationen svær. Trådte man ud af forbundet med Rusland, risikerede man zarens repressalier, og dette ville sandsynligvis medføre, at Sverige invaderede Norge og Preussen Jylland (Glenthøj og Nordhagen Ottosen, side 36). Blev man i forbundet, betød det krig mod Storbritannien. Den 20. marts 1801 lå Storbritanniens flåde med 53 skibe ud for Kronborg. Den danske flåde havde været lagt op for vinteren, og det var derfor ikke muligt for Danmark at få den klargjort i løbet af de få dage, der var til rådighed. Man valgte derfor i stedet at styrke forsvarslinjerne ud for Københavns Red.

Storbritannien sendte et ultimatum til den danske regering: Hvis ikke der blev indgået aftale mellem Danmark og Storbritannien om principperne for neutralitet, og hvis ikke Storbritannien var sikret fri passage gennem de danske farvande, ville der blive krig. Regeringen med kronprins Frederik i spidsen afviste ultimatummet (Jørgen Green 2014, side 155), og krig var derved uundgåelig.

Efter flere timers intensivt bombardement sendte admiral Nelson en gesandt til den danske regering, der igen afviste de engelske krav. Dagen efter blev der afholdt statsråd, hvor man diskuterede frem og tilbage. Den engelske flåde lå stadig ud for København. Kronprins Frederik ville dog ikke bøje sig for kravene og besluttede, at kampene skulle fortsætte. Den 8. april mødtes kronprins Frederik og admiral Nelson. Kronprinsen agtede ikke at bøje sig for Englands krav, men under mødet kom der besked om, at den russiske zar var død. Dette ændrede situationen, idet Rusland ikke længere ville fastholde Danmark i forbundet eller være i stand til at skade Danmark. Kronprins Frederik kunne derfor indgå en aftale med Storbritannien (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 37). Krigen var slut, og de fredelige år fortsatte.

Danmark kunne dog ikke holde sig fri af de konflikter og krige, der blussede op i Europa, og i 1807 blev Danmark en del af krigen mellem Storbritannien og Frankrig. Uoverensstemmelserne mellem Frankrig og Rusland, der ellers tilsyneladende blev lagt på hylden med freden i Tilsit, fik vidtstrakte konsekvenser for Danmark. I 1806 oprettede Napoleon den såkaldte »fastlands-spærring«. Denne kunne dog kun håndhæves, hvis Rusland og Sverige samt neutrale stater som Danmark-Norge og Portugal tilsluttede sig. Danmark måtte igen vælge mellem to onder: afviste man de fransk-russiske krav, ville den jyske halvø blive besat - tilsluttede man sig dem, ville den britiske flåde afskære

Norge fra Danmark. Det var ikke længere en mulighed at forholde sig neutral. I Storbritannien var bekymringen, at Frankrig og Rusland ville tvinge de neutrale lande til en alliance. Danmark havde som et af få lande i Europa en fungerende flåde. Regeringen havde dog valgt at flåden skulle ligge aftaklet for ikke at provokere Storbritannien (Green 2014, 175). Der florerede rygter om, at Frankrig planlagde at gå ind i Holsten og Slesvig for at tvinge Danmark til at udlevere flåden. Storbritannien besluttede derfor at lægge militært pres på Danmark for at komme i besiddelse af den danske flåde.

Storbritannien krævede, at Danmark-Norge skulle indgå i en alliance, hvilket ville betyde, at den dansk-norske flåde kom under britisk kommando. Krav, som Kronprins Frederik ikke kunne gå ind på. Kronprinsen skyndte sig til København fra Kiel, samlede alle indflydelsesrige folk og uddelegerede opgaver i tilfælde af krig. Kronprinsen udnævnte den 70-årige generalmajor Ernst Peymann til øverstkommanderende. Peymann havde ikke før haft kommando over kamptropper, og Frederik afgav aldrig formelt sin egen øverste kommando. Det betød, at Peymann ikke havde bemyndigelse til at træffe afgørelser om flåden, heller ikke i forbindelse med overgivelse (Green 2014, side 178). Kronprinsen forlod derefter hurtigt København igen og medtog kronjuvelerne og sin syge far, Christian VII (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 51).

Den 2. september om aftenen begyndte bombardementet, og de følgende tre nætter regnede det med bomber over København. Bombardementet var koncentreret om området omkring Vor Frue kirke, idet der blev sigtet efter spiret. Den 6. september indkaldte Peymann til krigsråd, hvor alle parter var enige om, at man ikke længere kunne fortsætte. Briterne ville dog kun acceptere en våbenhvile, hvis man ville forhandle om overgivelse. De britiske generaler forlangte den dansk-norske flåde udleveret som permanent britisk ejendom. Danskerne var rasende, men kunne intet gøre, og København kapitulerede den 7. september (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 65-67). Krigens udbrud og belejringen af København påvirkede også Norge. Mange nordmænd havde familie i København, hvis skæbne de ikke kendte til, idet forbindelsen mellem de to lande var afbrudt. Samtidig bragte tabet af flåden sorg og vrede, men også frygt for, hvad der måtte ske. Storbritannien var Norges største handelspartner, og kunne afskære Norge helt fra omverden ved hjælp af sin flåde.

Brikker i stormagternes spil

Sverige havde indgået en alliance med Storbritannien. Rusland erklærede Storbritannien krig, og zar Alexander begyndte ved den finsk-russiske grænse at samle en hær, som skulle angribe Sverige. Rusland pointerede overfor Danmark, at det var yderst vigtigt at indlede angrebet mod Sverige fra dansk side, hvis man ville bevare

Fig. 1: Det dansk-norske rigsvåben før 1819, hvor den norske løve er repræsenteret (Fra Statens Arkiver. Departementet for de Udenlandske Anliggender: Gruppeordnede sager: Våben: Sager vedrørende det danske rigsvåben, det lauenburgske våben m.v. 1816-1841, pk. 1311).

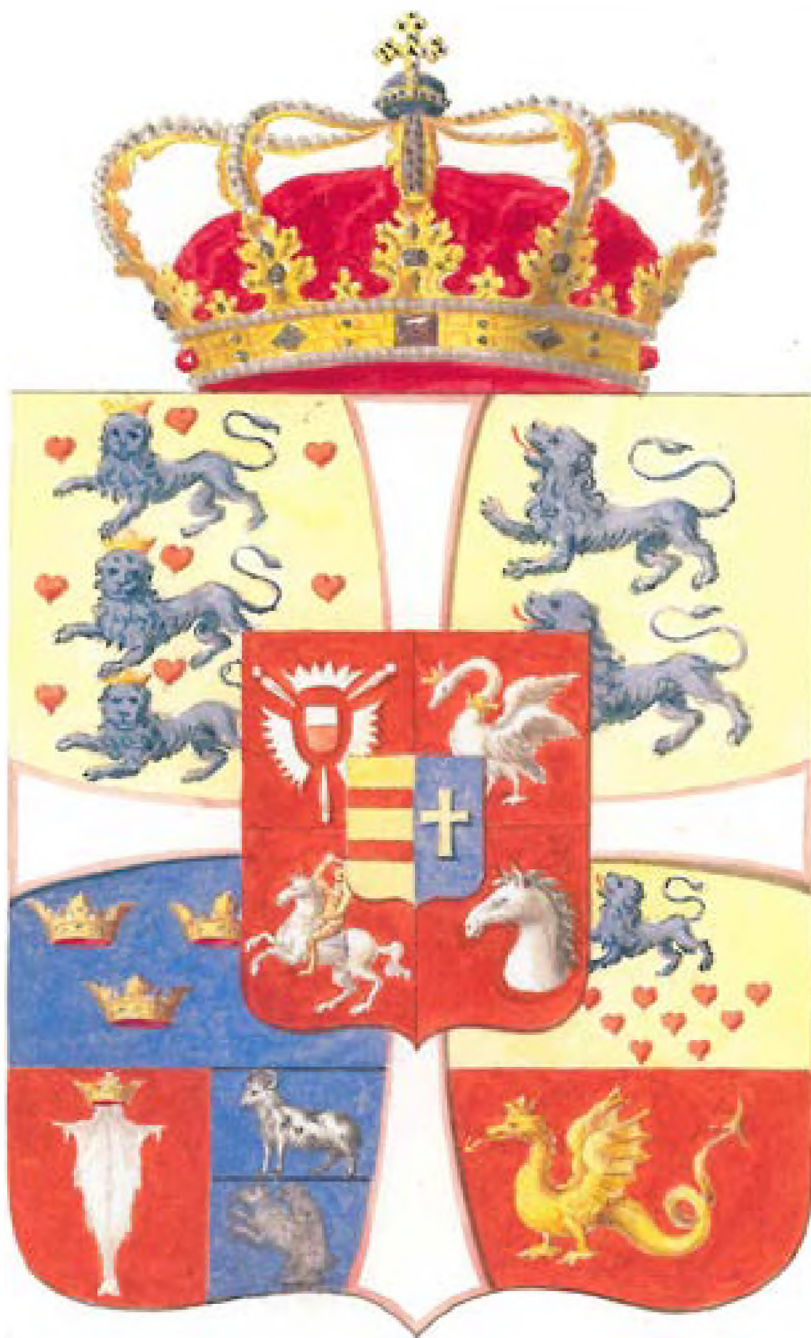

Fig. 2: Den danske rigsvåben efter 1819, uden den norske løve (Fra Statens Arkiver. Departementet for de Udenlandske Anliggender: Gruppeordnede sager: Våben: Sager vedrørende det danske rigsvåben, det lauenburgske våben m.v. 1816-1841, pk. 1311).

kontrollen med Østersøen. Det stod samtidig klart, at det måtte forventes, at Sverige ville forsøge at erobre Norge, når Rusland besatte Finland (Green 2014, side 201). Egentlig ønskede hverken Sverige eller Danmark-Norge krig i Skandinavien, men de var bundet på hænder og fødder, og deres råderum var lille. De var brikker i stormagternes spil, og krig var uundgåelig.

Det minimale råderum kom til udtryk, da Danmark-Norge indgik alliance med Napoleon i oktober 1807. Alliancen kom i stand via en personlig henvendelse fra kong Frederik VI til Napoleon kort efter Københavns kapitulation. Storbritannien havde dog døren på klem og tilbød en alliance. Af flere årsager kunne kong Frederik dog ikke acceptere dette, da en accept ville få Napoleon til at besætte Slesvig, Holsten og Jylland. Dette fik briterne til at erklære Danmark krig samt at besætte de dansk-norske kolonier i Vestindien og Ostindien. Alliancen med Frankrig var ikke gunstig for Danmark-Norge, men der var ingen anden udvej for kong Frederik. Traktaten indeholdt løfter om fransk hjælp, i tilfælde af at Storbritannien angreb Danmark, men det var Napoleon, der løb med sejren. Danmark-Norge blev tvunget til at hjælpe de andre allierede med at tvinge Sverige til at indgå i fastlandsspærringen. Dette betød reelt, at Danmark-Norge måtte gå i krig mod Sverige. Danmark-Norge var nu blot en brik i Napoleons spil. Intet er dog så skidt, at det ikke er godt for noget, og kong Frederik øjnede chancen for for Sverige at tilbageerobre de landområder, man havde mistet i 1600-tallet (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 90-95). Krigen mod Sverige betød, at forbindelsen til Norge blev afskåret af Storbritannien. Dette medførte hungersnød i Norge, idet de ikke fik forsyninger fra Danmark, som de plejede, og i oktober 1808 imødekom prins Christian August Sveriges anmodning om våbenhvile. Dette mundede ud i en våbenstilstand mellem Sverige og det sydlige Norge (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 129-130). Paladsrevolutionen i Sverige i 1809 åbnede for nye muligheder. De revolutionære kredse i Sverige var ikke imod at forene Skandinavien under én konge, Frederik VI. Svenskerne ønskede dog ikke enevælde som efter den danske model, men en konstitutionel ordning. Dette brød Frederik VI sig ikke om, hvorfor han ikke var så tiltalende en kandidat for svenskerne. I Norge begyndte en kreds af embedsmænd derfor med støtte fra de fleste svenske revolutionære at arbejde for at forene Norge og Sverige under prins Christian August. Dette satte prins Christian August i et dilemma. Han ønskede ikke at gå bag om ryggen på sin konge, Frederik VI, men det ville også være en falliterklæring at sige nej til Sveriges trone. Selvom Frederik VI ikke var tilhænger af forslaget, indledte han i 1809 fredsforhandlinger med Sverige og accepterede prins Christian August som tronfølger, nu med navnet prins Karl August (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 137). Denne alliance, der kunne have sikret noget ro i Skandinavien, varede dog ikke længe. Den 28. maj 1810 døde prins Karl August. Han havde i længere tid været syg, men dødsfaldet var alligevel uventet og kom som et chok for regeringen i

Stockholm (Green 2014, side 314-315). Igen gik jagten ind på en svensk tronfølger. Denne proces afgjorde den retning skandinavisk politik fulgte de næste mange år.

Frederik VI kandiderede igen som tronfølgerkandidat til den svenske trone, men også prins Christian Frederik, tronfølger til den dansk-norske trone, var blandt andre en populær kandidat i Sverige. Hele processen i forhandlingerne er lang og indviklet og vil ikke blive diskuteret nærmere her. Det endte dog med, gennem nogle forviklinger, at få valgt den franske marskal Jean Baptiste Bernadotte. Bernadotte arbejdede nærmest på egen hånd for sit kandidatur, men lod svenskerne tro, at han havde Napoleons fulde opbakning. Napoleon var om ikke uinteresseret i Skandinavien, så ikke fuldt engageret i sagen, og derfor kunne Bernadotte arbejde for sit eget kandidatur. Den 21. august 1810 blev Bernadotte valgt som kronprins Karl Johan af Sverige. Sverige lagde nu kræfterne i for at erobre Norge.

Kampen om Norge

Sverige indgik alliance med Rusland og opgav derved at erobre Finland tilbage, men fokuserede i stedet på at erobre Norge. Danmark var efterhånden den eneste tilbageværende allierede med Napoleon, resten havde forladt alliancen. Danmark fik tilbud fra Sverige-Rusland om at tilslutte sig koalitionen mod Frankrig. Dog skulle Danmark overgive Norge til Sverige, til gengæld ville Danmark få territorier i Nordtyskland og Holland. Danmark afslog og bekræftede igen sine forpligtelser overfor Frankrig. Napoleon lovede, at Danmark kunne beholde Norge. Frederik forsøgte krampagtigt at holde sammen på sit imperium, men at indgå en aftale med Sverige-Rusland ville være et brud på den enevældige forfatning. Presset fra Sverige og Rusland steg hastigt gennem vinteren 1813.

I maj 1813 var nogle forviklinger skyld i, at Danmark i en kort periode var på kollisionskurs med både Napoleon og de allierede. En situation, kongen havde frygtet siden Københavns bombardement. Napoleon, der i en periode havde været på tilbagetog, var igen i fremmarch. Kong Frederik VI undskyldte en uheldig episode, hvor danske tropper havde beskydt franske soldater på øen Veddel ved Hamburg – det hele var en misforståelse. En ny alliance mellem Danmark-Norge og Frankrig blev underskrevet i juli 1813. Alliancen bandt Frederik til Napoleon mere end nogen sinde før. Danmark skulle støtte Frankrig med et hjælpekorps, og Danmark-Norge skulle erklære krig mod alle Napoleons fjender (Glenthøj og Nordhagen Ottosen 2014, side 252-253). Danmark kunne nu kun håbe på en fransk sejr eller fred mellem Napoleon og de allierede. En fredsförhandling blev også indledt i juni, og en våbenhvile blev igangsat.

Samtidig var situationen i Norge håbløs. Den engelske blokade førte til økonomisk krise og fødevarerangel i efteråret 1812, og i Norge ulmede vreden. Sverige var hurtig til at handle på dette og indledte en propaganda for at vende nordmændene mod Danmark. Situationen blev dog forbedret i 1813, da Frederik VI sendte en ny stat-

holder, kronprins Christian Frederik, til Norge. Kronprinsen formåede at vinde nordmændenes tillid, og situationen var for en tid under kontrol på den hjemlige front.

I oktober 1813 indledte Napoleon tilbagetog fra Leipzig. Dette var begyndelsen på enden for Napoleon.

Karl Johan invaderede Holsten og tvang de danske styrker på tilbagetog. En fredsmægling blev forsøgt, men Frederik ville ikke høre tale om at afstå Norge på noget tidspunkt. Det var dog ikke en holdbar løsning og kong Frederik VI var trængt op i en krog. Han måtte enten afstå Norge eller se hele det danske kongedømme falde. Den 14. januar 1814 blev freden i Kiel indgået. Danmark fik sine oversøiske kolonier tilbage, men måtte afstå hele Norge til den svenske konge til gengæld for Svensk Pommern, fyrstendømmet Rügen og en million rigsdaler. Danmark fik også lov at beholde bilandene Island, Færøerne og Grønland.

Den dansk-norske forbindelse

De dansk-norske forbindelser var tætte i 434 år, og derfor er de to landes historie tæt forbundet. Denne korte introduktion til, hvad der skete fra 1801 til 1814 er på ingen måde fyldestgørende. Hele processen er indviklet og styret af politiske valg og fravalg. Hele begivenheden er spækket med eksempler på, hvordan historiens udvikling i nogle tilfælde afgøres af få mennesker, af deres stædighed og af uforudsete hændelser. I de følgende artikler er der rig mulighed for at lade sig opsluge af alle de mange forviklinger, møder og personligheder, der var med til at præge den tid.

Kilder og litteratur

Det anbefales at søge ned i nogle af de publikationer, der er udkommet i forbindelse med jubilæumsåret 2014. Til denne artikel er især brugt Rasmus Glenthøjs *Skilsmissen, dansk og norsk identitet før og efter 1814*, der er en bearbejdet version af hans ph.d.-afhandling fra 2010. Bogen er udgivet i 2012. Dernæst anbefales endnu en af Rasmus Glenthøjs bøger, den nyligt udkomne *1814, krig, nederlag, frihed*, skrevet i samarbejde med den norske historiker Morten Nordhagen Ottosen. Bogen analyserer sagen fra begge sider. Læs også anmeldelse af denne i årbogen. Til sidst er brugt Jørgen Greens *Kampen om Norge 1788-1814*, også netop udkommet i år.

Der findes et utal af bøger, der behandler Napoleonskrigene og Danmark, og disse kan selvsagt også give gode informationer om begivenhedernes gang.

Dansk-norsk samhandel i 1700-1800-tallet

Af Jørgen Mikkelsen

Det bliver ofte overset, hvor mange økonomiske og kulturelle kontakter, der bestod mellem Danmark og Norge, ikke blot i »fællestiden« indtil 1814, men også i årtierne derefter. Denne artikel beskæftiger sig med den omfattende skibsfart mellem de danske og norske havnebyer og fokuserer bl.a. på forskellene mellem de enkelte byers handels- og søfartsprofiler. Desuden omtales den migration og spredning af religiøse ideer, som fulgte i kølvandet på de økonomiske kontakter.

I 1700-tallet havde Danmark og Norge i udpræget grad komplementære økonomier, idet Danmark var storleverandør af kornprodukter til især det sydlige Norge, mens nordmændene forsynede danskerne med andre nødvendighedsartikler såsom tømmer, jern og fisk. Krigen 1807-14 medførte en kraftig reduktion i den dansk-norske samhandel, men allerede i 1820'erne var handlen atter i stærk vækst. I denne artikel vil jeg dels sammenfatte den eksisterende litteratur om emnet og dels præsentere nogle nye resultater på grundlag af studier af norske toldregnskaber. Artiklen giver dermed også et indtryk af, hvordan norske arkivalier kan bruges til udforskning af dansk historie. Derudover omtales en række danske arkivalietyper, der kan bidrage til belysning af skibsfarten i 1700-1800-tallet.

De lovgivningsmæssige rammer for handel i »fællestiden«

Indtil loven om næringsfrihed af 1857 havde købstædernes borgere principielt monopol på handel og søfart i Danmark. Der eksisterede dog en række vigtige undtagelser fra denne regel. Således havde alle godsejere ret til at sælge deres egne produkter og til at indkøbe til eget forbrug, hvor de måtte ønske det. I løbet af 1500-1600-tallet fik alle indbyggere i bestemte dele af landet også tilladelse til at ind- og udføre visse varer uden om den nærmeste købstad. Sådanne rettigheder tilfaldt især beboere på større eller ensomt beliggende øer uden købstad. Det gjaldt bl.a. for Læsø, hvor bønderne fra midten af 1500-tallet til begyndelsen af 1700-tallet stod for en betydelig del af samhandelen mellem regionerne i det sydøstlige Norge og de østjyske købstæder, først og fremmest Aalborg (Poul Holm: Samhandelsmønstre over Kattegat og Skagerrak, ca. 1550-1880 – en skitse, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 8, 1985, s. 45; Henrik Becker-Christensen: *Protektionisme og reformer 1660-1814 (Dansk Toldhistorie II)*, 1988, s. 76).

Da Kommercekollegiet i 1735 udbad sig en redegørelse om den økonomiske tilstand overalt i Danmark, leverede herredsfogeden for Hvetbo herred i Vendsyssel denne beskrivelse af områdets manufakturproduktion. (Rigsarkivet: Kommercekollegiet, Dansk-norske sekretariat: Relationer over de danske stifters tilstand 1735-1737 – pk. 29)

Af Vefning og Binderie er inted, uden hvad Bønder Qvinderne af Vadmel, Lerret og Grovbulster kand afstedkomme at forarbeide til deres egen Fornødenhed, og kand de hafve noget til ofvers, selges det til dem, der seigler fra Blochhuuset med Sandskuder til Norge, til hvem de og sælger og afsetter, hvad Korn, levende Svin, Flesk og Brendeviin, som tillaves af det agterste Korn, de kand hafve at miste fra deres eget Huus Behov; af hvem, nembl. Jens Svensen og Sal. Anders Hiortals Enche i Blochhuuset, der eier hver en Sandskude og ved deres Folch hafver dermed paa Norge, Bønderne igien køber deres Bygningstømmer, Tiære og andet, hvad hos dennem kand være at faae, saa disse tvende Beboere i Blochhuuset hafver temmelig goed Næring og er af temmelig goed Formue. Thi af dette Herrets Korn kommer iche meget meere til Aalborg, end hvad Aalborg Manden ved Kaage op ad Fiorden igiennem Rye Aae vil reise did at opkøbe og self bekoste til Aalborg nedførdt, og gifver Bonden hellere 8 Skillings Kiøb paa Tønden af sit Korn i Blochhuuset, end hand kiører en 4 a 5 Miil til Aalborg og Bekostning over Fiorden dermed.

Fra slutningen af 1600-tallet foreligger der også flere tilladelser til, at bønder på den jyske vestkyst kunne drage til Norge for at skaffe tømmer til det træfattige Jylland. Bedst kendt er det privilegium, som gjaldt for beboerne mellem Klitmøller og Tornby strand syd for Hirtshals. Det gav også skipperne ret til at opkøbe korn med henblik på salg i Norge. Tilladelsen blev givet i 1666 og siden bekræftet i flere toldruller, men formentlig var der blot tale om en formel godkendelse af en gammel handelspraksis. En anden tilladelse til import af norsk tømmer gjaldt for bønderne i Skodborg og Vandfuld herreder ved Lemvig og blev givet i 1688 (Dorte Haahr Carlsen: *Skudehandel Thy-Sydnorge. Klitmøller 1750-1800*. Et eksempelstudie i entreprenøraktivitet, historiespeciale ved Københavns Universitet, 1973, s. 2; Poul Holm: *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattégat og Skagerrak ca. 1550-1914*, 1991, s. 93ff.).

Oprindeligt var bondehandelen med Norge mest udbredt i Thy og Hanherred, men i løbet af 1700-tallet fik Vendsyssel også en fremtrædende rolle i denne skudefart. Udtrykket skyldes, at transporten foregik på fladbundede fartøjer, der kunne trækkes op på en sandstrand, så det ikke var nødvendigt at benytte en havn til losning og lastning af varer.

I Nedenes len/amt, der omfattede en central del af Norges sydkyst, eksisterede der også særlige handelsprivilegier for bønder, som ønskede at sejle mellem Norge og Danmark. Nedenes-privilegierne kan følges tilbage til 1574. De blev udvidet flere gange i det følgende

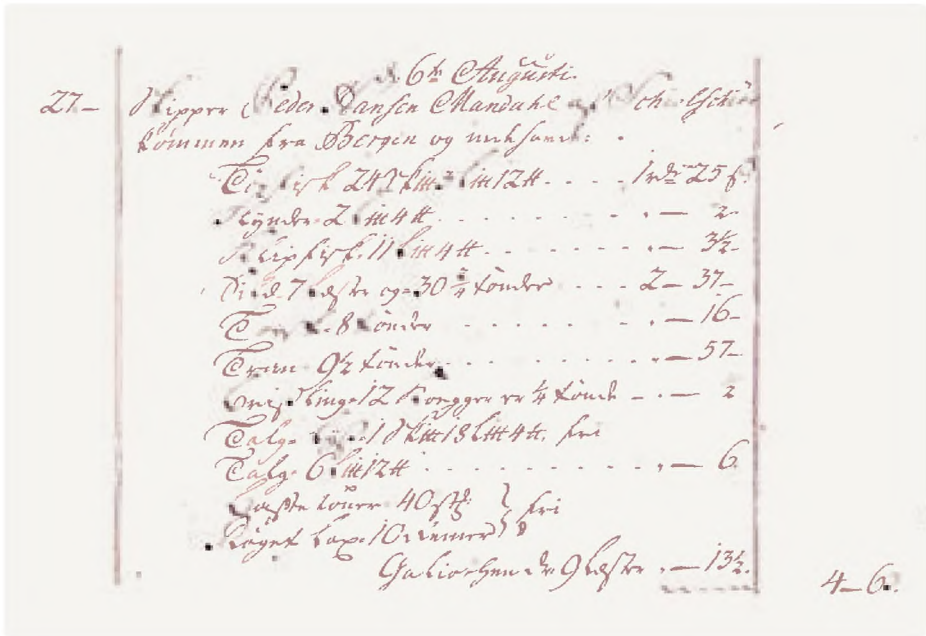
århundrede, og i 1688 blev der udstedt et reskript, som gav indbyggerne i Nedenes lov til at udføre bord (stort tømmer), brændevod og smålast fra egen skov til Danmark. Tilladelsen gjaldt dog kun, hvis man udførte tømmeret på egne skuder, og disse fartøjer skulle også bruges ved hjemtagning af korn til eget brug (Gustav Sætra: Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene 1723-1756, i Kalle Bäck, red.: *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*, 1983, s. 304).

Den naturlige tilskyndelse til at udveksle basale råvarer mellem Danmark og Norge blev kraftigt stimuleret af den økonomiske lovgivning i 1700-tallet, der på mange punkter opmuntrede til selvforsyning inden for monarkiets grænser. Denne politik omfattede både høje toldsatser ved import af talrige varer fra udlandet og regulære importforbud for visse varetyper. To af de bedst kendte handelsregulerende foranstaltninger er forordningen fra 1735, der forbød import af korn til Danmark og det »søndenfeldske« (dvs. sydøstlige) Norge, og forordningen fra 1730, der udstedte et tilsvarende forbud mod import af stangjern og støbegods til Danmark og Norge. De to forbud blev ophævet i henholdsvis 1788 og 1794. Det har tidligere været en udbredt opfattelse især blandt norske forskere, at de to forordninger anbragte Danmark og Norge i et tvangsmæssigt forhold til hinanden, således at de to lande hver især blev forpligtet til at købe hinandens varer, uanset om prisen og kvaliteten var rimelig. Nyere forskning har modificeret disse synspunkter. Det er bl.a. blevet påvist, at kornimportforbuddet var suspenderet adskillige gange mellem 1735 og 1788, nemlig når der opstod store forsyningsvanskeligheder fra dansk side. Tilsvarende var der reelt importfrihed for jerngryder fra 1745 til 1776. Forordningen fra 1730 forpligtede også de norske jernværksejere til at forsyne Danmark og Norge med jern af forsvarlig kvalitet og til at opbygge og vedligeholde et lager af en vis størrelse. Og hvis prisen i fredstid kom over et bestemt niveau, skulle det meddeles til de centrale myndigheder i København, som herefter ville træffe en afgørelse om, hvordan prisen kunne reduceres, eller om man skulle fjerne importforbuddet (John Herstad: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*, 2000; Anne-Hilde Nagel: *Staten og bergverkene. Avgjørelsesprosessen omkring bergverksprivilegier under eneveldet*, 1986).

Handel og søfart før 1807 – en oversigt over hidtidig forskning

Men hvor omfattende var handelen og søfarten mellem Danmark og Norge før 1807? Flere slags kilder kan bringes i spil for at besvare dette spørgsmål, men de har også hver især deres begrænsninger. Øresundstoldregnskaberne kan fx kun belyse den trafik, der passerede Helsingør. Det drejer sig bl.a. om sejladsen mellem København og de norske havne. Dette emne er beskrevet i en artikel af Hans Chr. Johansen, hvor han også har udnyttet nogle journaler over udgåede skibe fra Kø-

benhavn i Søetatens arkiv (Hans Chr. Johansen: København-Norge – en handels- og skibsfartsakse i slutningen af 1700-tallet, i Hans Jeppesen m.fl., red.: *Søfart – politik – identitet, tilegnet Ole Feldbæk*, 1996, s. 296. Den præcise kildereference er i dag: Rigsarkivet: Søindrulleringen: Skipperjournaler 1780-1828).

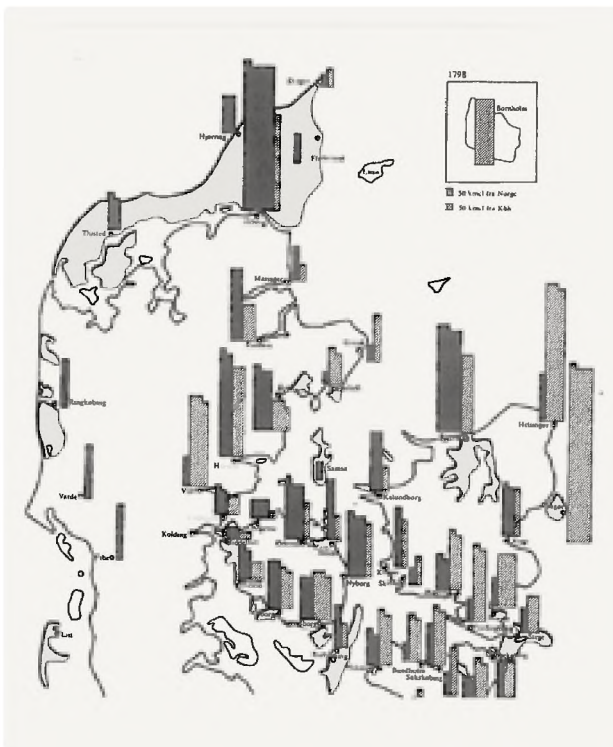
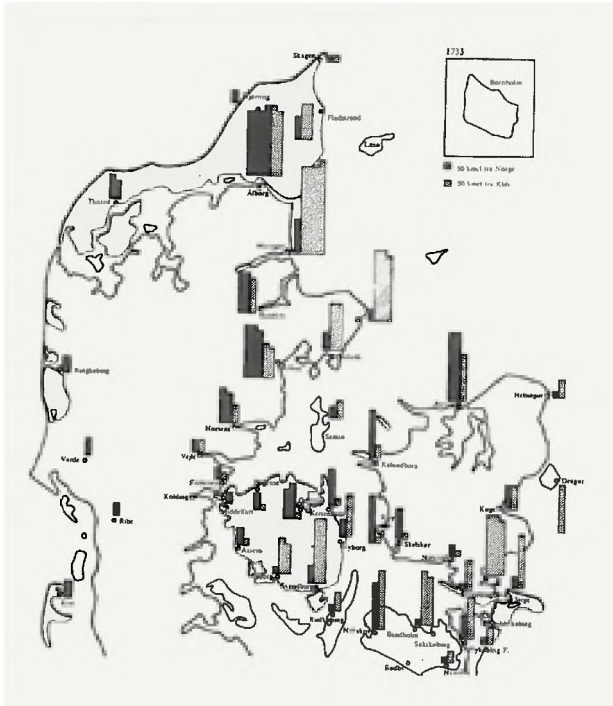
Fig. 1: En typisk notis fra en accisejournal. Skælskør-skipperen Peder Hansen Mandahl hjemtog d. 6. august 1750 en ladning tørfisk, klipfisk, flynder, sild, torsk, brisling, røget laks, tran, talglys og bastetømmer fra Bergen. Der blev betalt accise af både drægtighed og de fleste af varerne. Mandahl var født i Skælskør, men måske stammede hans slægt fra Mandal i Syd Norge (Rigsarkivet: Skælskør rådstue: Accisebøger 1750-92).

En anden væsentlig kildegruppe er acciseregnskaberne, der blev ført i de danske havnebyer fra 1672 til 1792. Afgiften blev opkrævet sammen med tolden, men i modsætning til toldbeløbet forblev accisepengene i byen, hvor de blev brugt til aflønning af embedsmænd, fattighjælp og forbedring af havneanlægget. Man kan derfor finde kortere eller længere rækker af acciseregnskaber – med oplysninger om alle indkomne fartøjer – i mange rådstuearkiver. Og da magistraterne og byfogederne skulle indsende kopier af regnskaberne til de overordnede myndigheder, findes der også en del acciseregnskaber i stiftamternes arkiver og i Rigsarkivets samlinger af reviderede told- og købstadsregnskaber. Endelig har Københavns Stadsarkiv et stort antal accisebøger for København fra 1717-70 (Anders Monrad Møller: *Den ulykkelige Zise – om acciseregnskaber, en upåagtet og glemt kildegruppe*, i *Arkiv*, 1987, s. 201-16).

I 16-, 17- og 1800-tallet blev der også i hvert tolddistrikt ført særlige bøger over de ind- og udgåede fartøjer og deres drægtighed, last, afgangshavne og destinationer. Hertil kom særlige vejer- og målerbøger m.m. Desværre blev langt de fleste af disse toldarkivalier tilintetgjort ved en række kassationsrunder, der begyndte i 1700-tallet. Man besluttede dog at bevare de protokoller, der oplyser om ind- og udgåede fartøjer i året før og efter hver af de store toldlove. I centraladministrationen mente man nemlig, at disse bøger ville kunne anvendes til belysning af, hvordan en toldreform fungerede i praksis, og at det kunne være nyttigt at have et sådant materiale ved hånden ved fremtidig lovgivning. Vi ligger derfor i dag inde med nogenlunde komplette samlinger af danske toldbøger fra 1731, 1733, 1761, 1763, 1767, 1769, 1796 og 1798, mens vi for de øvrige år i 1600-1700-tallet stort set må nøjes med overordnede regnskabsoversigter og revisionsantegnelser. Fra 1800-tallet ser kun ganske få og spredte danske toldbøger ud til at have overlevet (Anders Monrad Møller: *Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede, i Fortid og Nutid*, 1975, s. 86-103).

Anders Monrad Møller har benyttet toldbøgerne fra 1733, 1769 og 1798 til en kortlægning af de indenrigske sejlrunder i disse år. Han har dog kun behandlet søfarten i det danske kongeriges provinsbyer, hvilket betyder, at Sønderjylland, som dengang hørte til hertugdømmet Slesvig, ikke er medtaget. Undersøgelsen dokumenterer, at der skete en ganske betydelig vækst i skibsfarten mellem de danske byer fra 1733 til 1798, og det samme gælder trafikken mellem Danmark og Norge. Møller kan således påvise, at de 43 danske provinstolddistrikter 1708 gange i løbet af 1798 blev anløbet af et skib, der var stået ud fra en norsk havn, og at disse fartøjer havde en samlet drægtighed på 30.634½ kommercelæst (å to registertons). I 1733 var de tilsvarende tal 1081 anløb og 11.884 kommercelæster. Begge år stod Norgesfarerne for ca. 20 % af alle skibsanløb i en dansk provinshavn (Anders Monrad Møller: *Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinseres søfart i det 18. århundrede*, 1981, s. 124).

Antallet af skibe og deres drægtighed siger selvfølgelig langt fra alt om omfanget af vareudvekslingen. Møller har derfor suppleret sine statistiske undersøgelser med forskellige stikprøver, og de åbenbarer, at en del af de fartøjer, der gik fra en dansk havn til Norge, var i ballast, hvorimod dette tilsyneladende aldrig var tilfældet den anden vej. Han konkluderer, at væksten i trafikken mellem Danmark og Norge først og fremmest må tilskrives øget afsætning af norske varer i Danmark, især det tonnagekrævende tømmer, og han ser dette i sammenhæng med et øget befolkningstal og økonomisk vækst i Danmark i slutningen af 1700-tallet (Møller 1981, s. 146). Tilsvarende er det naturligt at se den øgede danske korneksport nordpå som en følge af befolkningsvæksten i Norge. Det er blevet beregnet, at Norge i årene 1775-84 gennemsnitligt importerede ca. 632.000 tønder korn om året, og at Danmark heraf leverede ca. 488.000 tønder, svarende til 77 %. I øvrigt udgjorde denne mængde ca. 70 % af Danmarks samlede korneksport i 1770'erne

Fig. 2: Den samlede drægtighed af de fartøjer, som ankom til et dansk provinstdistrikt i 1733 og 1798 og som havde enten København eller en norsk havn som afgangshavn. Det enkelte fartøj er registreret hver gang, det anløb en havn. Opgørelsen tager ikke hensyn til, om et skib var helt eller delvis lastet eller i ballast (Møller 1981, s. 129-31, hvor der også er et kort over situationen i 1769).

og 80'erne. Til sammenligning skal Danmarks kornudførsel til Norge og udlandet kun have været 200.000 tønder i 1731 (Sven Birger Nielsen: En kvantitativ og prishistorisk analyse af det dansk-norske kornmonopol 1735-88, historiespeciale ved Københavns Universitet, 1971, s. 109ff.; Gorm Kledal: Dansk-norsk samhandel ca. 1800-1830, med særligt henblik på virkningerne af rigernes adskillelse, historiespeciale ved Københavns Universitet, 1973, s. 28; Holm 1991, s. 86).

Anders Monrad Møllers studier viser også, at der var en markant forskel på de danske havnebyer med hensyn til, om deres søfart var orienteret mod Norge eller København. Det fremgår af fig. 2, hvor man også kan se, at der var en massiv vækst i provinsbyernes samhandel med København. Hovedstadens befolkningstal og efterspørgsel efter fødevarer voksede da også kraftigt op gennem 1700-tallet. Der skete imidlertid kun få ændringer af provinsbyernes søfartsmæssige orientering. Således havde de fleste af byerne på Østsjælland, Lolland, Falster og Sydfyn i både 1733, 1769 og 1798 langt mere kontakt med København end med Norge, og det samme gjaldt for visse af de østjyske byer. Derimod var Nordjylland, Nordfyn og det vestlige Sjælland fortrinsvis orienteret mod Norge.

Møller mener imidlertid at kunne se en klar tendens til opblødning af de stive rejseruter i løbet af 1700-tallet. Mens langt de fleste af Norgesfarerne i 1733 lå i pendulfart mellem to havne på hver sin side af Skagerrak/Kattegat, var trekantrejser eller endnu mere komplicerede rejsemønstre blevet mere almindelige i slutningen af århundredet. Det betød bl.a., at en del skibe ikke blot aflagde besøg i en eller flere danske og norske provinshavne, men også inddrog havnebyer ved Østersøens syd- og østkyst som fx Danzig, Königsberg og Riga, hvor det normalt var muligt at købe korn af bedre kvalitet end i Danmark. Desuden var de østbaltiske byer leveringsdygtige i bl.a. hør og hamp (Møller 1981, s. 113 og 190).

I en analyse af sejladsen mellem Nordjylland og Norge i 1760'erne er Viggo Petersen nået frem til, at de mange norske skippere i høj grad sejlede i pendulfart, hvorimod Aalborg-købmændenes skibe, der gennemgående var større, gerne aflagde besøg i flere norske havne under et togt nordpå (Viggo Petersen: Den private Norgeshandels vilkår under krigen, i Erik S. Christensen m.fl., red.: *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*, 2009, s. 117).

Hans Chr. Johansens undersøgelse af søfarten mellem København og Norge i 1787 dokumenterer en anden form for trekanthandel. Det drejer sig om norske skibe, der drog til hovedstaden for at sælge tømmer og/eller jern og indkøbe en bred vifte af manufakturvarer og produkter fra de oversøiske kolonier. Disse varer fyldte imidlertid ikke meget i lasten, og da København ikke havde overskudskorn til salg, måtte skibene bagefter gøre holdt i en dansk provinshavn eller Østersøhavn for at fylde op med korn (Johansen 1996, s. 300).

De hidtidige undersøgelser af 1700-tallets dansk-norske samhandel giver et klart indtryk af, at bebyggelserne langs den norske sydkyst havde en dominerende rolle blandt de norske lokaliteter, der havde kontakt med Danmark. Som et markant

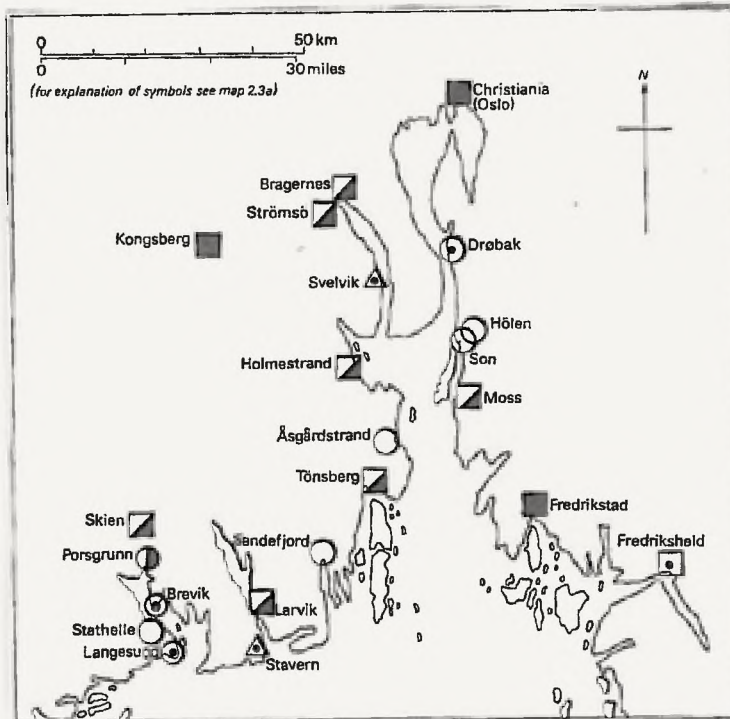
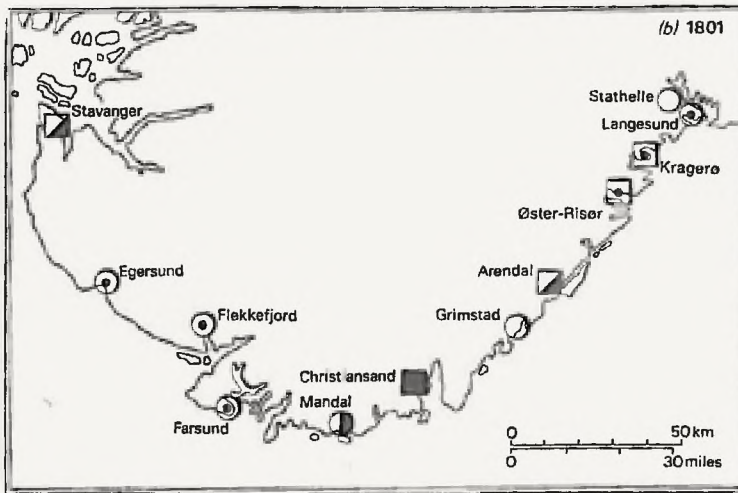

Fig. 3: Alle byer i Syd Norge i 1801. Kortet omfatter alle norske byer på dette tidspunkt bortset fra de fem nordligste. Købstæder er markeret med firkanter, mens ladesteder (bebyggelser med ret til tømmerekspert m.v.) er forsynet med cirkler, og strandsteder (uden handelsrettigheder) er angivet med trekantede. For de største byer er markøren helt sort, for de mindste helt hvid (Finn-Einar Eliassen: *The mainstays of the urban fringe: Norwegian small towns 1500-1800*, i Peter Clark, red.: *Small towns in early modern Europe*, 1995, s. 35 og 37).

eksempel nævner Anders Monrad Møller, at Aalborg i 1733 blev besøgt af skipperne med hjemsted 19 forskellige steder mellem Arendal og Christiania, nu Oslo (Møller 1981, s. 104).

Man må dog ikke glemme den norske vestkyst. Frem for alt spillede Bergen en væsentlig rolle for Danmarks forsyning med klipfisk og andre fiskeprodukter. Og i alt fald i Odense var der tale om mere omfattende kontakter til Bergen, der i 1700-tallet var den største søfartsby i Norge. Som Hans Chr. Johansen har beskrevet, begyndte nogle Odense-skipperne i 1740'erne at hente korn i Østersø-regionen for at sælge det i Bergen, og denne trafik fortsatte i øget omfang i de følgende årtier. I 1770'erne og 80'erne tog hele syv af de skipperne, der var bosat ved Odense fjord, borgerskab som skipperne i Bergen, og en af dem, Casper Thornøe, blev snart en af de største redere i den vestnorske by. En del skibe blev herefter ejet af partrederier, som havde interessenter i både Bergen og Odense. Men også flere af de skipperne, som bevarede deres bolig ved Odense fjord og lod deres skibe være hjemmehørende dér, deltog i slutningen af 1700-tallet i sejladsen mellem Bergen og Østersøen. Måske har de fået fragtopgaver via personlige bekendtskaber med de odenseanere, der var flyttet til Bergen (Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*, et bind i 10-bindes værket *Odense bys historie*, 1983, s. 170ff.).

Et nøjere studie af slægtsforbindelser mellem danske og norske købmænd og skipperne i 1600-1700-tallet ville sikkert kunne blotlægge flere af den slags relationer mellem bestemte byer i hver sin del af monarkiet. Ida Bull har således dokumenteret, hvordan fire slægter, der alle stammede fra Flensborg og opland, formåede at fastholde forbindelsen til hjemegnen gennem flere slægtled. Det skete bl.a. ved, at købmandsgårdene i Trondheim fungerede som oplæringssteder for unge slægtninge fra Flensborg, der agtede at gå ind i handelsfaget (Ida Bull: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, 1998).

Handel og søfart i 1798, belyst ud fra norske toldregnskaber

I Norge førte man i 1700-1800-tallet præcis de samme typer af toldbøger som i Danmark. Indtil adskillelsen af de to riger blev de indsendt til revision i den danske centraladministration, og de blev da også udsat for de samme kassationer, som ramte de danske toldbøger i løbet af 1700-tallet. For perioden indtil 1750 er der derfor kun bevaret ganske få norske toldarkivalier bortset fra protokollerne over ind- og udgået trafik i 1731 og 1733. Til gengæld har man for de fleste af told-distrikterne bevaret helt eller næsten intakte rækker af sådanne bøger fra 1751 til 1837. Hovedparten af dette materiale blev allerede i 1820'erne overført til det dengang nyetablerede norske rigsarkiv, hvor man åbenbart havde langt større forståelse for toldbøgernes langsigtede værdi, end det var tilfældet i København.

De norske toldbøger er imidlertid endnu ikke blevet udnyttet i større omfang. I 2013 blev der dog oprettet en særlig hjemmeside om norske toldlister, hvor der

bl.a. er mulighed for at studere ind- og udførslen af varer på grundlag af toldbøger fra seks byer i 1786, 1788, 1790, 1792 og 1794 (<http://toll.lokalhistorie.no>), og i det følgende vil jeg fremlægge resultaterne af en undersøgelse, der bygger på toldbøger fra 10 udvalgte tolddistrikter i 1798. Konkret har jeg gennemgået de såkaldte skipperregistre, dvs. de årlige registre over alle indkomne og afgående fartøjer, som findes bagi toldbøgerne, og jeg har suppleret dette med studier af indførsler om udvalgte sejlads. I denne analyse er det ikke varehandelens omfang, men bejlingsmønstrene, der er i fokus. Min undersøgelse kan derfor betragtes som et spejlbillede af Anders Monrad Møllers analyse af de danske toldbøger fra samme år.

I nogle af byerne langs den sydnorske kyst stod Danmarksfarerne for mere end halvdelen af skibsanløbene i 1798, og i Tønsberg var andelen endda helt oppe på 66%, nemlig 127 ud af 191 anløb. Andre steder langs sydkysten – som fx i Mandal, Arendal og Porsgrunn – udgjorde skibene fra Danmark derimod kun 20-30%. Samme niveau finder vi i Bergen, hvor der blev noteret en dansk afgangshavn ved 179 af de i alt 654 skibsanløb. Bergens register over ankomne skibe omtaler hele 36 danske havnebyer. Til gengæld optræder der kun 94 Danmarksrejser, fordelt på 16 lokaliteter, i fortegnelsen over udgåede sejlads fra Bergen. Dette markante misforhold må skyldes, at det var almindeligt at lægge ind ved en dansk havn på vej hjem fra et udenrigstogt, hvorimod den omvendte praksis – at den danske mellemstation blev besøgt under udrejsen fra Bergen – hørte til sjældenhederne. Også i Trondheim bemærkes der langt flere indgående fartøjer fra dansk havn end udgående skibe til Danmark. Men her er tallene meget mindre end i Bergen. Faktisk

! Skibsanløb fra Danmark i 10 norske havne i 1798. I 2. og 3. række ses to sæt af tal. Det første markerer antallet af sejlads fra Kongeriget Danmark, dvs. øerne og Jylland nord for Konge-

	Trondheim	Bergen	Mandal	Arendal	Risør
Antal anløb fra dansk havn	28+2	179+11	48+2	149+8	233+12
Antal danske havne eller toldsteder	6+1	36+3	11+2	21+3	22+2
De vigtigste af disse	København og Aarhus 7, Randers og Aalborg 5	Nakskov 17, København og Aalborg 16, Kalundborg 15, Nykøbing F. 13, Thisted og Rudkøbing 10	København 17, Thisted 10, Aalborg 5, Nyborg 4	Aalborg 42, Hjørring 28, København 20, Thisted 12, Horsens 8	Aalborg 79, Ribe 24, Varde og Hjørring 18, Sønderho 17, København 16, Odense 12, Tønder 11

afgik der kun 10 gange i løbet af 1798 et skib til en dansk havn, og det drejede sig da altid om enten København eller Aarhus. Til gengæld ankom der skibe fra seks danske havne, og de stod til sammen for 28 rejser.

En af rejserne fra Trondheim fortjener at blive omtalt pga. sin last. Det drejer sig om Flensborg-skipperen Johann Clausen Møllers sejlads til København (indførsel nr. 49). Udover fisk, glas, kød og ost m.v. medbragte han 388 mårskind, 125 bæverskind, 55 hermelinskind, 1800 gråværkskind (dvs. pelsværk af egern og andre gråhårede dyr), 500 hareskind, 100 rensdyrkalveskind, 209 lammeskind og 27 bjørnehuder. Man kan forestille sig, at de mange skind er blevet indsamlet i store dele af Nord- og Vestnorge for at blive transporteret til Trondheim, hvorfra rejsen nu gik videre til København (Riksarkivet: Generaltollkammeret: Tollregnskap: Trondheim A 1798 – pk. 222-23).

I modsætning til Bergen og Trondheim er der i mange af sydkystbyerne stor overensstemmelse mellem antallet af skibe, der kom fra og gik til en dansk havn. Det er fristende at konkludere, at trekantrejserne endnu ikke havde fået så stor en udbredelse i disse byer. Det er dog nødvendigt at undersøge emnet mere grundigt, før man kan udtale sig mere sikkert om dette.

Mens langt den største del af den danske skibsfart i 1700-tallet foregik inden for monarkiets grænser, havde Norge på denne tid en bemærkelsesværdig international orientering. Det drejede sig først og fremmest om eksport af tømmer til de britiske øer og andre dele af Vesteuropa, og denne udførsel var faktisk baggrunden for fremvæksten af talrige bebyggelser i Syd- og Sydvestnorge mellem 1500 og 1800

åen. Det andet viser antallet af rejser fra de områder i hertugdømmet Slesvig, som i dag udgør en del af Danmark. (Riksarkivet: Generaltollkammeret: Tollregnskap).

Porsgrunn	Tønsberg	Drammen	Christiania (Oslo)	Moss
116+9	127+1	249+12	227+12	74+3
23+2	25+1	36+5	32+2	17+1
Aarhus 19, Rudkøbing 16, Horsens 12, Odense, Nyborg, Grenaa og Aalborg 7	Rørvig 33, København 20, Aalborg 11, Kalundborg 9, Horsens 7	Aalborg 49, København 32, Bogense og Randers 24, Aarhus og Middelfart 14, Rørvig 10	København 28, Aalborg og Kerteminde 19, Horsens 16, Aarhus 15, Faaborg 12, Mariager 11	Rørvig og Horsens 15, Nyborg 9, København 6, Aalborg 5

(Møller 1981, s. 124; Jørgen Mikkelsen: *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800. En oversigt over nyere forskningsresultater*, 2012, s. 155-160).

Toldbøgerne fra 1798 vidner da også om intensive forbindelser vestover. Et godt eksempel er Mandal, som oplevede 32 afgang og 34 ankomster fra Skotland. Frankrig talte også pænt i regnskabet med 16 afgang og 10 ankomster, og derudover havde Mandal skibsfartsforbindelse med flere havnebyer i England, Holland, Tyskland og Spanien, men også enkelte havne i det indre Østersøområde. I alt var der 70 skibsanløb fra udlandet, mens Danmark og Slesvig-Holsten til sammen kun tegnede sig for 56.

Det omfattende kontaktnet til udlandet kan genfindes i mange andre norske havnebyer. Arendal, der med sine 532 skibsanløb var en af Norges helt store søfartsbyer, modtog således skibe fra mindst 56 udenlandske havne – fra Livorno til Skt. Petersborg. Men i modsætning til Mandal spillede Skotland ikke nogen større rolle her. Derimod havde Arendal ret tætte forbindelser til de irske havnebyer, som 24 gange i løbet af 1798 fik besøg af et skib fra Arendal. Endnu stærkere var forbindelsen til de hollandske havne, som fik 45 besøg. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at Amsterdam og Rotterdam tilsyneladende spillede en mindre rolle end de små byer Delfzijl og Harlingen. Måske har personlige kontakter disse steder haft stor betydning for sejlruten.

Også hvad angår kontakten til Danmark, er der en del forskelle på de norske byers handels- og søfartsprofiler (se tabellen side 34-35). I nogle tilfælde hænger dette tydeligt sammen med den geografiske beliggenhed. Det er således ikke spor overraskende at se Aalborg, Hjørring og Thisted tolddistrikter i toppen af listen over danske lokaliteter med søfartsforbindelse til Arendal, når man tager den korte afstand mellem denne by og Nordjylland i betragtning. Det kan heller ikke undre, at Tønsberg ved Oslo fjord havde mest kontakt til de østlige dele af Danmark. Forbindelsen med Rørvig er særligt iøjnefaldende. De høje tal for denne bebyggelse skyldes, at Rørvig var fælles toldsted for alle havne ved Isefjorden og Roskilde fjord.

Derimod virker det umiddelbart påfaldende, at Bergen havde så mange kontakter til sydligt beliggende købstæder såsom Nakskov, Nykøbing Falster, Rudkøbing, Stubbekøbing og Nysted, men dette må utvivlsomt ses i lyset af Bergens mange handelsforbindelser til byerne ved Østersøens syd- og østkyst. Bergens register over ankomne skibe i 1798 viser, at byen dette år modtog 94 skibe, der havde afgangshavn i enten Rostock, Danzig, Königsberg, Pillau eller Skt. Petersborg. Dertil kommer enkelte fra Stettin, Riga og Libau. Men udover disse skibe, som tog den direkte vej til Bergen, har mange andre – som tidligere nævnt – formentlig gjort holdt i en dansk havn undervejs.

Et andet interessant sejlmonster ses i Risør. Her var Aalborg klart dominerende blandt de danske afgangshavne. Men det er bemærkelsesværdigt, at der også kom mange skibe fra den sydvestjyske kyst. Til sammen drejede det sig om 70 anløb med afgangshavn i Varde, Sønderhø, Ribe eller Tønder. Ligesom for Bergen er

det rimeligt at se sejladsen på Danmark i sammenhæng med byens internationale kontaktnet. Risør var nemlig en af de byer, der havde meget stærke forbindelser til Holland, og de sydvestjyske havne havde således en hensigtsmæssig beliggenhed i forhold til Risørs aktivitetsfelt.

Vanskeligere er det at give en begrundelse for, hvorfor Bogense indtog så prominent en rolle i besejlingen af Drammen, og at Kerteminde, Faaborg og Mariager stod så relativt stærkt i Christiania. Også her kan personlige kontakter måske være noget af forklaringen. Det samme gælder for forbindelsen mellem Moss tolldistrikt (inkl. småbyerne Son og Krokstad) og Horsens. Hele 19 af de 57 fartøjer, som gik fra tolldistriktet til Danmark i 1798, havde nemlig Horsens som destination. Det skal dog bemærkes, at Horsens også havde mange kontakter til andre norske byer. Det samme kan man bestemt ikke sige om Bogense, selv om denne by ifølge Anders Monrad Møller var mere orienteret mod Norge end København.

Min analyse bekræfter imidlertid det indtryk, man får ved at studere Anders Monrad Møllers kort – nemlig at der ved udgangen af 1700-tallet var søfartskontakter mellem stort set alle dele af Danmark og de norske havne. Men det fremgår også tydeligt, at Aalborg og København var de dominerende danske byer i dette netværk. Det skyldes ikke blot de to byers størrelse, men også deres roller som vigtige handelsknudepunkter i hver sin region. For Aalborg hang dette sammen med særlige geografiske forhold, idet alle fartøjer fra Limfjordsområdet skulle passere Aalborg for at komme ud i større farvande. Først efter at Agger tange var blevet gennembrudt af en stormflod i 1825, opstod der en direkte sejlrende mellem de vestlige Limfjordsegne og Nordsøen.

Krigs- og knaphedsårene 1807-14

I 1807 kom det danske monarki i krig med Storbritannien. Krigen blev en katastrofe for Danmark, men i endnu højere grad for Norge, hvor den blomstrende trælasteksport, der i så høj grad havde været rettet mod de britiske øer, svandt ind til næsten ingenting fra efteråret 1807 til 1810 (Petersen 2009, s. 119ff.; Gustav Sætra: Kornet og kampen om Norge, i Erik S. Christensen m.fl., red.: *Nordjylland under Englandskrigen 1807-1814*, 2009, s. 96ff.).

Allerede i 1807 beslaglagde briterne mere end 1/5 af den store norske handelsflåde, og i løbet af krigen blev ikke mindre end 1500 norske skibe opbragt, mens 5000 nordmænd endte i engelsk fangenskab. Krigen hæmmede også i alvorlig grad korntransporten mellem Danmark og Norge, selv om der blev taget initiativer til kornopkøb for statens regning i Jylland, Slesvig og Holsten, uddelt præmier til skibe, der bragte fødevarer til Norge, og oprettet forsikringsordninger mod tab af skib og ladning. For som Aalborg-købmanden Jacob Kjellerup skrev i 1809: »At sende noget i disse farlige tider uassureret, tør jeg ikke, da englænderne synes at ville blokere enhver havn og ladeplads« (Citeret efter Petersen 2009, s. 119).

Fig. 4: Toldbøgerne fra 1790'erne viser, at nogle skippere lå i fast rutefart mellem en dansk og en norsk havn, mens andre havde lidt mere varierede rejsemønstre. Anders Sørensen Føyen, der boede i Nøtterøy ved Tønsberg, tilhørte sidstnævnte kategori. Her er en sammenfatning af hans rejseaktiviteter i 1798. Fem rejser tur-retur mellem Danmark og Norge var meget almindeligt på denne tid (Riksarkivet: Generaltollkammeret: Tollregnskap: Tønsberg 1798 – pk. 60).

Dato	Destination	Last
Afgang 24. marts	Til Danmark	En ladning lægter samt smålast til en værdi af 140 rd. Udføres for postmester Hvistendahl
Ankomst 12. maj	Fra Præstø	Fire levende svin, to tønder rug og to lispund (dvs. 16 kg) hvedemel
Afgang 14. maj	Til Danmark	Lægter og smålast til en værdi af 150 rd. Udføres for postmesteren
Ankomst 9. juni	Fra Præstø	I ballast
Afgang 12. juni	Til København	353 tønder norsk salt i fustager (udføres for det kongelige saltværk Vallø), en del brugt flyttegods (for Fru Kommandørinde Acheleye), syv favne brændevad (for købmand Stoltenberg) og en kuffert med brugte klæder (på egne vegne)
Ankomst 7. juli	Fra København	130 pund raffineret sukker, 110 pund urtekramvarer, en otting grøn sæbe, 5,5 tønder rug, 38 pund tobak og to stk. trykt kattun. For M. Herfordt (købmand i Tønsberg?)
Afgang 16. juli	Til København	372 tønder norsk salt i fustage fra Vallø saltværk samt fire favne brændevad for købmand Collin
Ankomst 17. august	Fra København	Blandt andet 253 lispund (ca. 2000 kg) hør fra Ryberg & Co, blå, hamp, sejldug, ostindiske tørklæder, sukker, sirup, tobak, urtekramvarer, te, rug, islandsk klipfisk, tørfisk, vin, rom fra St. Croix og islandske fuglefjer. Til Bech (købmand i Tønsberg?)
Afgang 7. september	Til København	377 tønder salt fra Vallø, fem favne brændevad for købmand Stoltenberg, samt to stk. kattun og to tørklæder for postmester Hvistendahl
Ankomst 9. oktober	Fra København	28 varekategorier fra 22 leverandører. Blandt andet papir, bøger, sålelæder, lærred, pudder, vineddike, kaffe, citroner, hvidkål, kartofler og gulerødder

Fig. 5: Christen Krøll fra Bogense var én af de skippere, der holdt sig til den faste rutesejls. Der var også ret stor stabilitet i varesammensætningen, dog mest på udrejsen. Æbler og pærer ses ofte på skibe med afgang fra Fyn (Riksarkivet: Generaltollkammeret: Tollregnskap: Drammen 1798 – pk. 189B og 190).

Dato	Destination	Last
Ankomst 24. marts	Fra Bogense	Byg, rug, malt, smør, røget flæsk, rebslagerarbejde og dynevår for Detlev Jørgensen
Afgang 31. marts	Til Bogense	Trælast for Anders Borgen og Gabriel Hofgaard samt tjære og stangjern for førstnævnte
Ankomst 30. april	Fra Bogense	Samme varer som 24. marts, igen for Detlev Jørgensen
Afgang 5. maj	Til Bogense	Trælast for John Winnes, stangjern og en kakkelovn for Jacob Meelhuus, og 74 glasruder for Em. Becker
Ankomst 9. juli	Fra Bogense	Samme varer som 24. marts. Losset i Holmestrand, der hørte under Tønsberg tolddistrikt.
Afgang 13. juli	Til Bogense	Trælast, en kakkelovn for Meelhuus og 100 glasbouteiller, der var fremstillet i Norge og blev forhandlet for Beckers regning. Supplerede ladningen med salt ved Vallø saltværk
Ankomst 24. august	Fra Bogense	Rug, byg, malt, røget flæsk, smør, 64 tøn-der friske æbler og pærer samt to levende svin. Handlen blev gennemført for Detlev Jørgensen
Afgang 31. august	Til Bogense	Trælast for Peder Beilegaard, stangjern for Meelhuus og slibesten for Madame Borgen
Ankomst 12. oktober	Fra Bogense	Rug, byg, malt, havre, røget flæsk, grønne pærer og syede læderhandsker. Nogle varer blev losset i Holmestrand. Handlen skete for Detlev Jørgensens regning
Afgang oktober	Til Bogense	Trælast for Beilegaard, tre kakkelovne og tjære for Meelhuus og kasser med spigre for en tredje person

I en analyse af den nordjyske handel i krigsårene har Viggo Petersen påvist, at den direkte sejlads mellem Aalborg og Norge blev reduceret til halvdelen mellem 1807 og 1808, og at byens købmænd i stigende grad benyttede Løkken og Blokhus som overfartssteder. For her var sejlturen væsentligt kortere end fra Aalborg og risikoen for opbringning derfor også mindre. Desuden blev det nu almindeligt at sejle til Norge i efterårs- og vintermånederne, hvor sejladsen i de danske farvande ellers normalt havde ligget helt eller næsten stille. De britiske fartøjer havde nemlig sværere ved at gennemføre en effektiv blokade, når vejret var dårligt. Undersøgelser af toldregnskaber fra udvalgte havnebyer giver også indtryk af, at sejladsen mellem Danmark og Norge i disse år i meget højere grad end normalt blev varetaget af nordmænd. Det skyldes, som Gustav Sætra har formuleret det, »at samhandelen i nødens stund var langt vigtigere for nordmændene enn for danskerne. Kornet var mer nødvendig enn trelast og jern når det var uår og sult« (Sætra 2009, s. 99, og Petersen 2009, s. 127f., som begge henviser til Kjell-Olav Masdalens studier af skudehandelen mellem Arendal og Nordjylland 1800-20, samt mine undersøgelser af Tønsbergs toldbøger fra 1808 og 1813).

Der var decideret hungersnød i Norge i 1809 og 1813, og i 1809 døde måske hele 7000 mennesker som følge af dårlig ernæringsstilstand (Holm 1991, s. 120). Forsyningssituationen var væsentligt bedre i 1810-12, hvor den såkaldte licensordning var i brug. Systemet bestod i, at en krigsførende stat – i dette tilfælde Storbritannien – udstedte tilladelser til, at skibe fra neutrale eller fjendtligtsindede nationer tilførte staten nødvendige varer og gjorde det muligt at få afsat nogle produkter, som staten gerne ville af med. Med sådanne licenser kunne norske skibe fx bringe trælast til England og returnere med sukker, kaffe og andre kolonialvarer. Ligeledes åbnede licensordningen mulighed for, at Storbritannien kunne importere korn fra Østersø-regionen, og noget af dette blev sendt videre til Norge som returlast på de norske trælastskibe. Efter Viggo Petersens opfattelse er der heller ingen tvivl om, at licenser i stor udstrækning er blevet brugt som dække for den traditionelle handel mellem Nordjylland og Norge, idet man foregav at ville sejle til England, men i stedet rejste til Norge (Petersen 2009, s. 122ff.).

Fig. 6: Flere af Aalborghus' fløje har en fortid som kornmagasin. Sydfløjen i forgrunden blev opført i 1808, og dens oprindelige funktion var oplagring af korn, som skulle sendes til Norge (Foto Jørgen Mikkelsen).

Handel og søfart efter 1814

I 1814 kom Norge i union med Sverige. Dette betød en forringelse af villkårene for samhandel mellem Danmark og Norge, idet de særligt lave mellemrigske toldsatter blev erstattet af høje satser, som først blev modereret, da Danmark og Sverige indgik en handelstraktat i 1826. En sådan traktat blev allerede i 1818 efterlyst af Aalborg-købmanden Jacob Kjellerup. I et brev til en norsk handelspartner, som netop var blevet indvalgt i Stortinget, skrev Kjellerup, at det pga. den høje told var blevet fuldstændig omsonst at skaffe salt, vin, bly, kul, stentøj, slibestene og tobak og andre fremmede varer til Aalborg med norske skibe. Han tilføjede: »Hvor herligt var det ikke i forrige tider, da De kunne lade Deres skibe gå direkte hertil fra Middelhavet og Portugal med salt eller tage fragter i Frankrig og losse i Danmark.« (Citeret efter Kledal 1973, s. 10f.).

Jacob Mandix, der var deputeret i Rentekammeret, fremhævede også toldsatsernes betydning for samhandelen, da han i 1830 udgav et lille skrift om Danmarks aktuelle tilstand. Han bemærkede, at afståelsen af Norge og de efterfølgende toldreguleringer især havde skadet kornhandelen. Men han kunne også se en mulig positiv effekt af, at den danske eksport nu blev udsat for langt mere konkurrence end tidligere. For som han skrev: »Muligt er det også, at de herved foranledigede tab i tiden kunne bidrage til at forbedre vor handel, idet de tvinge til at frembringe bedre og ædlere kornvarer og andre produkter, og bedre at behandle dem, om vi vil vente, at fremmede skulle tage til takke med dem« (Citeret efter Kledal 1973, s. 12). Hermed sigtede Mandix til, at danskerne traditionelt havde sendt den ringeste del af sit eksportkorn til Norge. Til gengæld var det tømmer, som nordmændene sendte til Danmark, gennemgående af ringere kvalitet end det, der blev eksporteret til Storbritannien, Holland og andre vesteuropæiske lande.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor hårdt grænseændringen reelt kom til at påvirke det dansk-norske handelssamkvem. Der foreligger endnu ikke større undersøgelser af samhandelen lige efter 1814, men et punktstudie fra Tønsberg dokumenterer, at der her var tale om en gradvis forøgelse af handelen med Danmark mellem 1814 og 1824 (En undersøgelse af Arne Odd Johnsen, refereret i Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, 1977, s. 390).

Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets eksportstatistiske tabeller fra 1820-34 viser også, at der i hvert af disse år blev eksporteret mindst 336.000 tønder med kornprodukter (inkl. mel, gryn og malt) til Norge. I de fleste år lå mængden på mellem 350.000 og 650.000 tønder, men i 1824 nåede man helt op på 1.009.232 tønder, dvs. langt over niveauet for den danske korneksport til Norge i slutningen af 1700-tallet. I det hele taget var der meget store udsving i den danske korneksport fra år til år (Kledal 1973, s. 32 og 105-155). Oplysningerne findes i Rigsarkivet: Generaltoldkammeret, Toldkammerkancelli og Sekretariat: Eksportstatistiske tabeller 1820-34. De stammer fra lokale tolddistrikters indberetninger og omfatter

eksport fra både Kongeriget Danmark, Slesvig og Holsten, men efter alt at dømme har kongeriget stået for langt den største del af denne udførsel (Boje 1977, s. 66).

Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets tal viser også, at Norge i de fleste af årene 1820-34 modtog 25-30 % af alle de kornprodukter, der blev eksporteret fra Danmark. Enkelte år var andelen dog oppe på 40-50 %, men det var ikke desto mindre langt under niveauet for 1700-tallet, hvor andelen som tidligere nævnt kunne komme op på ca. 70 %. Forklaringen er, at Danmark nu også var begyndt at eksportere store mængder korn til Storbritannien og Holland. Efter 1826 blev der næsten hvert år solgt mere dansk korn til England end til Norge (Se graferne i Boje 1977, s. 67). I dansk økonomisk historie bliver perioden fra ca. 1840 til 1870 da også ofte betegnet som kornsalgsperioden.

Endnu i 1830'erne og 40'erne fik Norge ca. 2/3 af sin kornimport fra Danmark, og det danske korn dækkede på dette tidspunkt rundt regnet 1/5 af Norges samlede kornforbrug (Gustav Sætra: Danmarksfartens vekst 1835-1850, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 16, 1988, s. 77; Holm 1991, s. 128).

Til gengæld dækkede Norge i 1847 henholdsvis 96 og 32 % af Danmarks import af tømmer og jern (Holm 1991, s. 128). Det må dog samtidig bemærkes, at Danmark kun modtog en lille del af Norges samlede eksport af tømmer, ligesom det var tilfældet i 1700-tallet. Gorm Kledal vurderer, at det drejede sig om 10-15% af Norges tømmereksport i årene omkring 1820. Til gengæld var Danmark på samme tid det absolutte hovedmarked for norsk jern (Kledal 1973, s. 64 og 68).

Fra omkring 1830 skete der imidlertid et fald i den norske jerneksport til Danmark. Det skyldtes, at norsk stangjern fik stadigt sværere ved at klare sig i konkurrencen mod billigt jern fra Storbritannien og Sverige. Desuden blev der etableret jernstøberier i mange danske købstæder i 1830'erne og 40'erne. I anden halvdel af 1800-tallet forsvandt jernet stort set fra listerne over varer, der blev eksporteret fra Norge til Danmark (Gustav Sætra: Danmarksfarten endres – farten mellem Agderkysten og Danmark 1856-1914, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 10, 1986, s. 111ff.).

Endnu værre gik det med et andet af de klassiske norske produkter, nemlig glas. Denne produktion havde i store dele af 1700-tallet været beskyttet gennem forbud mod import af forskellige former for glas, men disse handelsrestriktioner var blevet ophævet i 1797 og 1803. Og da Holmegaard Glasværk blev etableret i 1825, og den danske regering tre år senere indførte forhøjet importtold på glas for at beskytte den nye virksomhed ved Næstved, fik de norske glasværker uhyre svært ved at klare sig på det danske marked. I 1832 lukkede den ene af disse fabrikker, og i 1835 og 1844 måtte også de to andre norske glasværker indstille produktionen (Kledal 1973, s. 69-71; Jan Kock: Nøstetangen Glasværk – et levedygtigt barn af merkantilismen, Ole Villumsen Krog, red.: *Kongelige Glas*, 1995, s. 103-15).

Den dansk-norske samhandel i 1800-tallet omfattede dog også mange andre produkter. Norge eksportererede bl.a. egebark til garvning, huder, salt, tran, fisk og

stenkul (Sætra 1988, s. 90; Kjell-Olav Masdalen: Arendals skipsfart fra Napoleonskrig til Krimkrig 1800-1856, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 8, 1985, s. 86). For nogle af disse varer må der have været tale om reekspport fra andre lande. Danmark leverede til gengæld kød, flæsk, smør, ost og uld til Norge, og eksporten af disse produkter var tilsyneladende opadgående, i alt fald i første halvdel af 1800-tallet. En analyse af skibsfarten mellem Christiansand og Danmark 1844-65 viser også, at der i løbet af de godt 20 år skete en klar vækst i antallet af skibstransporter med levende hornkvæg, får og svin (Rolf Andreassen: Endringer i skibsfarten mellem Kristiansand og Danmark i perioden 1844-1865, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 8, 1985, s. 73; se dog også Masdalen 1985, s. 87, om Arendals store import af levende svin i 1820 og 1830).

Ligesom i 1700-tallet foregik mange af sejladserne fra Danmark til Norge i ballast, mens det hørte til sjældenhederne at se ballastede skibe i den modsatte retning (Sætra 1988, s. 90). Under Napoleonskrigene forholdt det sig dog ganske anderledes. Masdalens studie af sejladsen mellem Arendal og Nordjylland viser således, at hele 129 af de 153 sydgående sejladsere i 1810 var i ballast, mens det ikke gjaldt for en eneste af de 152 sejladsere fra Nordjylland til Arendal dette år (Masdalen 1985, s. 86).

Ballasten har formentlig i de fleste tilfælde bestået af sand. Men der kendes også et eksempel på, at en skipper fra Mandal benyttede sine mange rejser til Limfjords-egnen i midten af 1800-tallet til at hjemtage god dansk muld. Jorden blev anbragt på en ø ved Mandal, hvor skipperen anlagde en have med planter, som han også havde haft med fra Danmark (Ellen Damgaard: *En vestjysk egn i 800 år – livsvilkår og livssyn* (arbejdstitel på en kommende bog)).

Med hensyn til de enkelte danske havnebyers geografiske orientering synes der at have været en betydelig kontinuitet mellem 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Per Bojes bearbejdning af den trykte danske skibsfartsstatistik fra 1826 og 1834 (se fig. 7) viser således, at især Thisted og Hjørring, men også en række tolddistrikter langs Kattegat og Storebælt som fx Kalundborg, Korsør, Samsø, Kerteminde, Odense, Aarhus, Horsens og Randers var langt mere orienteret mod Norge end mod København. Til gengæld havde næsten alle tolddistrikter på Syd-sjælland, Møn, Lolland, Falster, Langeland og Sydfyn væsentligt mere søfart på København end på Norge – ligesom Anders Monrad Møller har påvist for 1733, 1769 og 1798. Påfaldende er det derimod, at Aalborg i 1820'erne og 30'erne var blevet stærkere orienteret mod København end Norge. I absolutte tal var Aalborg tolddistrikt imidlertid højest rangerende i provinsen med hensyn til skibsfart på Norge – efterfulgt af Rørvig, Aarhus, Kalundborg og Odense i nævnte rækkefølge. Derimod lå »de klassiske skudehandelsområder« Hjørring og Thisted tolddistrikter langt nede på listen (Boje 1977, s. 79-81 og 327).

Det er interessant at sammenholde disse tal med resultaterne af Gustav Sætras analyse af norske fartøjers besejling af danske havne i 1830 (Gustav Sætra: Norske fartøyer i Danmark 1830, i *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser*, nr. 16, 1988,

Fig. 7: De vigtigste danske tolddistrikters skibsfart til Norge og København. Tallene viser gennemsnitsværdierne for 1826 og 1834. Det, der er måles, er den samlede bestuede drægtighed i kommercelæster, dvs. det samlede omfang af de varer, der blev fragtet bort fra de enkelte tolddistrikter (Uddrag og bearbejdning af tabel i Boje 1977, s. 327. Bojes tabel bygger på *Statistisk Tabelværk* 3. hæfte 2. afdeling og 14. hæfte).

	Norge	København	I alt
Bandholm	770 (15%)	2461 (48%)	5147
Kalundborg	2302 (40%)	1021 (18%)	5805
Korsør	1297 (36%)	431 (12%)	3593
Nakskov	964 (13%)	3120 (43%)	7177
Næstved	966 (15%)	4423 (70%)	6357
Nykøbing F.	596 (8%)	5294 (74%)	7128
Nysted	449 (18%)	838 (34%)	2493
Rørvig	2672 (36%)	3060 (42%)	7366
Samsø	600 (56%)	87 (8%)	1078
Skælskør	433 (36%)	514 (42%)	1213
Stege	236 (8%)	1735 (56%)	3118
Stubbekøbing	871 (20%)	2615 (61%)	4297
Assens	602 (17%)	616 (18%)	3453
Bogense	456 (33%)	513 (37%)	1389
Faaborg	1589 (43%)	2582 (49%)	5270
Kerteminde	669 (34%)	254 (13%)	1940
Middelfart	583 (32%)	764 (42%)	1800
Nyborg	976 (28%)	697 (20%)	3494
Odense	2099 (44%)	764 (16%)	4787
Rudkøbing	1116 (26%)	2049 (47%)	4361
Svendborg	1226 (17%)	4281 (59%)	7230
Aalborg	2745 (23%)	4617 (38%)	12105
Aarhus	2478 (47%)	1036 (20%)	5291
Hjerting	133 (9%)	103 (7%)	1482
Hjørring	1468 (88%)	39 (2%)	1667
Horsens	1561 (40%)	1085 (28%)	3932
Randers	1782 (38%)	1192 (25%)	4694
Ringkøbing	110 (17%)	72 (11%)	640
Thisted	799 (91%)	6 (1%)	878
Vejle	548 (13%)	2754 (67%)	4097
I alt	33096 (27%)	49023 (40%)	123282

s. 15-43). Denne undersøgelse bygger på de årlige indberetninger fra svenske konsulater i fremmede havne. Rapporterne, der blev sendt til det svenske Kommerskollegium og det norske Departementet for Finants, Handel og Toldvæsen, giver for hver havn en række oplysninger om alle anløb af norskejede skibe. Det drejer sig om, hvor skibet kom fra, og hvor det skulle hen på næste rejse, samt skipperens og skibets navne, skibets drægtighed, varernes art og ankomst- og afgangsdatoer. Det er altså i høj grad de samme oplysninger som dem, vi finder i told- og accisebøgerne, men konsulatslisterne er langt mere kortfattede med hensyn til lasten.

Sætras studier af konsulatslisterne fra de danske havne viser, at Hjørring og Thisted tolddistrikter til sammen kun stod for 15 % af de registrerede anløb af norskejede fartøjer i 1830, og hvad den samlede drægtighed angår, var andelen endda helt nede på 5 %. Derimod tegnede havnene på den jyske østkyst sig for 50 % af anløbene, mens København tog sig af 18 % og andre havnebyer på øerne de sidste 17 %. Men da de skibe, der sejlede på København, gennemgående var større end de øvrige Danmarksfarere, tog hovedstaden imod 30 % af den samlede drægtighed. Ikke desto mindre fik København også besøg af næsten lige så mange norske småskuder som Hjørring tolddistrikt. Og ikke mindre end 60 % af alle de norske småskudeanløb foregik i Aalborg, Randers, Aarhus eller en anden af de østjyske byer (Sætra 1988, s. 18-20). Sætras resultater viser altså ganske tydeligt, at den dansk-norske skudedefart berørte meget større dele af Danmark end den jyske »nordstrand« – dvs. vestkysten af Vendsyssel, Hanherred og Thy – som forskerne traditionelt har interesseret sig mest for.

Også i Danmark eksisterede der i 1800-tallet den praksis, at konsulater i fremmede havne jævnligt indsendte indberetninger om alle de hjemlige fartøjer, som havde besøgt den pågældende havn, og oplysningerne er nogenlunde de samme som i de svensk-norske konsulatslister. I Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets arkiv i Rigsarkivet er der i alt 18 pakker med sådanne lister fra 1816-48. Disse arkivalier er indtil nu kun blevet udnyttet af ganske få forskere. En af dem er Anders Monrad Møller, som redegør for konsulernes opgaver og diskuterer konsulatslisternes værdi i bogen *Jagt og skonnert* (1988). Gorm Kledal har også studeret konsulatslister, men kun for seks udvalgte norske byer fra 1826 til 1835. Flere af Kledals resultater bekræfter tidligere nævnte iagttagelser vedrørende 1700-tallet. Det fremgår således, at der endnu omkring 1830 var en betydelig samhandel mellem Bergen og Østersø-regionen, og at danske skibe flittigt tog del i denne vareudveksling, som primært bestod i, at bergenserne leverede fisk, mens byerne ved Østersøkysten eksporterede rug til Norge. Kledal nævner som eksempel, at hele 46 af de 97 gange, hvor et danskejet skib aflagde besøg i Bergen i løbet af 1826, gik skibet videre til en havn i Østersø-regionen (Kledal 1973, s. 75).

Der skete imidlertid en del forskydninger i det dansk-norske handelsmønster i årtierne efter 1830. Det fremgår af flere undersøgelser, som blev gennemført af Gustav Sætra, Kjell-Olav Masdalen og Poul Holm i 1980'erne. Der lå flere faktorer

bag denne omstruktureringsproces. En af dem var, at den økonomiske integration i Norge blev forstærket pga. forbedringer i infrastrukturen, begyndende industrialisering og stærkere markedsorientering af landbruget. For Sydnorge betød dette, at forbindelserne til Christiania blev væsentligt forbedret, hvilket formentlig har medført, at beboerne i dette område i stigende grad har skaffet og afsat deres varer via Christiania i stedet for at handle med forskellige byer og fiskerlejer i Danmark.

Man kunne have forestillet sig, at unionen mellem Norge og Sverige også ville have ført til en væsentligt stærkere vareudveksling mellem disse to lande, men det skete ikke. Der var nemlig ikke behov for det, da den svenske og norske økonomi ikke var komplementære; Sverige havde også masser af jern og tømmer, men kunne til gengæld ikke dække Norges kornunderskud (Sætra 1986, s. 117 og 122).

Derimod blev de nordiske økonomier i stigende grad berørt af, hvad Poul Holm har kaldt »suget fra verdensmarkedet«. Det betød, at de traditionelle handelsmønstre efterhånden blev opbrudt, og at nationalstaterne blev opmuntret eller tvunget til at udvikle specialiserede strategier for at få andele i det store europæiske og amerikanske marked. »De traditionelle behov for tømmer, jern og fødevarer eksisterede naturligvis fortsat«, skriver Holm, »men den bilaterale handel var ikke længere den eneste mulige løsning.« (Holm 1985, s. 57-58, jfr. Holm 1991, s. 147).

»Suget fra verdensmarkedet« betød ikke blot, at de skandinaviske råvareproducenter blev udsat for større konkurrence, men også, at entreprenante skandinaver fik større muligheder for at tjene penge. Det forstod man i flere af de sydnorske byer, fremfor alt Arendal, hvor der blev bygget så mange store skibe i højkonjunkturperioden efter 1830, at byen i 1856 rådede over en handelsflåde på mere end 24.000 kommercelæster, hvilket gjorde den til Norges største søfartsby. Arendal-skibene, der blev bemanded af ca. 2400 sømænd, var fortrinsvis engageret i fragtfart mellem forskellige europæiske havne (Masdalen 1985, s. 102). Eksporten af tømmer fra det vestlige Sverige blev således i stort omfang varetaget af redere fra Arendal og andre sydnorske byer. Og selv om dampskibene efterhånden blev en hård konkurrent, formåede de norske sejlskibe at klare sig fint på det internationale fragtmarked frem til 1880'erne (Holm 1985, s. 58).

Derimod indtrådte der i midten af 1800-tallet en stagnation eller tilbagegang i skibsfarten mellem Arendal og andre byer i Aust-Agder (strækningen mellem Christiansand og Risør) og Danmark, og den tilbageblevne trafik på disse ruter blev nu i høj grad overtaget af danske skippere. Det er nærliggende at tolke denne udvikling i lyset af, at de norske redere kunne tjene langt mere på fragtfart andre steder i Europa, ligesom de formentlig ofte kunne skaffe de nødvendige importvarer til en bedre pris andre steder end i Danmark (Sætra 1986, s. 80 og 107).

I Vest-Agder mellem Flekkefjord og Christiansand var Danmarksfarten derimod i vækst indtil 1850'erne, og den holdt sig på et pænt niveau indtil omkring 1880, hvorefter skudefarten langsomt døde bort. De allersidste skuder – »Haabets Anker« i Mandal og »Farvel« i Christiansand – var dog i funktion helt frem til 1914

og 1928 (Sætra 1986, s. 77). På den danske side udførte Løkken-skuden »Hensigten« sin sidste rejse i 1907. Ellers ophørte de fleste danske skuder deres sejlads i 1880'erne (Holm 1991, s. 154).

Mens Aust-Agder havde domineret sydkystens Danmarksfart i 1700-tallet, overtog Vest-Agder således gradvis denne rolle i løbet af 1800-tallet. Men byerne i Vest-Agder fik også kun i ringe grad andel i den markante opblomstring i Norges internationale søfart i midten af 1800-tallet.

Kulturelle og sociale effekter af den dansk-norske samhandel

Det langvarige og omfattende handelssamkvem mellem Danmark og Norge har utvivlsomt haft mange effekter – fra spredning af skikke og religiøse ideer til migration og ægteskaber mellem danskere og nordmænd. Dette emne er imidlertid kun sporadisk udforsket, så det er næppe muligt at pege på andet end nogle spredte iagttagelser. Poul Holm har fx bemærket, at norsk byggestil har sat præg

Fig. 8: Dette prospekt over Bergen i 1740'erne giver indtryk af stor travlhed på havnen i Norges største søfartsby på denne tid (Gengivet efter Knut Helle m.fl.: *Norsk byhistorie. Urbanisering gennem 1300 år*, 2006 – en syntese om norsk byudvikling fra middelalderen til i dag).

på gårdbyggeriet flere steder i Thy, mens Ellen Damgaard har beskæftiget sig med Mandal-skipperen Tobias Ariansens betydning for den religiøse vækkelse på Lemvig-egnen i anden halvdel af 1800-tallet. Ariansen var blevet inspireret af haugianismen i Sydnorge og overførte disse tanker til det vestlige Limfjordsområde, hvor han både holdt store friluftsmøder og missionerede i private hjem (Holm 1991, s. 98; Damgaards manuskript).

Hvad migrationen angår, foreligger der dog flere undersøgelser, som belyser vandringsmønstre mellem Sydnorge og Nordjylland. Poul Holm har sammenfattet dem i disputatsen *Kystfolk*, og han argumenterer her for, at der i 1700-tallet foregik en ret markant udvandring fra de nordjyske landsogne og fiskerlejer til de norske byer, hvor den blomstrende økonomi kan have givet jyderne forhåbninger om gode indtægter. Holm henviser bl.a. til Reidar Vollens analyse af kirkebogen fra Arendal 1725-55, hvor mindst én af parterne var danskfødt ved 76 af i alt 424 vielser. Til sammenligning var der kun danskfødte personer ved 38 af de 1074 vielser i Arendal 1839-77. Desuden har Poul Holm gennemgået Carl Klitgaards omfattende data om slægter i Vendsyssel og Thy ca. 1620-1814. De dokumenterer en betydelig udvandring især i første halvdel af 1700-tallet. Langt de fleste af udvandrerne kom fra skudehandelens ladesteder og bagland, og de pågældende personer slog sig fortrinsvis ned i Arendal, Christiansand og Risør (Holm 1991, s. 99-100).

Efter alt at dømme vendte migrationsretningen i begyndelsen af 1800-tallet. Også her kan de økonomiske udsigter – eller rettere forhåbningerne om at kunne klare sig bedre på den anden side af Skagerrak – have været den vigtigste drivkraft for udvandringen. Gennem studier af fødestedsoplysninger i folketællingen fra 1850 kan Poul Holm dokumentere, at de norskfødte beboere i Nordjylland i midten af 1800-tallet primært var bosat i Blokhus, Lønstrup og andre steder langs Vendsyssels vestkyst samt i Skagen og Frederikshavn. Ud fra aldersoplysningerne argumenterer han for, at størstedelen af disse personer var indvandret i 1830'erne eller tidligere. Han konkluderer derfor, at højkonjunktoren i de sydnorske byer fra og med 1830'erne satte en stopper for emigrationen til Nordjylland. For med de forbedrede økonomiske forhold hjemme i Norge var der ikke længere noget stærkt incitament til at søge lykken andetsteds (Holm 1991, s. 155-57).

Konklusion

I denne artikel har jeg søgt at sammenfatte den hidtidige, noget spredte litteratur om søfarten og handelen mellem Danmark og Norge i 1700-1800-tallet, samtidig med at jeg har præsenteret resultaterne af mine egne studier af norske byers søfartsprofiler ved udgangen af 1700-tallet.

Artiklen dokumenterer, at der var et omfattende økonomisk samkvem mellem de to lande både før og efter 1814, og at stort set alle dele af Danmark havde søfartsforbindelse med Norge. Det fremgår også, at Norge endnu i 1830'erne og

40'erne skaffede omkring 2/3 af sit importkorn i Danmark, og at Norge på samme tid dækkede næsten hele Danmarks import af tømmer. Men også mange andre varer blev fragtet over Skagerrak og Kattegat. Det drejede sig bl.a. om jern, fisk, glas, salt og egebark fra Norge og flæsk, smør, uld og levende dyr fra Danmark. Der skete dog nogle ændringer i varesammensætningen over tid.

Der skete også visse forskydninger med hensyn til, hvilke dele af Danmark og Norge, der var mest aktive i samhandelen. Generelt var der imidlertid tale om en betydelig stabilitet i handelsruterne. Det var således i høj grad de samme danske provinshavne, der var orienteret mod henholdsvis Norge og København i 1733, 1769, 1798 og 1826/34. Et af de steder, hvor orienteringen mod Norge var allerstærkest, var naturligt nok Nordjylland, hvor skudefarten mellem Vendsyssel, Hanherred og Thy på den ene side og Agder på den anden kan følges lige fra 1500-1600-tallet til omkring 1900. Et andet handelsmønster, der eksisterede i længere tid, er kontakten mellem Bergen og Østersø-regionen med danske havne som mellemstation.

Selv om vi efterhånden ved temmelig meget om det dansk-norske handelsnetværk mellem ca. 1600 og 1900, mangler der stadig en del brikker til en fuld forståelse af det økonomiske samkvem. Fx foreligger der endnu kun meget sparsom forskning om de økonomiske forbindelser mellem de to lande i årene umiddelbart efter 1814. Til dette formål må de mange norske toldbøger uden tvivl kunne være til megen nytte. Men også mange andre arkivgrupper kan udnyttes bedre. Det gælder bl.a. de danske og norske konsulatslister fra første halvdel af 1800-tallet.

I endnu højere grad vil det dog være ønskeligt at få gennemført en mere grundig udforskning af de sociale og kulturelle effekter af samhandelen. Her vil flere undersøgelser af migrationsbølger og slægtsrelationer kunne være til betydelig gavn.

Kilder og litteratur

Artiklen bygger på en bred vifte af bøger, artikler og manuskripter, deriblandt flere studentspecialer, som findes i Rigsarkivet: Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet: Specialer 1928-1992.

Tre disputatser må især fremhæves. Den første er Anders Monrad Møller: *Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede*, 1981, der med sine grundige analyser af handelsflådens sammensætning, skibsfarten og forholdet mellem skippere og redere er et af standardværkerne om dansk søfartshistorie. Det andet værk er Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, 1977, som indeholder et væld af analyser af denne erhvervsgruppes økonomiske forhold. Den tredje afhand-

ling er Poul Holm: *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914*, 1991, der kan betragtes som en syntese af resultaterne fra det tværvidevidenskabelige Kattegat-Skagerrak-projekt, som involverede en række forskere ved danske, norske og svenske universiteter, museer og arkiver i 1980'erne. Projektet havde til formål at analysere ændringerne i hverdagskulturen i regionen i løbet af 1800-tallet, og det beskæftigede sig med seks emneområder, bl.a. den økonomiske udvikling. Projektet publicerede en række antologier med fællestitlen *Meddelelser*. Flere af dem er blevet anvendt i denne artikel.

Hvad arkivalier angår, har jeg stort set indskrænket mig til at bruge de norske toldregnskaber. Langt den største samling findes på Riksarkivet, men der er også større eller mindre samlinger på flere af statsarkiverne, der svarer til de danske landsarkiver. På Riksarkivet skal toldarkivalierne fra før 1814 søges i Generaltollkammerets arkiv, mens de senere toldbøger er at finde i Revisjonsdepartementets arkiv. Begge steder er materialet topografisk ordnet, dvs. at arkivalier fra samme tolddistrikt ligger samlet. Grundstammen i arkiverne er de årlige toldbøger over ind- og udgået trafik. Her er der indførsler om hver skibsankomst og -afgang samt navneregistre over de skippere, som benyttede havnen, fortegnelser over de skibe, der hørte hjemme i tolddistriktet, og diverse vareregistre m.m. Fra nogle af tolddistrikterne er der desuden bevaret diverse vagtjournaler m.m. En nærmere beskrivelse ses på <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Rekneskap/Tollrekneskapar>.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet. Har især forsket i dansk og europæisk byhistorie, men også publiceret artikler om mange andre emner inden for dansk historie. Artikler i Personalhistorisk Tidsskrift 1998, 2004, 2007, 2011 og 2012. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, e-mail: jm@sa.dk.

Christian Magnus Falsen, 1814 og den norske Grunnloven

Av Marthe Hommerstad

1814 var et år for store ord, sterke meninger og dristige menn. En av de sentrale i årets begivenheter i Norge var den dansk-norske embetsmannen Christian Magnus Falsen. 31 år gammel ble han en av de ledende figurene i arbeidet med den norske Grunnloven under riksforsamlingen på Eidsvoll.

I det norske Stortinget henger et stort maleri den norske riksforsamling over stortingspresidentens plass. Fremst i bildet, stående oppreist, er sorenskriver Christian Magnus Falsen – riksforsamlingens president når Grunnloven ble vedtatt.

Slekten

Christian Magnus Falsen ble født inn i den danske embetsmannsslekten *de Falsen* og er et godt eksempel på den dansk-norske embetsstand, med sine danske røtter i den norske jorden. Forfaren, Falle Pedersen (1625-1702) skal ha vært fra Haderslev på Jylland og flyttet senere til Skjelland hvor han eide Østrupgaard. Christian Magnus Falsens oldefar, Enevold Falsen (1686-1761) slo inn på en embetsmannskarriere og ble i 1758 adlet som en følge av sine tjenester i den sivile administrasjonen. Da hadde han gjennom mange år vært borgermester i København, ekstraordinær assessor i Højesterett og virkelig assessor i overadmiralitetsretten. Han giftet seg med rådmansdatteren Mette Christine Sørensen (1691-1758) i 1715. I 1761 døde Enevold Falsen som konferenseråd. Familien tilhørte dermed Københavns høyere borgerskap og den adelige gruppen av sivile embetsmenn.

Sønnen, Christian Magnus de Falsen (1719-1799) var den første Falsen som kom til Norge. Som sin far valgte han også den juridiske karriereveien, og tilknytningen til denne embetsveien sees også tydelig i hans valg av hustru. Christian Magnus de Falsen giftet seg i 1753 med Else Thestrup (1729-1799), datteren til sin overordnede, professor juris og Højesteretsassessor Christian Thestrup. Etter en strålende karriere innen embetsverket ble han i 1765 oppnevnt som kommisjonsmedlem for å undersøke omstendighetene rundt Strilekrigen, opprøret i Bergen i sammenheng med ekstraskatten av 1. oktober 1762. Falsen har i denne saken blitt fremhevet som kommisjonens viktigste mann, og spesielt hans bondevennlige holdning har blitt tillagt stor vekt. Den oppnevnte kommisjonen gikk langt i sin unnskyldning av bondeallmuens opprør og sin kritikk av embetsmennene. Den vennlige holdningen til bøndene kan ha vært påvirket av hans svoger. Noen

Fig. 1: På det ikoniske maleriet av den norske riksforsamlingen i 1814 står Christian Magnus Falsen fremst som president. Ved hans side sitter forsamlingens sekretær, Wilhelm Frimann Koren Christie og skuer i dag ut over Stortingets representanter. Bildet ble malt til 70 års jubileet for den norske Grunnloven og sjenket Stortinget i 1885 («Eidsvoll 1814» av Oscar Wergeland (1849-1910). Stortinget, Oslo).

år etter sitt eget ekteskap hadde Elses søster giftet seg med Jens Schieldrup Sneedorff, professor i stats- og rettsvitenskap ved Sorø akademiet og lærer for arveprins Frederik. Sneedorff var en av Danmarks viktigste skribenter om opplysningsfilosofi i denne perioden og også en ivrig talsmann for de danske bøndernes frigjørelse fra stavnsbåndene. Kanskje som en takk for innsatsen i kommisjonene etter Strilekrigen ble Falsen sent på året 1765 utnevnt til assessor i den norske Overhoffretten, som i denne perioden var Norges høyeste rettsinstans før Højesteret i København. I 1766 flyttet han med sin hustru til Christiania hvor de ble boende resten av livet. Falsen-familiens norgeskjærlighet og bondevennlighet var dermed en arv fra den første «norske» Falsen.

Christian Magnus de Falsens karaktertrekk må til en viss grad ha gått i arv til de etterfølgende generasjoner. Hans juridiske begavelse var et av de særtrekk, men også hans fritidssysler finner man igjen i de senere generasjonene. I København hadde han deltatt aktivt ved Det kongelige Theater og oversatte flere skuespill, blant annet av den franske dramatiker og komedieskriveren Molière. Imidlertid var det også mer uforutsigbare trekk som gikk i arv. Lettbevegelig og uforutsigbar, «en tvetydig, mindre berömvärd caractère», som en svensk spion rapporterte tilbake til Stockholm (L. Daae: *Det gamle Christiania: (1624-1814)*, 1871, s. 233). Engasjement, temperament og lidenskap kjennetegnet Falsen-slekten, men det var også trekk ved perioden i sin helhet.

Christian Magnus de Falsen og Else Thestrup fikk bare en sønn som levde opp, Enevold, som ble født i 1755. Da foreldrene flyttet til Christiania i 1765 ble den ti-årige Enevold igjen i København på grunn av skolegangen. Han var svært begavet, og allerede samme år hadde han blitt dimittert til universitetet med utmerkelse. Dette betydde at han kunne begynne sine studier og ble ferdig jurist allerede som 16-åring og deretter ansatt i Det danske Kancelli i 1772.

I 1777 involverte han seg i en åpenlys affære med en ung enke som ble kjent på sensommeren. Den unge enken, madame Dragun f. Gabel, hadde tidligere vært kammerjomfru hos dronning Caroline Mathilde, og det ryktes at hun, i likhet med dronningen, hadde vært Struensees elskerinne. Det gikk rykter om at Enevold de Falsen og madame Dragun var både forlovet, og at hun var gravid. I begynnelsen av september skal hun ha reist til Norge, men sporene etter henne slutter der. Forholdet fikk følger for E. de Falsen. På høsten ble han beordret til Christiania av sin far. For å minske skandalen hadde Christian Magnus de Falsen benyttet alle sine kontakter – helt til toppen av staten – for å få sønnen utnevnt til assessor i Overhoffretten. Det hadde vært sterk motstand mot å ha både far og sønn i den samme kollegiale retten i Statsrådet, men med hjelp fra Guldberg, Danmark-Norges de facto hersker på dette tidspunktet, og med prinsens velsignelse hadde han fått viljen sin.

Enevold de Falsen ble relativt umiddelbart tatt inn i det gode selskap i Christiania, og tre år etter sin ankomst ble han opptatt i *St. Olaus til den hvite Leopard*, byens frimurerlosje. Med sine evner og interesse for skuespill og teater gjorde

han suksess i Christiania også på dette feltet. Arbeidet i Overhoffretten var ikke overveldende og han hadde stor frihet til å følge sine interesser. Han fikk fortsatt utløp for sin teaterinteresse, og sammen med blant annet kammerherre Bernt Anker (1746-1805), Christianias ledende handelsmann, sto han bak opprettelsen av Det Dramatiske Selskap i 1780. I Selskapets første oppsetninger deltok også den unge foreldreløse Anna Henrikke Petronelle Mathiesen (1762-1825). Den atten år gamle piken skulle snart fange E. de Falsens oppmerksomhet. Hun kom fra en velhavende embetsmanns- og handelssekt, hennes foreldre var lagmann og kanselliråd Jørgen Mathisen og moren var Karen Haagensdatter Nielsen, datter av handelsmannen Haagen Nielsen. Broren Haagen Mathiesen (1759-1842) giftet seg senere inn i trelastfamilien Monsen til Linderud, og ble dermed en del av det aller øverste sosiale laget i Christiania.

Falsens første år

Sommeren 1781 kjøpte E. de Falsen Saxegården ved Ladegården i Oslo (i dag Gamlebyen), og senere samme høst, 22. november 1781, giftet de seg i Akershus slottsmenighet med kongelig bevilgning. Med dette ekteskapet ble Enevold de Falsen enda tettere knyttet til Christiania-patrisiatet og Norge. Allerede ni måneder etter, 14. september 1782, ble Christian Magnus Falsen født, som den første av til sammen seks barn. I løpet av få år kom de fire første barna i tett rekkefølge. I 1784 kom datteren Karen Elisabeth, i 1785 Jørgen Conrad og i 1787 Carl Valentin.

I 1788 førte farens lidenskapelige natur til store omveltninger for familien. Høsten dette året hadde farfaren, Christian Magnus de Falsen, trukket seg tilbake som justitiarius i Overhoffretten, og E. de Falsen ble innsatt som etterfølger, kun 33 år gammel. Som assessor i Overhoffretten hadde han utmerket seg og opparbeidet seg stor tillit i embetsverket. Han ble oppnevnt til flere kommisjoner, og i 1786 ble han oppnevnt i kommisjonen, som skulle undersøke et nytt bondeopprør, Loft-hussaken. Imidlertid skulle en ny skandale sette tilliten fra København på spill. E. de Falsen hadde i 1788 innledet et forhold til lagmann Herman Colbjørnsens (1727-1794) steddatter, Helene Barclay, som var gift med generalauditør Ole Christian Wessel (1744-1794). Både Colbjørnsen og Wessel tilhørte det høyere embetsverket, og det var respekterte menn med innflytelse Falsen trakk for nær. Mens Wessel deltok i felttoget mot Sverige i 1788, den såkalte Tyttebærkrigen, hadde de to synderne utnyttet situasjonen, men når ektemannen returnerte til Christiania med kronprinsen ble forholdet avdekket.

E. de Falsen ble diskreditert og tvunget til bytte stilling med lagmannen i Nordland og Finnmark. Vinteren 1789 reiste han med hele familien nordover til Steigen i Nordland. Conradine Dunker gjenforteller senere i sine memoarer et lite teaterstykke hvor Falsen-familiens reise blir omtalt. Karakteren Hans forteller hvilke klokke mann Falsen var og hans tilgivende hustru «var nu saa hjertens god, at der

ikke kan findes Nogen bedre i denne syndige Verden» (Conradine Dunker: *Gamle Dage: Erindringer og Tidsbilleder*, 1871, s. 216).

I 1791 orket ikke E. de Falsen livet som lagmann i Nordland lenger. Ensomheten og mørket gjorde ham deprimert og syk, savnet av sosial omgang var tyngende. Allerede i 1790 forsøkte han å få embete som assessor ved Høyesterett i København, men fikk avslag. Med et desperat håp om at personlig oppmøte skulle bedre sjansene til et nytt embete tok han med seg den ni år gamle Christian Magnus og reiste til København. Reisen var en suksess, Falsen ble endelig utnevnt til høyesterettsassessor og kunne returnere til Steigen for å hente resten av familien, som hadde blitt forøket med datteren Marthe Haagine (1790-1851) og Hagbarth (1791-1836). Lokale rykter forteller også at E. de Falsen etterlot seg en datter, han fikk utenfor ekteskap med en av husets tjenestepiker.

I årene 1791-1802 bodde familien i København. Christian Magnus Falsen gikk først på Borgerdydskolen, før han i 1795 begynte på Schouboes institutt sammen med sine brødre Jørgen Conrad og Carl Valentin. I disse årene var faren svært aktiv som teatermann og skribent. Han frekventerte *Drejers klub* og *Det norske selskap*, leste sin fetters, Henrik Sneedorff (1760-1792) artikler i *Minerva* og diskuterte tidens ideer med blant annet Malthe Conrad Brun og P.A. Heiberg. Utover på 1790-tallet vendte han seg vekk fra de mest radikale tenkere i København og argumenterte for den borgerlige frihet innen eneveldets rammer, blant annet i «Hvad er frihed og hvor skal vi søge den» fra 1802. Han var også en glødende patriot, og i sammenheng med slaget på Reden i 1801 skrev han krigssangen «Til Vaaben! se Fjenderne komme!» .

Christian Magnus Falsen tok sin juridikum i januar 1802 og fikk plass som volontør i Danske kanselli. Imidlertid tok det ikke lang tid før familien skulle vende tilbake til Norge. Samme sommer ble Christian Magnus Falsen prøveprokurator ved Stiftsoverretten i Akershus, og Enevold de Falsen ble justitiarius ved samme instans om høsten. Familien ble tatt i mot med åpne armer av sine venner i Christiania og deltok med liv og lyst i elitens selskapeligheter og på teaterscenen. I løpet av kort tid møtte Chr.M. Falsen sin tilkommende, Anna Birgitte Munch (1787-1810), en av Christianias rike arvinger. Hennes mormor var madame Karen Cudrio, som ved sin død blant annet eide store skogområder øst for Christiania. I januar 1804 giftet de seg i Akershus slottskirke, hun kun 16 år gammel og han 20.

Frem til 1807 bodde Chr.M. Falsen i Christiania sammen med sin kone, før de tidlig på sommeren reiste til København, hvor Falsen ble prokurator ved Høyesterett. Falsen var derfor i København under bombardementet i starten av september, og han deltok i Kongens Livkorps som kaptein. Som mange andre mistet de i brannene de fleste av sine eiendeler, og han fikk permisjon for å returnere til Christiania inntil videre. I de neste månedene gjorde han flere oppdrag for den interimiske regjeringskommisjonen, som i praksis ble ledet av Enevold de Falsen. I oktober søkte han på sin sønns vegne om sorenskriverembete i Aker, rett utenfor

Christiania. Dette ble ikke innvilget, men i mars 1808 ble Christian Magnus Falsen sorenskriver i Follo, sør-øst for Christiania. På sommeren flyttet de til gården Vollebekk i Ås, hvor han skulle leve frem til 1814.

I midten av november 1808 inntraff den første tragedien i Christian Magnus Falsens liv. Enevold de Falsen hadde i mange år slitt med depresjoner og et stadig mer sviktende helbred. Hans siste krefter valgte han å ofre for konge og fedreland ved arbeidet i regjeringskommisjonen, som han skrev året før. Utover høsten 1808 ble ansvaret og fortvilelsen over Norges stilling så tungt at han etter en tur i teatret forsvant. Dagen etter ble han funnet, druknet i Bjørvika. Enevold de Falsens posisjon i Norge var enestående, og han var høyt respektert. Hans begravelse var derfor behørig omtalt i avisene, som forteller hvordan kisten ble båret frem på hendene til folk fra Vår Frelsers kirke (dagens Oslo Domkirke) til Aker kirke hvor han ble begravet. I dag står fortsatt bautaen som ble reist på hans grav. Dessverre skulle nye tragedier komme. Året etter mistet Christian Magnus Falsen og hans hustru sin førstefødte datter kun to dager etter hennes fødsel. Dette var ikke uvanlig, men de hadde vært gift i fire år uten at de hittil hadde fått barn. Imidlertid skulle det neste gang få et enda mere tragisk utfall. 6. oktober 1810 ble sønnen Enevold (1810-1880) født, men kun seks uker senere døde Anna. Chr. M. Falsen skal ha vært knust av sorg, og broren Carl Valentin Falsen tok over hans sorenskriverplikter for noen uker, men sønnen trengte en mor og han en kone. Fire måneder senere gifter han seg på nytt med enken Elisabeth Stoltenberg, f. Bøckman, (1782-1848). Inn i ekteskapet brakte hun med seg sine to barn, Lauritz og Ulrica Mathea, fra sitt første ekteskap med kjøpmann Brede Plade Stoltenberg (1762-1808) fra Drøbak. Bare ni måneder senere ble deres datter Anne Birgitte Falsen, g. Lange (1812-1902) født. I løpet av det neste året vokste familien med tvillingene Henrik Anton Falsen, (1813-1866) og Conrad Falsen (1813- 1836).

I slutten av mai 1813 rodde Falsens bror, Jørgen Conrad Falsen, prins Christian Frederik i land på Hvaler og Norge, en innledning til et nytt kapittel i Christian Magnus Falsens liv. Hvilken kontakt det var mellom Christian Frederik og Falsen er svært uklart. I november 1813 begynte Christian Frederik arbeidet med å opprette en låne- og diskontokasse i Christiania, hvor Falsen ble bedt om å bidra. Imidlertid trakk han seg fra arbeidet 24. desember, da han var redd for at hans meninger i denne saken ville skaffe ham uvenner blant Christianias handelsmenn.

1814 og Grunnloven

16. januar 1814 mottok prins Christian Frederik et brev fra Jørgen Conrad Falsen, som var på Fyn: «Pontecorvo fordrer hele Norge – og Fæstningerne strax indrømmet – jeg troer alting indvilliges ham, og at Norge ganske bliver ham indrømmet og overladt, blot for at faae Holsteen og Jylland igjen, – » (Norske riksarkiv, Christian Frederiks arkiv, Breve fra Jørgen Conrad Falsen til Christian Frederik,

07.01.1814). Da kureren kom til prinsen 25. januar med nyheten om Kieltraktaten fra Frederik 6. var han allerede forberedt på nyhetene. Ryktene om utfallet spredte seg også hurtig over hele Sør-Norge, og svært mange var klar over Kieltraktatens fulle betydning, at Norge heretter var løst fra den danske trone og nå skulle i union med Sverige. Bare få dager senere rapporterer Ludvig Stoud Platou: «Alt politiceres nu, og allevegne gjøres Udkast og Plan til Norges tilkommende Konstitution.» (L.S. Platou, *Professor (senere Statssekretær) Ludvig Stoud Platous Optegnelser for Aaret 1814*, Kristiania 1871, s. 8).

Akkurat når Falsen og hans venn Johan Gunder Adler (1784-1852) begynte arbeidet med sitt grunnlovsutkast er uklart. Imidlertid forteller professor Georg Sverdrup (1770-1850), Falsens partifelle på Eidsvoll, at han og kammerherre Peder Anker (1749-1824) ble invitert hjem til Falsen på Vollebekk 14. februar. Der fikk de se det første utkastet til en grunnlov som Adler og Falsen hadde utarbeidet. Mennene var samlet på Vollebekk til neste ettermiddag. Da Sverdrup og Anker returnerte til Christiania 15. februar ble de begge kallet til Eidsvoll Verk.

Etter at Christian Frederik fikk beskjed om Kieltraktaten reiste han til Eidsvoll Verk og sin venn Carsten Anker (1747-1824), Peder Ankers fetter. På dette tidspunktet var planen å utrope seg selv til konge av Norge i kraft av sin arverett etter Kongeloven og sikre Norges selvstendighet. For å skaffe tid valgte prinsen å reise nordover til Trondheim, hvor han igjen møtte en representant for Falsen-familien. Carl Valentin Falsen var på dette tidspunktet byskriver i Trondheim, og historien forteller at han sto bak en adresse til prinsen, som dog ikke ble overlevert Christian Frederik. I denne adressen henstiller underskriverne om at prinsen skulle sammenkalle en grunnlovgivende forsamling og få endret «statsinnretningen» .

16. februar samlet flere av Østlandets fremste embetsmenn, militære og handelsmenn seg på Eidsvoll Verk for å møte Christian Frederik. Kort fortalt endte det med at prinsen oppga sin plan om å utrope seg til arvekonge og i stedet gikk med på å sammenkalle en riksforsamling, som skulle vedta en grunnlov og velge kongen. Prinsen skriver selv i sin dagbok, at det var etter samtalen med Sverdrup han endret mening, men Sverdrups syn var også delt av de fleste, som var til stede. Prinsen ble deretter utropt til regent, og en grunnlovgivende forsamling skulle velges.

25. mars ble det gjennomført valg i Ås kirke av valgmennene som skulle sendes til amtsvalget, og Chr. M. Falsen ble valgt. Tre uker senere, 17. mars, ble han, Peder Anker og bonden Christian Kollerud valgt som representanter for Akershus amt. I etterkant av valget var Falsen hos Christian Frederik til audiens, og dette var muligens første gangen de samtalte om grunnlovsutkastet. 1. april fikk regenten det ferdige utkastet, som han likte godt.

Utkastet til Adler og Falsen ble det mest omfattende utkastet på riksforsamlingen, med en statsrettslig del og en generell juridisk del. Det var mange aspekter de to mennene ønsket å berøre, og det på svært kort tid. Å utarbeide utkastet krevde svært god oversikt over den konstitusjonelle utviklingen fra den ameri-

kanske revolusjonen og fremover, og det bærer preg av flittige lån fra en mengde forskjellige grunnlover. Den krevde også full kontroll på den gjeldende lovgivningen i Norge, fra Kongeloven av 1665, Christian V's Norske Lov av 1687 og den mengde av forordninger og reskripter, som hadde blitt offentliggjort de siste hundre år.

En av diskusjonene som senere har versert er, hvordan Adler og Falsen fordelte arbeidet med utkastet. Adler hevdet senere at han hadde skrevet innledningen og den første, og viktigste, del av utkastet. Dette har blitt tolket dit, at han skrev de tre første kapitlene om grunnsetningene for statsforfatningen, valgforsamlingene og regjeringsformen. Det var den siste delen av utkastet, den juridiske, som Falsen hadde skrevet. At juristen Falsen brukte sin kompetanse til å utforme denne delen av loven er ikke overraskende. Adlers styrke var hans kunnskap om det franske språk, og oversettelsen av innledningen av *Constitution de l'Angleterre* om den engelske styreform fra 1771 av statsviteren Jean-Louis de Lolme ble blant annet hans oppgave. Men Adler skrev ikke sine deler uten at Falsen var enig. Jacob Aall skrev i ettertid, at de fleste oppfattet arbeidet som et felles prosjekt, og understreker nettopp den delte æren, de bør ha for utkastet sin del.

Utkastet har i nyere tid blitt kritisert av historikere, som Knut Mykland, for at det kun var et «skrivebordsprodukt», fordi det i stor grad bygger på andre grunnlover, og at det derfor ikke fortjener den status det fikk. I en nylig grundig undersøkelse av rettshistorikeren Eirik Holmøyvik påpeker han, at den franske grunnloven av 1791 hadde innflytelse på selve oppbygningen av det. Han har som nevnt fastslått, at innledningen baserte seg mye på arbeidet til de Lolme. Paragrafen som omhandler selve maktfordelingen er hentet ordrett fra menneskerettighetserklæringen til Massachusetts fra 1780, og folkesuverenitetsprinsippet er delvis kopiert fra menneskerettighetserklæringene til Frankrike fra 1789 og fra Virginia 1776. Andre kilder var den amerikanske *Bill of Rights* fra 1791 og den bataviske grunnloven fra 1798. Vetoretten og tokammersystemet er i sin tur hentet fra henholdsvis den franske grunnloven av 1791 og den føderale amerikanske grunnloven av 1787. De bærende prinsipper for utkastet var folkesuverenitet, maktfordeling og menneskerettigheter. Kritikken mot «skrivebordsproduktet» er imidlertid urettferdig og ikke minst ved å avskrive utkastet på grunn av dette. At det i stor grad var preget av tidligere arbeider var helt naturlig med tanke på den korte tiden, de fikk til å skrive det. Det imponerende er, hvilken oversikt og kontroll Adler og Falsen viser, at de har over den juridiske og filosofiske konteksten med sitt utkast.

10. april samlet representanter fra nesten hele Norge seg på Eidsvoll, representantene fra Nordland rakk aldri frem på grunn av avstandene. Det ble tidlig klart, at Falsen ville bli en ledende figur på riksforsamlingen sammen med Georg Sverdrup. De hadde flere samtaler med regenten og måtte etter hvert be han om ikke å kalle dem til seg. Motstanderne, de som mente at unionen med Sverige var

uunngåelig, ble ledet av grev Herman Wedel-Jarlsberg (1779-1840), Peder Ankers svigersønn. Forholdet mellom grev Wedel og Falsen var allerede anstrengt, og på riksforsamlingen ble det uutholdelig. De ble begge valgt til den viktige konstitusjonskomiteen, som skulle utarbeide det ferdige utkastet forsamlingen skulle behandle, men det var i salen de store trefningene mellom de to partiene fant sted. Kort fortalt var det spesielt spørsmålet om forsamlingens oppgave, som virkelig avstedkom den største striden, kompetansestriden. Falsen gikk inn for at riksforsamlingens oppgave kun strakk seg til å vedta en grunnlov og velge konge, mens unionspartiet ønsket fortsatt å være samlet, slik at de kunne påvirke kongens forhandlinger med Sverige og stormaktene, som man antok ville komme. Sverige ville ikke oppgi sin plan om å innlemme Norge i en union, selv om Norge krevde selvstendighet. Selvstendighetspartiet vant frem, og forsamlingens kompetanse ble dermed begrenset, og med tanke på utviklingen høsten 1814 var dette kanskje ikke det verste som kunne skje. Falsens rolle som leder av selvstendighetspartiet, konstitusjonskomiteens formann og president i forsamlingen under behandlingen av hoveddelen av Grunnloven er viktige argumenter for den senere benevnelsen som «Grunnlovens far». Han var en konsekvent og til tider skarp leder av forsamlingen. Han ledet debattene med jernhånd, og i hans presidentperiode ble også Grunnloven ferdig behandlet.

En av debattene som skulle få betydning for hans barn, var adelsdebatten. Falsen var av natur og levesett en aristokrat, men adelskapet hadde liten personlig betydning for ham. Enevold de Falsen sluttet å bruke sitt adelige *de* på 1790-tallet, og heller ikke Falsen benyttet det i det daglige. Etter debatten reiste Falsen seg og frasa seg sitt adelskap på sine og sine barns vegne. Og mens valgfullmaktene før riksforsamlingen er prydet med hans adelige signet, er Grunnloven forseglet med hans egne initialer. Angående sitt eget adelskap endret han aldri mening, men for eksempel broren Hagbarth beholdt sitt adelskap også etter 1821, når Stortinget avskaffet adelskapet endelig.

Riksforsamlingen og Grunnloven er Falsens store høydepunkt, og personlig håpet han på sine landsmenns anerkjennelse av sine handlinger for å sikre selvstendigheten og den borgerlige frihet. Imidlertid skulle denne anerkjennelsen senere settes på harde prøver.

Falsen og jødeparagrafen

Grunnlovens paragraf 2 forbød jøder i Norge. Falsens befatning med paragrafen har vært uklar, men i 1817 forsvarte han paragrafen i en avisdebatt da han blant annet argumenterte at jødene utgjorde en fare mot staten. Idehistorikeren Håkon Harket har i 2014 utgitt boken «Paragrafen» som beskriver samtidens antisemittisme og også Falsens holdninger og fordommer mot jødene.

Etter Grunnloven

Sommeren 1814 var Falsen ikke en del av Christian Frederiks nære krets, mens Adler ble utnevnt til den nyvalgte kongens sekretær. Også Falsens bror, Jørgen Conrad, fortsatte i Christian Frederiks tjeneste og fulgte etter hvert med ham tilbake til Danmark. Falsens tremenning, Henrik Gerner Sneedorff (1793-1883) ble utnevnt til en av kongens adjutanter og fulgte også med tilbake til sitt egentlige moderland i oktober.

Som muligens en siste gunst fra kongen til Falsen ble han utnevnt til amtmann i Nordre Bergenshus amt, dagens Sogn og Fjordane etter våpenhvilen med Sverige i august, og han reiste allerede i september over fjellet til Bergen. Der ble han snart en del av den bergenske eliten og hadde tett kontakt med presten Jonas Rein og Wilhelm Frimann Koren Christie som begge var representanter på riksforsamlingen og svorne selvstendighetsmenn. Imidlertid gjorde hans egenrådighet og stahet, at forholdet til andre kunne bli anstrengt og bittert, og hans sosiale og politiske posisjon ble utfordret.

Han deltok på det første ordentlige storting i 1815 og 1816, men allerede på dette tidspunktet ble han svekket. I 1818 ble hans valgfullmakt avvist, da han ikke bodde i valgdistriktet han ble valgt fra. I 1821 var han en av de ledende stortingsrepresentantene, men hans forhold til den såkalte «patriotiske opposisjon» ble satt overstyr i sammenheng med adelsdebatten og oppgjøret med Danmark på dette Stortinget, og han fikk den første anklagen om, at han hadde sviktet idealene fra 1814. Han var fortsatt en kritiker av regjeringen og kongemakten, men de mer ytterliggående kreftene på Stortinget tvang ham over i mer konservativ retning. Dette ble ytterligere forsterket, da han foreslo å endre Stortingets indre maktfordeling ved å få innført et reelt tokammersystem i tråd med hans eget grunnlovskast fra 1814. Han dreide også i monarkisk retning ved å gå inn for kongens absolutte veto, som ville forrykke maktfordelingen radikalt i konservativ retning, men som var i tråd med den europeiske utviklingen ellers i disse årene. Da han i 1821 fikk tilbudet om å bli generalprokurør personlig av Karl Johan, som han etter først å ha avslått det mottok, var hans politiske posisjon spilt fallitt. Embetet førte til, at han skulle kontrollere administrasjonen og fikk embetsstanden som en samlet fiende. Embetet ble allerede avskaffet i 1824, da han frasa seg stillingen etter åpen mistillit fra Stortinget. Reisen gikk dermed tilbake til Bergen, hvor han var stiftamtmann frem til han i 1828 ble høyesterettsjustitiarius etter Karl Johans personlige befaling.

På dette tidspunktet var Falsen en utslitt mann, som sin far hadde arbeidspresset og de stadige konfliktene ført til en forverret helsetilstand. Etter kun få måneder fikk han slag under en rettsprosedyre i Høyesterett. Falsen kom seg aldri fra dette, og selv om han beholdt noen av sine forpliktelser, døde han i 13. januar 1830 som en slagen mann. Hans død ble forbigått i stillhet, og kontrasten til farens bortgang kunne ikke vært større.

Fig. 2: Det finnes i dag ingen kjente malerier av C.M. Falsen fra samtiden. Denne litografien er basert på et portrett malt av Carl Frederik Vogt, antakelig før 1814, og er det nærmeste vi kommer den unge Falsen (Kilde: Nasjonalbiblioteket (*Det norske folks liv og historie, bind 8*)).

Etterslekten

Falsens etterkommere teller i dag flere hundre, og han etterlot seg en stor barneflokk. Utover de fire som ble født før 1814, fikk han en sønn dagen etter kongevalget 17. mai. Sønnen ble døpt Georg Benjamin (1814-1879), med henvisninger til de amerikanske selvstendighetsheltene George Washington og Benjamin Franklin. Året etter ble datteren Marthe Johanne (1815-1886) og i 1817 Jonas Rein (1817-1861), oppkalt etter vennen Jonas Rein og visstnok den mest begavede av dem alle, selv om hans liv var en tragedie. Falsens yngste datter var Elisabeth Christiane (1820-1876), som opprettet en pikeskole i Christiania. Alle de tre yngste barna var ugifte, og Marthe Johanne drev pikeskolen sammen med sin søster.

Etter hans død ble familiens økonomiske situasjon vanskelig, og de flyttet etter hvert til en leilighet i Pilestredet. Barnebarnet har senere fortalt hvordan de blant annet tok på seg finere søm for å spe på pengene, og først noen år før sin død fikk enken innvilget en ærespensjon fra Stortinget.

Falsens brødre fikk også forskjellige livsløp. Jørgen Conrad Falsen returnerte til Danmark med Christian Frederik, fortsatte sin militære løpebane og ble tilslutt kommandør i marinen. Han var gift to ganger, først med Cecilie Catharina Høyer (1784-1815) og dernest med Jørgine Elisabet Rosenkrantz (1801-1869), som hadde vært hoffdame hos dronning Marie. Han eide ved sin død godset Søbysøgaard på Fyn.

Carl Valentin Falsen ble boende i Norge og var også gift to ganger, først med Anna Bruun Kaasbøll (1792-1822) og så med Louise Caroline Kaltenborn (1780-1866). Han fortsatte sin embetskarriere og ble tilslutt stiftamtmann i Christiansand. Det var også han som tok opp politikken og var stortingsrepresentant gjentatte ganger frem til 1848. Yngstebroren Hagbarth fikk ikke en like heldig karriere etter forsøk som handelsmann. Han giftet seg inn i Christianias elite med Aletta Fleischer (1792-1868) og ble stiftamtskriver i Bergen. Der ble han i 1836 anklaget for kassemangel og valgte samme natt å ta sitt eget liv. Som sin far druknet han seg og etterlot seg et brev til sin familie, hvor han skal ha skrevet: «Jeg har kun to Valg – Skjændsel eller Død – og vælger det sidste.» (Th. Bull: *Et dansk-norsk hjem belyst ved brev fra den Bull-Ørstedske familiekrets*, 1954, s. 142). Hagbarths datter Julie giftet seg senere med Christian Magnus sønn, Georg Benjamin.

Ettermæle

Falsen beskrives privat som en god familiefar, vennskapelig og sosial. Senere skrev en dansk marineoffiser om sin opplevelse av Falsen i 1816:

«Vi knyttede en nøie Omgang med denne yderst elskværdige Mand, hvis Charakter staaer for min Erindring som en af de smukkeste og meest ophøiede, jeg har kiendt. Med en ualmindelig høi Væxt, kraftig Bygning og et imponerende

Ydre, besad han en fyrig Aand, et mandigt Sind og en ubøielig Villie, dertil det blideste Gemyt og det kiærligste Hierte. Han var den behageligste Selskabsmand, var musikalsk og sang med en henrivende Stemme, var en ivrig Videnskabsdigter og flittig Skribent; men der hvilede et sværmerisk Tungsind over ham, som mindede mig om Faderens og hans sørgelige Udgang af Verden.» (H.B. Dahlerup: *Mit livs begivenheder, 1815-1848*, 1908: 37)

Som politiker, embetsmann og skribent var imidlertid ikke Falsen like vennlig. Med sin sterke vilje, stahet og virketrang skaffet han seg mange fiender. Det er dette bildet som ofte står igjen etter ham, eksemplifisert ved Jacob Aalls omtale fra 1814: «Ubehageligt var hans Væsen, haard og stødende hans Tale, mørk og barsk hans Mine i Forsamlingen.» (Jacob Aalls Dagbog, i *Bidrag til Norges Historie i 1814: Afhandlinger og Aktstykker*, Y. Nielsen, (red.), 1882, s. 391). Mot sine motstander var Falsen ingen snill mann – direkte inhuman, mente Aall.

Falsen skal alltid ha følt seg norsk, men var også i mange henseender dansk og er et ypperlig eksempel på de patriotiske embetsmennene i tvillingriket frem til 1814. Gjennom sin mor, sine ektefeller og mange barn var Falsen tett knyttet til Norge, og det var aldri aktuelt for ham å reise til Danmark, etter at unionen med Sverige var et faktum – han valgte i stedet å reise til Bergen.

Gjennom sitt liv beholdt han mange av de politiske verdier, vi finner i utkastet fra 1814, men som mange ble også han mer konservativ med årene, og hans politiske fall fra 1814 var stort. Christian Magnus Falsens rolle i den norske selvstendighetskampen gjaldt hovedsakelig ved riksforsamlingen og arbeidet med Grunnloven, men dette var en avgjørende rolle i det turbulente året 1814.

Kilder og litteratur

Størstedelen av Christian Magnus Falsens arkiv er samlet i Bergen Museums håndskriftsamling, nå for det meste digitalisert. Hovedvekten av arkivet består av hans mange manuskripter samt hans kopibok fra 1808. Denne inneholder imidlertid primært brev i sammenheng med hans embetsarbeid, og de private brevene til og fra Falsen er svært få.

For begivenhetene rundt 1814 er mye basert på dagbøkene og memoarene fra tiden, som de allerede nevnte og bl.a. *Kong Christian Frederiks dagbok fra hans ophold i Norge* og Jacob Aall: *Erindringer som Bidrag til Norges Historie fra 1800 til 1815*. Også Christian Frederiks arkiv i Riksarkivet i Oslo inneholder brev av interesse. For en oversiktlig fremstilling av årets begivenheter er Bård Frydenlund: *Spillet om Norge – det politiske året 1814* fra 2014 interessant. Når det gjelder den juridiske

gjennomgangen av utkastet av Adler og Falsen har Eirik Holmøyvik i *Maktfordelingen og 1814* fra 2012 gjort et svært grundig arbeid.

Til denne artikkelen har jeg benyttet de mange biografier som er skrevet til Dansk biografisk leksikon, utgitt 1887-1905, Norsk biografisk leksikon, utgitt 1923-1983 samt nyere om personene Falsen var i kontakt med. Conrad Falsens *Slegten Falsen* fra 1915 gir oversikt over hele slektens utvikling, og Arkivverkets digitalisering av kirkebøker i Norge åpner for enkel tilgang til dette kildematerialet.

Marthe Hommerstad, f. 1975, ph.d., historiker og rådgiver ved Stortingsarkivet. Har som doktorgradsstipendiat og forsker vært tilknyttet forskningsprosjektene Demokratisk teori og historisk praksis og 1814-grunnloven – historisk virkning og sosial forankring ved Universitetet i Oslo. Har publisert flere artikler omhandlende demokratisering, politisk historie, rettshistorie og folkelig deltakelse i perioden før og etter 1814, og sammen med Morten N. Ottosen redigert antologien Ideal og realitet – 1814 i politisk praksis for folk og elite. Hun utga i 2014 boken Politiske bønder – Bondestrategene og kampen for demokratiet 1814-1837.

Nathaniel Wallich's karriere i Serampore og Calcutta, 1808-1815

- globalt intellektuelt netværk i kølvandet på Napoleonskrigene

Af Martin Krieger

Denne artikel undersøger Nathaniel Wallich's tidlige karriere (1786-1854). Wallich voksede op i et liberalt jødisk hjem, der var præget af oplysningstidens tanker. Inden han blev udnævnt til kirurg i den danske koloni Serampore i Bengalen, havde han studeret på Kirurgisk Akademi i København. Lige fra begyndelsen etablerede Wallich et stort netværk af personlige kontakter og fik med tiden stadig flere korrespondancer. Dette netværk skulle i sidste ende sikre Wallich's karriere under britisk styre i det nærliggende Calcutta, og i mere end tre årtier fungerede Wallich som direktør for den botaniske have i byen. Hovedfokus i denne artikel ligger på funktionen og vigtigheden af et globalt intellektuelt netværk for at fremme transnationale karrierer i kølvandet på Napoleonskrigene.

Introduktion

Krig og fred udgør politiske og mentale grænselinjer, ikke kun for lande og nationer, men også for enkeltpersoner. Dette gælder især for globetrottere, der lever på tværs af grænserne mellem krigsførende nationer. Dette kunne virkelig mærkes i Danmark fra 1807, hvor den ellers tidligere neutrale helstat trådte ind i Englandskrigen på fransk side. Napoleonskrigene og den efterfølgende fred i Kiel kastede deres skygge, ikke blot på Nordeuropa selv, men også på de danske kolonier i syden. I optaktsfasen beslaglagde briterne de danske bosættelser i Ostindien, og disse returneres først til Danmark ved freden i Kiel den 14. januar 1814. De mange års besættelse førte til økonomisk nedgang, og selv efter krigens afslutning kunne hverken Tranquebar eller Serampore i Indien i tilstrækkelig grad rejse sig økonomisk igen.

Kun lidt er kendt om de personer, der gjorde tjeneste i de danske kolonier i løbet af disse år, navnlig i Serampore. I modsætning til de forholdsvis beskedne oplysning-

ger, der findes i de danske arkiver, har boet efter den danske botaniker Nathaniel Wallich (1786-1854) vist sig at være en fremragende kilde. Efter at have været næsten glemt i omkring et århundrede er hans breve blevet genopdaget i biblioteket af det Central National Herbarium i Indien, i Botanisk Have i Calcutta.

Wallichs breve gengiver en karriere i Ostindien i første halvdel af det 19. århundrede. Selvom Wallich næsten er glemt i dag, var han en af tidens førende botanikere, og i tre årtier fungerede han som direktør for den agtværdige botaniske have i Calcutta. Han tog på ekspeditioner i områder, der var stort set ukendte af europæerne, såsom Nepal, det nordøstlige Indien og ved Irrawady floden. Sammen med Sir Stamford Raffles etablerede Wallich den botaniske have i Singapore og opnåede en fremtrædende position ved at etablere en te-produktion i Assam.

Denne undersøgelse tilstræber at rekonstruere Wallichs tidlige karriere i Serampore og Calcutta. Hovedfokus vil ligge på etableringen og funktionen af Wallichs store globale netværk. I hvilken grad fremmede det Wallichs karriere, at han bestræbte sig på at skabe verdensomspændende kontakter, der ikke kun bestod af et globalt netværk af førende botanikere, men også af medlemmer fra den koloniale britiske elite, til trods for at Danmark var i krig med England frem til 1814?

Wallichs breve fra Calcutta og et hertil hørende brev-indeks udarbejdet af Wallich selv vil udgøre de mest centrale kilder. Endvidere er undersøgt kilder fra Rigsarkivet og fra Botanisk Have i København samt fra India Office Records i London.

Barndom og uddannelse

Nathaniel Wallich blev født ind i en velhavende jødisk familie i København den 28. januar 1786. Han var med stor sandsynlighed fra en søskendeflok på fire. Hans ældre bror Aron/Arnold skulle senere blive en kendt teatermaler i den danske hovedstad. Selvom den tyske Wallich familie i århundreder havde opfostret

kirurger, havde både Wallichs bedstefar, Lazarus Wulf og hans far Wulf Lazarus været købmænd, der var flyttet fra Altona til København med kongelige privilegier. Nathaniel selv voksede op i sine forældres hus på Nytorv i København. Forældrene gav ham en åben, liberal opdragelse, og især faderen var stærk tilhænger af datidens ideer om jødisk oplysning og modernisering. I 1795 blev hans manuskript, »Forslag til Forbedring in den Jødiske Menigheds Forfatning i Kjøbenhavn« udgivet.

Vi kan meget vel antage, at faderens moderne opfattelse havde indvirkning på undervisningen af børnene. I oktober måned i 1800 blev Nathaniel Wallich indskrevet på Kirurgisk Akademi i København. Akademiet, der var modelleret efter

Vidste du, at *Det Kongelige Kirurgiske Akademi*, 1785-1841, afløste *Theatrum Anatomico-chirurgicum* (1736-85) i Købmagergade, der var uafhængig af det medicinske fakultet.

Fig. 1: Nathaniel Wallich, litografi af Thomas Herbert Maguire, omkring 1850.

forbilledet Josephinum i Wien, var blevet oprettet kun femten år tidligere og tilbød en moderne og praktisk medicinsk uddannelse – i modsætning til de yderst teoretiske medicinske studier på universitetet. Trods en lovende start betød den politiske krise i det pågældende år og det efterfølgende *Slaget på Reden* et kraftigt fald i antallet af studerende. Gennem de kommende fem og et halvt år studerede Wallich på konservatoriet, og som »volonteur« på det nærliggende Frederiks Hospital fik han praktisk medicinsk erfaring.

Det var helt enestående akademikere, der underviste på Kirurgisk Akademi omkring 1800, heriblandt først og fremmest Frederik Christian Winsløw, Heinrich Christian Schumacher og Martin Vahl. Ud over sine bekendtskaber med lærerne på Akademiet søgte Wallich kontakt til Botanisk Have i København. Han kom herigennem i forbindelse med chefgartner Frederik Ludvig Holbøll og Jens Wilken Hornemann, som var lektor ved Botanisk Have og senere (efter Vahls bortgang) redaktør af »Flora Danica«. Disse informationer tegner et tydeligt billede af Wallichs interesse i botanik, der gik langt ud over det sædvanlige pensum for en studerende ved Kirurgisk Akademi. I de følgende årtier forblev Wallich i tæt kontakt med Hornemann. Wallich opretholdt desuden tæt kontakt til sin fætter, Ludvig Levin Jacobsen, der senere blev en fremtrædende videnskabsmand inden for medicin.

I april 1806 afsluttede Nathaniel sine studier med et flot afgangsbetragning. Wallich var nu klar til at indlede sin karriere som kirurg, støttet af sin fars kontakter og indflydelse. Dette på trods af at Wallich officielt ikke var tilladt at arbejde for kongen på grund af sin jødiske tro. Religion kom dog næppe til at spille nogen større rolle i hans videre karriere, og Wallich synes altid at have levet et meget sekulært liv. Omkring tidspunktet for hans afsluttende eksamen åbnede der sig en helt unik mulighed for den unge lovende kirurg; Kommercekollegiet var på jagt efter en dygtig kirurg til den danske koloni Serampore i Indien.

Serampore

Den lille by Serampore ved floden Hugli i nærheden af Calcutta havde været en handelspost under Dannebrog fra 1755. Ved slutningen af det 18. århundrede nød byen godt af handel med englænderne og franskmændene – en handel, der dog blev mere og mere illegal. Den blomstrende handel og den deraf opnåede rigdom resulterede i opførelsen af ambitiøse private og offentlige bygninger, såsom guvernørens residens, St. Olavs kirke og det (meget senere) Serampore College. Kolonien blev administreret af et lille antal danske embedsmænd, iblandt disse var den statsansatte kirurg, Chirurgus.

Den 27. december 1805 havde Rådet i Serampore anmodet Kommercekollegiet om at sende en veluddannet og erfaren kirurg til Serampore, fordi den tidligere kirurg var afgået ved døden. Ifølge skrivelserne fra Rådet skulle den nye kirurg være i

stand til både at kunne opnå tillid hos de kongelige medarbejdere i Serampore, og hos de andre europæere, der også var bosiddende der (han skulle således ikke kun være den kongelige, men også Asiatisk Kompagnis kirurg). Det ville være en prestigefyldt stilling, og den nye kirurg ville kunne drage fordel af en høj indkomst. Alt dette ville lede til, at man »... kunne leve meget anstændigt...« (Central National Herbarium, Calcutta: Wallich-breve: Rådet i Serampore til Kommercekollegiet, 27.12.1805). Umiddelbart efter anmodningen havde nået København, begærede Kommercekollegiet Kirurgisk Akademi at foreslå en dygtig sollicitant. Lige fra starten havde Akademiet Nathaniel Wallich i tankerne som den bedst egnede kandidat. Det må have været alment kendt, at han ikke kun var en god kirurg, men også en talentfuld amatørbotaniker. Hans lærere havde måske set fordele ved at sende Wallich, så de senere kunne få tilsendt plante-prøver og andre naturlige objekter tilbage til København, der ville kunne gavne deres egen forskning. Imidlertid blev et andet forslag lagt frem af Conrad Friedrich von Schmidt-Phiseldeck, en fremtrædende teolog, filosof og medlem af Kommercekollegiet. Han havde sin egen kandidat ved navn Rudolph, der formentlig også, ligesom Schmidt-Phiseldeck selv, var af tysk afstamning. Wallich var udmærket klar over Schmidt-Phiseldecks anti-jødiske følelser og blev irriteret over en så indlysende diskriminering. Selv årtier senere, i løbet af 1840'erne, hævdede Wallich, at Rudolph ikke var kvalificeret til mere end at have sin egen barberforretning. På baggrund af stadigt stigende spændinger mellem danskere og tyskere i helstaten kom Wallich til denne konklusion: »... such was the disgraceful influence which all that was German had in these days in Denmark« (Wallich-breve: index, s. 7). I sidste ende vandt den bedre kandidat dog spillet. Wallich havde trods alt opnået bedre karakterer, og han blev støttet af førende forskere som Schumacher, Viborg og Hornemann samt af Holbøll. Faderens gode kontakter til den kommercielle elite i København har muligvis også været med til at sikre Wallich positionen i Serampore. Hans jødiske aner skulle vise sig ikke at være en hindring, da han uden problemer opnåede en særlig tilladelse, der blev udstedt af Tyske Kancelli. Blot tre dage efter officielt at være udpeget som kongelig kirurg blev han ligeledes udnævnt til kirurg af Asiatisk Kompagni.

Lige fra starten stod det klart, at Nathaniel Wallich var dygtig til at forhandle med de kongelige myndigheder og til at få så meget profit ud af det som muligt – en kendsgerning, der skulle blive symptomatisk for resten af hans liv. Wallich begyndte at ansøge om ordentligt udstyr, medicin, medicinske instrumenter og bøger om medicin og botanik. Han må have indsamlet oplysninger om Serampore, og det må være gået op for ham, at de instrumenter, der var til rådighed der, var i meget dårlig forfatning allerede under hans forgænger. Wallich skrev om udstyret;

Vidste du, at Serampore også var kendt under navnet Frederiksnagore.

»... at de Instrumenter deels mangle, deels er saa slet conditioneret at de ikke være ansees brugbare« (Wallich-breve: Wallich til Kommercekollegiet, 25. 11.1806). Navnlig ønsket om at købe botanikbøger afslører, at Wallich ikke blot tilstræbte en karriere indenfor den medicinske profession, men at han også havde tænkt sig at lave akademisk forskning. Det virker meget sandsynligt, at hans akademiske lærere havde opfordret ham i denne sag. Med hensyn til bøger ansøgte Wallich om midler fra Fonden ad Usus Publicos, og den unge kirurg blev tildelt et betydeligt beløb på 200 Rd. Som gengæld for tilskuddet forventedes det, at Wallich sendte botaniske eksemplarer til Botanisk Have og zoologisk materiale til Veterinærskolen i København – en anmodning, som Wallich rigeligt ville opfylde i løbet af sin lange karriere i Indien. Kommercekollegiet viste sig dog at være mere tøvende. I stedet for at yde et beløb til medicinsk udstyr blev Wallich foreslået at købe instrumenter af egen lomme og derefter at søge om tilbagebetaling af Rådet i Serampore. Wallich havde intet andet valg end selv at købe de nødvendige instrumenter. Hans privatøkonomi må have været presset, selvom vi godt kan antage, at hans far støttede ham økonomisk. I januar 1807 fik Wallich endelig et lån på 500 Rd.

Dagen for afrejsen nærmede sig, og i begyndelsen af 1807 hørte den unge kirurg navnet på det skib, der i løbet af de kommende måneder skulle sejle ham til Indien – »Prindsen af Augustenborg« under kommando af kaptajn Poul Christensen. »Prindsen« var ikke bygget i Danmark og havde oprindeligt været ejet af en britisk købmand fra Bombay. Skibet var blevet taget af franskmændene i krigstid og senere solgt på Mauritius til Asiatisk Kompagni.

En endelig inspektion blev udført af direktørerne for Asiatisk Kompagni den 28. marts, før ankeret blev lettet for den lange rejse dagen efter. Den 7. juli forankrede det danske skib ud for Rio de Janeiro. Wallich må være gået i land, da han selv flere år senere stadig var i kontakt med en »gentleman« fra dette sted.

Næste stop var det danske Tranquebar. Fra 1620 havde danskerne fastholdt denne handelsstation på Coromandelkysten som den vigtigste koloni i Indien. Det var på Tranquebar, at Wallich for første gang satte sine ben i Indien. Lige fra starten agtede Wallich at skabe sig et netværk af personer, der kunne være af betydning for ham

i fremtiden. Et socialt netværk var sandsynligvis endnu vigtigere i den koloniale verden end i selve Europa på dette tidspunkt. Wallich mødte bl.a. den tyske missionær Samuel John, der udover at drive en skole for europæiske og indiske børn også var en talentfuld amatørzoolog og botaniker. Under sit lange liv i Indien havde han samlet et imponerende herbarium på Tranquebar. Den vigtigste kon-

Tips til videre læsning om de danske kolonier i Østindien: »Vore Gamle Tropekolonier« redigeret af Johannes Brøndsted (Gunnar Olsen: *Dansk Ostindien 1616-1732*, 1967; Kamma Struve: *Dansk Ostindien 1732-1776*, 1967; Aage Rasch: *Dansk Ostindien 1777-1845*, 1967).

takt for Wallich var sandsynligvis Anton Wilhelm Friedrich Ruhde, der tjente i Tranquebar som kongelig kirurg. Vi kan meget vel antage, at Ruhde informerede sin unge kollega fra København om de mest almindelige sygdomme i det koloniale Indien og deres medicinske behandling. På trods af visse misforståelser et par år senere opretholdt de kontakt i årevis.

Efter ni dage forlod skibet Tranquebar igen for at sejle mod Bengalen og udmundingen af floden Hugli. Den 19. november 1807 nåede Nathaniel Wallich Serampore, og han blev straks indstillet til sin nye position ved den kongelige guvernør, Jacob Krefting. Selvsamme dag tildelte Caspar Top, leder af faktoret af Asiatisk Kompagni, ligeledes Wallich titlen som kompagniets kirurg. Hans to positioner gav Wallich en indtægt på omkring 45 Rd. Tranquebar valuta. Indtægten gjorde Wallich til den tredje højest betalte embedsmand ved siden af den kongelige guvernør og det andet medlem af Rådet. Men kirurgen måtte foranstalte sin egen husstand, hvilket viste sig at være ganske bekosteligt.

Fra starten tilstræbte Wallich at integrere sig i det lokale indoeuropæiske koloniale samfund i Serampore. De to mest magtfulde mænd var guvernør Jacob Krefting og kompagnikøbmand Caspar Top. Et nært venskab opstod især mellem Wallich og Top, der var en ældre og meget erfaren købmand frem til sin død i 1812. Det var tydeligvis Top, der åbnede dørene for Wallich til de lokale eliter. Årtier senere huskede Wallich stadig Top som en venlig og hjælpsom ven: »He was ... a most worthy and universally reputed old man, and my dear patron and friend to the time of his Death« (Wallich-breve: index, s. 19). Top havde gode kontakter til det nærliggende Calcutta, og han var god bekendt med William Roxburgh, direktør for Botanisk Have i Shibpur syd for Calcutta. Udover Top var det den fremtrædende baptistmissionær William Carey fra Serampore, der skulle blive en af Wallichs nærmeste venner sammen med missionærene Joshua Marshman og William Ward.

I løbet af de første uger i Serampore havde Wallich tydeligvis ikke travlt med at gå i gang med sit arbejde som kirurg. I stedet forsøgte han at udvide sine kontakter, der kunne tjene hans dybere interesse i naturhistorie. Hans første mål var at søge kontakt til Roxburgh. Til dette formål havde Wallich udstyret sig med anbefalinger fra Jens Wilken Hornemann, fra missionæren John fra Tranquebar og en personlig anbefaling fra Top. Allerede tre dage efter ankomsten fra Europa tog Wallich til Calcutta for at møde Roxburgh, »where I was received in the kindest manner« (Wallich-breve: index, s. 19). Besøget giver indblik i Wallichs motiver for at rejse til Indien – som kun delvist lå i medicinsk praksis, men endnu mere i naturhistorie og især i botanik. To måneder efter ankomsten fik Wallich endelig tid til at åbne kasserne med lægeremedier, som han havde bragt med sig fra København. De var trods den lange rejse i god stand.

Man vidste på dette tidspunkt ikke i Indien, at Danmark var gået i krig med Storbritannien i september 1807. Nyheden om krigen og det ødelæggende bom-

bardement af København nåede Serampore ved udgangen af januar 1808. Efterretningen må have rystet det lille samfund gevaldigt. I årtier havde økonomien i den danske koloni ved Hugli været sammentømret med det britiske Calcutta, og enhver forstyrrelse af kontakterne ville føre til alvorlig økonomisk krise i Serampore. Den 28. januar 1808 krydsede de britiske styrker floden Hugli fra den nærliggende by Barrackpore, og erobrede Serampore på en dag uden nogen militær modstand. Tolv danske skibe, der lå forankrede udenfor Serampore, blev konfiskeret. Alle danske embedsmænd, herunder også den kongelige kirurg, blev arresteret og fik ikke lov til at forlade Serampore. Administrationen blev overtaget af en britisk kommissær, der boede i nærheden i Chinsurah. Den liberale politik, der blev ført af den britiske generalguvernør Lord Minto, tillod dog de danske embedsmænd at forblive i deres stillinger under britisk kontrol. Inden for en måned blev arrestordren annulleret, og danskerne kunne frit forlade Serampore.

Briterne anerkendte Wallichs beskæftigelse som kirurg i Serampore, og han fik derigennem en fast indtægt. Underholdet var dog betydeligt lavere end den danske løn, som han ikke nåede at have i mere end to måneder. Den unge, tidligere lovende kongelige og kompagni-kirurg, var nu ikke andet end en simpel »Surgeon of Serampore«, der ikke modtog andet end en middelmådig indkomst. Vi kan meget vel antage, at den ellers så selvsikre Nathaniel Wallich må have lidt under denne nye situation. Tilsvarende nedslående var den kendsgerning, at næsten al kommunikation mellem Serampore og moderlandet ophørte under de efterfølgende seks års britiske besættelse. Selv i fredstid var breve fra Danmark til Indien undervejs i mere end et halvt år – nu skulle næsten en evighed passere, før nyt hjemmefra nåede Bengalen. Eksempelvis nåede et brev fra Hornemann, dateret januar 1809, Serampore ikke før tidligst 13. december 1810, næsten to år senere. Wallichs familie, venner og akademiske lærere var næsten uden for rækkevidde i mere end et halvt årti.

Så meget desto vigtigere blev Wallichs lokale netværk, som ydede social sikring, akademisk accept og menneskelig varme. Hovedfokus i Wallichs voksende sociale netværk var William Roxburgh. Udover hyppig brevveksling besøgte Wallich regelmæssigt Roxburgh i hans botaniske have, der ikke blot tjente som knudepunkt for botanisk forskning, men også som fristed for europæere, der ville væk fra det varme og overfyldte Calcutta. Nogle gange fik besøgene i Shibpur næsten karakter af familieferie, som for eksempel i juli 1808, da Caspar Top inviterede Wallich på tur i haven sammen med sig selv, sin datter og en anden ven: »Jeg tænker det er best at gaa herfra i Morgen efter middag, blive i Calcutta Natten over og gaa Löverdag Morgen tidlig at gaa til ham; thi ved at gaa herfra directe, vil vi ikke arrivere förend kl. 10-11« (Wallich-breve: Top til Wallich, 7. 7. 1808). Praktisk erfaring med at sørge for den rette timing af disse besøg var selvfølgelig nødvendig for at sikre rejse-komfort.

Fig. 2: Roxburghs hus i Botanisk Have, Wallichs hjem fra 1815 (Foto: Martin Krieger).

I den botaniske have havde Wallich lange samtaler med Roxburgh. Her udvidede Wallich betragteligt sin viden om den indiske flora. Samtalerne med Roxburgh opmuntrede Wallich, og Wallich intensiverede sin botaniske jagt tilbage i Serampore. Hans private herbarium voksede støt. Endelig gjorde Wallich sig bestræbelser på at få sine planter malet. Til dette formål bad han Roxburgh om at sende ham en professionel indisk maler, hvilket Roxburgh gjorde i oktober 1808. Wallich lærte således fra starten at samarbejde med indiske malere og intellektuelle – en færdighed han nød godt af under sin ekspedition til Nepal 1820-1822.

Wallichs sociale og botaniske netværk

På dette tidspunkt var det formentlig et vigtigere faktum for Wallich, at hans nære kontakt til Roxburgh åbnede muligheder for, at han kunne komme videre med sin karriere og forlade sin middelmådigt betalte stilling i Serampore. I februar 1809 henvendte Roxburgh sig selv til de koloniale myndigheder i Calcutta for at få tilladelse til at ansætte den unge dansker ved Botanisk Have. Navnlig skulle Wallich sendes ud på botaniske ekspeditioner. Roxburgh tænkte på at sende danskeren ud til det dengang næsten ukendte nordøstlige del af Indien til floden Brahmaputra og til grænseregionerne ved Burma. Inden rejsen skulle Wallich gøres fortrolig med planterne i den botaniske have, så han opnåede en viden, der ville gøre ham i stand til at finde og beskrive hidtil ukendte planter i det fjerne nordøst. I starten syntes udsigterne for en sådan aftale at være lovende. Den 10. marts 1809 fik Roxburgh tilladelse til at ansætte Wallich ved Botanisk Have. Danskeren kunne ligeledes nyde godt af et ekstra tillæg til dækning af sine fremtidige rejseudgifter. Ved første øjekast kunne en sådan politik synes at være ganske usædvanlig, eftersom Wallich jo var dansker og dermed tilhørte en fjendtlig nation. Det står således klart, at de politiske og sociale grænser lå helt anderledes i Indien i forhold til Europa. På den anden side skulle det dog snart gå op for Wallich, at dette tilbud på ingen måde var en fribillet til det koloniale britiske samfund.

Wallich drog til Shibpur under den varme årstid i april 1809, men hans arbejde der kom ikke til at vare mere end to måneder. Det vides ikke, hvorfor Wallichs ansættelse afsluttedes så brat, og han forlader Shibpur uden at have foretaget de forventede forskningsekspeditioner og uden at modtage de ekstra lovede rejseindtægter. Ingen tegn på misforståelser eller skænderier mellem Roxburgh og Wallich kunne identificeres i kilderne. I stedet ser det ud til, at den blotte omstændighed, at en ordentlig kirurg nu manglede i Serampore, havde tvunget de britiske myndigheder til at insistere på at Wallich skulle vende tilbage til Serampore hurtigst muligt.

Selvom Wallichs første forsøg på at tjene på Botanisk Have var mislykkedes, havde det korte intermezzo væsentligt styrket Wallichs færdigheder, hvoraf det

mest markante resultat af de få måneders ophold i Shibpur var udviklingen i hans evner til at kommunikere på engelsk. Mens hans tidlige breve primært blev skrevet på dansk, og de få overlevende engelske breve inden opholdet var ganske hjælpeløse, skrev Wallich nu flydende engelsk. Hans håndskrift ændrede sig også væsentligt. Fra at skrive stive danske bogstaver som en typisk studerende på Kirurgisk Akademi ændrede Wallichs håndskrift sig til en intellektuel kosmopolits flydende, hurtige og til tider ulæselige håndskrift.

Wallich genoptog herefter sit liv i Serampore. Han fastholdt kontakten med Roxburgh, hans kollega Anthon Wilhelm Friedrich Ruhde fra Tranquebar samt med et antal europæere fra de nærliggende byer Barrackpore og Calcutta. Han var desuden i tæt personlig kontakt med missionæren Carey.

I 1810, hvor Danmark stadig var i krig med Storbritannien, fik Wallich kortvarigt lov til at forlade sin stilling ved Serampore – officielt for at besøge en syg europæer. Rejsen skulle maksimalt tage tre dage. Det endelige resultat af hans fravær skulle imidlertid blive hans første botaniske ekspedition, som kom til at vare omkring tre uger. I et brev til Hornemann rapporterer Wallich om sine fund (Botanisk Have København, Breve fra Wallich, Wallich til Hornemann, 10. marts 1810). Den 19. februar forlod den unge kirurg Serampore for at nå byen Burdwan, der lå omkring en dansk mil mod nord. Efter at have behandlet de syge europæere og Wallich havde opfyldt sin pligt som kirurg, foretog han en række dagsudflugter, hvorfra han vendte tilbage med forskellige planter. Wallich fortsatte derefter videre nordpå mod bakkerne i Birbhun for at nå Hugli igen ved landsbyen Katwa. Derfra tog Wallich tilbage til Serampore.

På trods af sit botaniske engagement bestræbte Wallich sig altid på at opfylde sine pligter som kirurg i Serampore så godt som muligt. Han behandlede europæere såvel som indere, ikke kun i Serampore, men også længere væk som for eksempel britisk Barrackpore. Takket være Wallichs ry som dygtig kirurg blev dørene åbnet til den europæiske elite i Calcutta. Han blev især anbefalet af sin nære ven, den britiske købmand George Cruttenden. En af Wallichs patienter, pastor David Brown arbejdede som rektor på College of Fort William i Calcutta. Rektoren var en nær ven af pastor T. Thomason, der tjente som privat feltpræst for generalguvernør Lord Moira. En af Browns døtre blev gift med Robert Meretius Bird, »who rose to one of the highest posts in Bengal« (Wallich-breve: index, s. 25). Den koloniale verden i Bengalen var lille, og de sociale netværk var tæt sluttede.

Wallich betjente dog ikke kun eliten, men tog sig også af de mindre privilegerede så som fangerne i Serampores fængsel. Selvom hans planer om at etablere et hospital for de lokale først skulle realiseres mange år senere, fortjener dette særlig opmærksomhed. De overleverede kilder fra årene 1808-1813 efterlader det indtryk, at Nathaniel Wallich havde fundet sin helt egen professionelle tankegang og måde at praktisere på i en tid, der var præget af krig, besættelse og social usikkerhed.

Ved siden af sin lægepraksis kunne han fortsætte sine studier i botanik og samtidig pleje sit stadigt voksende sociale netværk. Dog har et problem måske i stigende grad plaget danskeren; Wallich nærmede sig nemlig en alder af tredive år, men han var stadig ikke gift. Set i dette perspektiv skulle månederne mellem maj 1811 og august 1812 ændre Wallichs liv, men de ville dog også trække ham ind i en af hans dybeste personlige kriser. Europæiske kvinder var en knaphed i det koloniale Indien. Problemet med de manglende kvinder havde ført til kuriositeter, såsom de såkaldte »fishing fleets«, der transporterede unge, sandsynligvis mindre attraktive kvinder fra Storbritannien til det koloniale Indien, hvor chancen for at blive gift var væsentligt højere. Vi kan meget vel antage, at udvalget af europæiske kvinder i lille Serampore var ligeså sparsomt.

I løbet af første halvdel af 1811 søgte Nathaniel Wallich kontakt til den tretten år gamle Juliana Hals. Juliana var datter af Caroline, født Bie, og norske Christoffer Hals. Forlovelsen blev annonceret den 30. maj 1811. Wallichs ønske om at gifte sig og stifte sin egen familie lagde ham dog under pres for at få en bedre position, der ville give ham en højere indkomst. Wallich var klar over, at det sandsynligvis kun var gennem sit netværk, de gode og tætte relationer han havde til medlemmerne af den herskende elite i Calcutta, at han nogen sinde ville kunne få en chance for at blive tilbudt en sådan stilling.

En måde, hvorpå Wallich ville styrke sit netværk, var ved at forsøge at opnå medlemskab af diverse foreninger i Bengalens koloniale centrum. Wallich var klar over, at en række højtstående embedsmænd var meget interesserede i indisk naturhistorie, kultur og historie. De havde sammen dannet det prestigefyldte Asiatick Society i Calcutta, som var blevet grundlagt af dommeren William Jones i det attende århundrede. Wallich var nu fast besluttet på at blive lærd indenfor

det orientalske. De første skridt blev foretaget hos pastor D. Brown, der selv var en amatørindolog med kontakter til Asiatick Society. Allerede senere samme år 1811 besad Wallich en lille samling sanskrittekster, som han selv havde kopieret fra Careys, Henry Thomas Colebrookes og Asiatick Societys biblioteker. Især de medicinske tekster fangede Wallichs interesse. Nogle af disse sendte Wallich til København, hvor de stadig kan findes på Det Kongelige Bibliotek i dag. I 1810 blev Wallich indstillet som medlem af Asiatick Society af missionæren Marshman fra Serampore, og fra den 6. februar 1811 deltog Wallich i alle organisationens møder, der fandt sted hver anden til tredje måned. Det var til disse møder, at han kom til at møde John Fleming, der var næstformand for Asiatick Society. Fleming havde en førende position indenfor Indian Medical Service, og derudover var han også medlem af Royal Society i London. Som tiden gik, udviklede Wallichs og Flemings

Find biografisk data om danskere, der har arbejdet i Indien i databasen Kay Larsen's *Dansk-Ostindiske Personalia og Data* (<http://ddd.dda.dk/dop/sogeside.asp>).

forhold sig fra at være af professionel og akademisk karakter til at involvere et personligt venskab.

I 1811 forsøgte danskeren at komme i den britiske kolonimagts tjeneste som Asistant Surgeon, hvilket på lang sigt ville have givet ham en betydeligt højere indkomst og social sikring. Udnævnelsen kunne dog kun finde sted i London på East India Companys hovedkvarter. Wallichs kontakter i Calcutta gjorde det muligt for ham at henvende sig direkte til direktionen i London, hvor han fremhævede sine kvalifikationer. Wallichs ven Fleming støttede ham. Et af Flemings breve til regeringen i Calcutta kaster lys over Wallichs desperate situation på grund af krigen: »Dr. W. was sent out some years ago by the Danish Company as Surgeon to their settlement at Serampore, but on his arrival he found the place had been taken possession by this Government« (India Office Records, London: L/Mil/9/366/148). På trods af dette nød Wallich nogle økonomiske fordele, og en lokal læge i Serampore var blevet ansat til at assistere Wallich. Ikke desto mindre var en fastansættelse af den britiske regering uden for rækkevidde, og i april 1814, da nyheden om freden i Kiel endnu ikke havde nået Indien, gjorde de britiske myndigheder det klart for Wallich: »We are at War with Denmark & such a nomination is illegal« (Wallich-breve: Bird til Wallich, 7.4.1814).

Vielsen med Juliane Hals fandt sted i Serampore præcis et år efter forlovelsen den 30. maj 1812. Der findes ingen kilder, der kan berette om ægteparrets første måneder sammen. Vi ved ikke, hvor de boede eller hvordan deres dagligdag var. Det vides ligeledes heller ikke, hvorfor Juliana Wallich døde tre måneder efter ægteskabets indgåelse i en alder af fjorten år. Som så mange andre europæere var hun måske død af en af de mange sygdomme, der hærgede i Indien, og som let kunne vise sig at være dødelige. Hendes gravskrift kan stadig ses i St. Olav-kirken i Serampore i dag.

De dårlige udsigter for at fremme sin karriere, og hans unge kones død, tog hårdt på Wallich, og medio 1812 blev kirurgen i Serampore selv alvorligt syg. Allerede det foregående år havde Wallichs fysiske forfatning været i forfald på grund af dysenteri. Derudover kan vi sandsynligvis også antage, at Wallich har følt sig deprimeret. En typisk behandling kunne på dette tidspunkt bestå i en sørejse til en sundere region. Da Europa var uden for rækkevidde, blev øen Mauritius eller Kap det Gode Håb en typisk rejsedestination for folk, der skulle restituere fysisk og psykisk (de kølige indiske bjerglandsbyer, som europæerne senere skulle bruge som tilflugtssted fra det indiske klima, var på dette tidspunkt endnu ikke fundet). Mauritius viste sig at være af stor interesse for Wallich. Øen havde nemlig mere at byde på end blot at fungere som et sundhedsresort, da den samtidig tilbød en overflod af muligheder for botanisk forskning. Anerkendte forskere som for eksempel Pierre Poivre, havde gjort Mauritius, og øens botaniske haver Pamplemousse og La réduite fra det attende århundrede verdenskendte som fantastiske steder for botaniske undersøgelser. Den tidligere franske koloni var blevet taget af briterne i 1810

og efterfølgende blevet integreret i det britiske imperium i Det Indiske Ocean. I 1811 ansøgte Wallich om tilladelse til at rejse til Mauritius af sundhedsmæssige årsager. Hans ansøgning blev støttet af en anbefaling fra Fleming. Hans ægteskab kunne måske have forhindret Wallich i at forlade Serampore. I hvert fald intensiverede Wallich sine bestræbelser på at rejse allerede to uger efter Julianes bortgang – og den 25. august 1812 fik han tilladelse til at rejse.

Der findes forbavsende få informationer i kilderne om rejsen til Mauritius. Efter at have nået øen fik Wallich måske kendskab til den omstændighed, at den nye britiske guvernør R.T. Farquhars magt var begrænset, og at den lokale franske elite stadig opretholdt deres politiske indflydelse. Wallich tog kontakt til Monsieur Charles Telfair, der arbejdede som sekretær for guvernør Farquhar. Telfair udstedte ikke færre end tolv anbefalinger af Wallich til sine landsmænd med bopæl på øen. Telfair var en entusiastisk amatørbotaniker, og kontakten med Wallich var måske kærkommen. På sine ekskursioner på Mauritius mødte Wallich stor gæstfrihed. I dag kender vi ikke årsagen til den store gæstevenlighed – det kunne både være, fordi Wallich var dansker eller på grund af hans botaniske ekspertise.

1814 og frem

Selvom jobbet som Assistant Surgeon var ude at syne, besluttede Wallich sig for at flytte fra Serampore til Calcutta. Gennem hans personlige kontakter, især til George Cruttenden, lykkedes det endelig Wallich at få tilladelse til at bosætte sig i Calcutta. Flytningen betød dog også, at han måtte sige sin stilling i Serampore op. Ved udgangen af 1813 forlod Wallich Serampore og lejede sig ind i et hus på 17, Esplanade Row i Calcutta. Huset lå i et eksklusivt kvarter tæt på rådhuset og de store offentlige bygninger. På Esplanade Row åbnede Wallich sin egen lægepraksis, hvilket sikrede ham en betydelig indtægt. Wallich var nu i stand til at deltage regelmæssigt i møderne i Asiatick Society, og efter at have fundet nogle smukke lokaler i det fine kvarter ved Park Street indgav han forslag om at etablere et museum den 4. februar 1814. Hans anmodning blev taget til efterretning, og Asiatick Museum blev grundlagt kort tid efter. Museet skulle senere udvikle sig til det, vi i dag kender som The Indian Museum. Wallich blev den første inspektør for den naturhistoriske samling. Det vides ikke, om Wallich var bekendt med grundlæggelsen af Nationalmuseet i København, og om dette måske kunne have inspireret ham til foreslå oprettelsen af et museum i Calcutta.

I januar 1814 havde krigen mellem Danmark og Storbritannien nået sin afslutning, og Nathaniel Wallich tilhørte ikke længere en fjendtlig nation. Det var hans prominente venner i London (især Colebrooke, der var gået på pension og var rejst hjem fra Indien), som nu udnyttede sine kontakter til direktørerne for East India Company til at genoverveje Wallichs udnævnelse til assistentkirurg. Men efter freden i Kiel, viste dette sig imidlertid ikke at være andet end en formalitet. Den 10.

maj 1814 blev Wallich udnævnt til kirurg i London, og nogle måneder senere blev han orienteret om nyheden i Calcutta.

Ikke alle var glade for Wallichs forfremmelse, og den nye titel gav flere konkurrenter.

Dygtige kirurger var imidlertid en mangelvare, og da briterne i Indien gik i krig med nabolandet Nepal, blev Wallich beordret til at slutte sig til tropperne som militærkirurg. Wallich fik dog ikke kun besked på at arbejde som kirurg blandt de

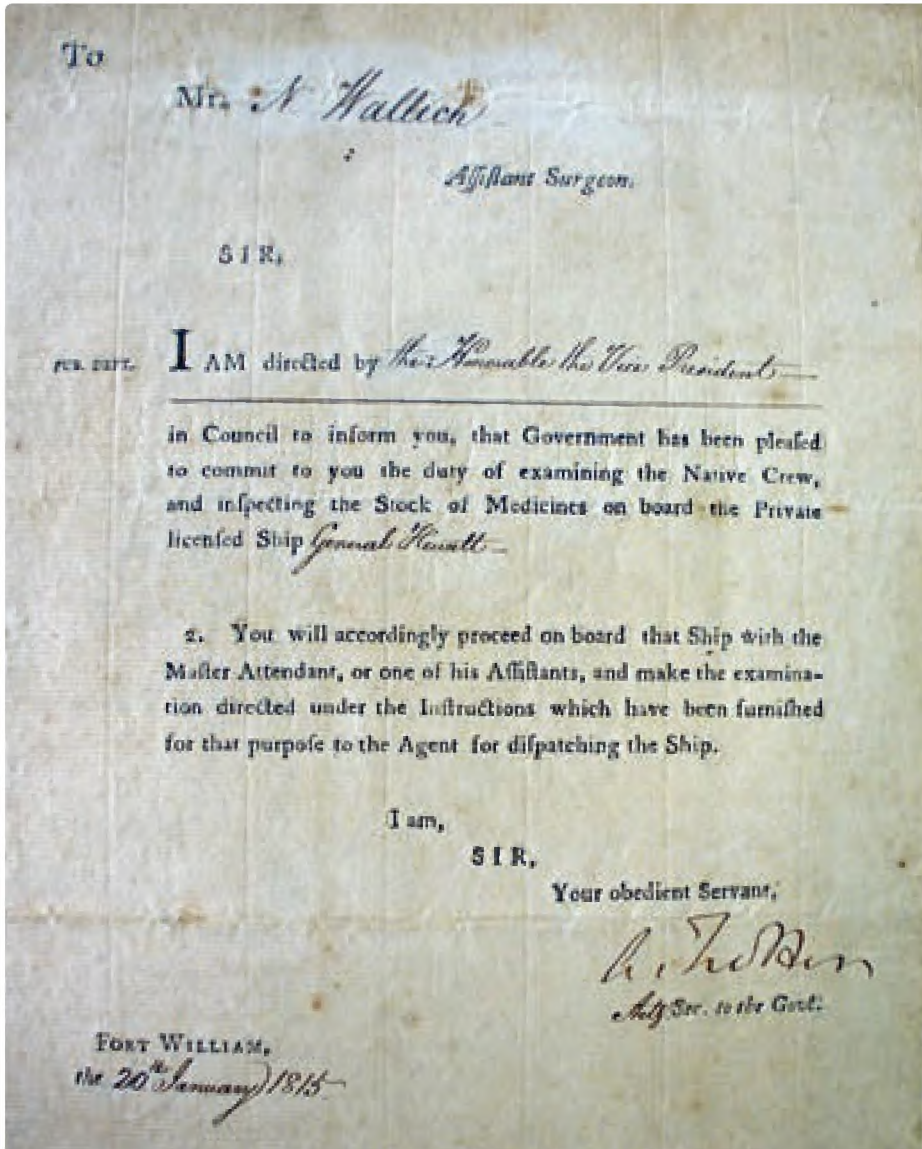

Fig. 3: En instruktion, der beordrer Wallich til at inspicere et skib 1815 (Central National Herbarium, Kolkata).

britiske tropper i Nepal, han blev samtidig også bedt om at indsamle planter og urter til udvikling af lægevidenskaben: »As a large portion of the substances used by the native physicians of India is the produce of different parts of Nepal, Dr. Wallich will especially direct his attention to the description of these substances.« (Wallich-breve: instruks til Wallich, 1814). Det var direktøren for Botanisk Have i Shibpur, Francis Buchanan, som havde overtaget stillingen efter at Roxburgh var gået på pension, der havde foreslået Wallich at besøge bjergkæderne i Nepal.

I sidste ende blev Wallich dog aldrig sendt til Nepal i 1814. Ikke desto mindre havde forberedelserne til ekspeditionen skabt en dyb interesse og forestilling om Nepals skjulte naturskatte, hvilket skulle vise sig at bære frugt nogle år senere. Wallich forblev i Calcutta i nogen tid, hvor han varetog sin stilling som Asistant Surgeon. En del af arbejdet bestod i at inspicere indkommende skibe på floden Hugli. Men trods Wallichs nye stilling hindrede hans passion for botanik ham til tider i at opfylde sine pligter. Da Wallich for eksempel blev bedt om at undersøge et skib i januar 1815, var han ikke på arbejde og kunne ikke kontaktes.

Først tre uger senere modtog Wallich ordren på kontoret fra sin ven, Cruttenden, og da var det naturligvis for sent.

Wallich blev dog aldrig draget til ansvar for en ellers så åbenlys forsømmelse af sine pligter. Dette skyldes måske især det faktum, at han selv var ved at blive udpeget som administrerende direktør for Botanisk Have i februar 1815 for at erstatte sin forgænger Francis Buchanan. Wallich besad stillingen i omkring et år, hvorefter han blev midlertidigt erstattet af James Hare. I 1817 blev den danske kirurg permanent direktør – en stilling han besad frem til 1846.

I 1815 var Wallich igen fysisk og psykisk klar til at tænke på at stifte familie, og den 18. marts 1815 giftede han sig med Sophia Collings, hvis far kom fra England. Allerede i november 1815 blev George, det første af syv børn, født. De få af Sophias breve, der har overlevet til i dag, vidner om en dyb tillid og kærlighed mellem Wallich og hende gennem et langt fælles liv.

Siden afrejsen fra København havde Wallichs liv været præget af personlig fortvivelse og finansielle problemer, så året 1815 har formentlig været blandt Wallichs lykkeligste. Hans nye hjem, det såkaldte Roxburgh house, lå ved bredden af floden Hugli inde i Botanisk Have og var blevet knudepunkt for både social og botanisk udveksling. Wallich og hans kone støttede gamle danske venner fra København og Serampore, hvis karrierer havde lidt tilbageslag under krigen. Parret blev en del af et dansk socialt netværk i Calcutta, og et særlig stærkt venskab opstod med den danske købmand Benjamin Wolff, hvis breve på Rigsarkivet stadig venter på at blive undersøgt. Wallichs nye position gjorde ham en meget efterspurgt mand tilbage i Danmark, og forskerne i København ventede utålmodigt på de næste skibe fra Serampore og Calcutta med tørrede planter, frø, tegninger eller manuskripter fra Wallich. Takkebreve fra for eksempel Hans Christian Ørsted er bevaret blandt Wallichs breve i Calcutta. Sidst blev den tidlige kirurg af Serampore hædret med Dannebrogordenen.

Konklusion

Et studie af Nathaniel Wallichs tidlige karriere vidner om en slående professionalisering af den koloniale botanik i de første årtier af det nittende århundrede. Ligesom mange af hans venner havde gjort det, startede Wallich som amatørbotaniker. Han tjente penge som kirurg, ligesom andre tjente penge ved at arbejde som missionærer eller i private firmaer. Mange af disse havde en passion for botanik, og det var ganske let at samle planter under rejser. Identifikationen af planterne skabte kommunikation og intellektuel udveksling mellem fjerntliggende steder i Indien. De politiske grænser mellem de forskellige landes kolonier var af mindre betydning. Wallichs tidlige karriere tjener som et fremragende eksempel på personlig og faglig overlevelse i krigstid før freden i Kiel. I årene 1808-1814 udviklede den unge kirurg velfungerende strategier til at forbedre sin finansielle situation og, i endnu højere grad, til at integrere sig i de sociale netværk blandt den britiske elite i Calcutta. Wallichs evne til at knytte venskaber og hans evige iver for at skrive breve lagde grunden til hans videre succes. Vi kan meget vel antage, at grundlaget for hans talenter, hans åbenhed og hans gode evne for at socialisere allerede var blevet lagt i det liberale miljø i hans forældres hjem i København. Efter nyheden om freden i Kiel havde nået Indien, opstod muligheden for en videre karriere som en internationalt anerkendt botaniker. Nathaniel Wallich vendte kun tilbage til sin fødeby København én enkelt gang for en meget kort periode.

Kilder og litteratur

Den mest centrale kilde til Nathaniel Wallichs liv og akademiske karriere er de såkaldte »Wallich-breve«, der er bevaret i Central National Herbarium i Calcutta (The Central National Herbarium Calcutta: Wallich-breve). De omfatter materiale skrevet af Wallich selv, en række rejseberetninger og breve fra Wallichs korrespondancer med hans globale netværk. Alle dokumenterne er i dårlig tilstand, og konservering er strengt nødvendig. Yderligere kilder til Wallichs studietid på Kirurgisk Akademi kan findes på Rigsarkivet: Kirurgisk Akademi, Matrikel 1785-1839 samt ibid.: Kirurgisk examen. Kilder til Wallichs kontakt til Fonden ad usus Publicos kan findes i C.F. Bricka, *Fonden ad Usus Publicos. Aktmæssige bidrag til belysning af dens virksomhed*, 1902, bd. 2, s. 113. Oplysninger om Wallichs rejse fra København til Serampore i 1807 kan findes i Rigsarkivet: Asiatisk Kompagni, Skibsprotokol Prindsen of Augustenborg. Under opholdet i Calcutta fastholdt Wallich og hans anden kone Sophia et nært venskab med den danske

købmand, Benjamin Wolff, som fremgår af en række breve i Rigsarkivet: Engelholm Gods, Familien Wolffs privatarkiv, Korrespondance 1811-1852. Nogle breve skrevet af Wallich til Jens Wilken er desuden overleveret i arkivet i Botanisk Have, København: Breve fra Wallich.

Der er udgivet en række fremragende publikationer om de danske kolonier i Ostindien, herunder først og fremmest tre bind af »Vore Gamle Tropekolonier« redigeret af Johannes Brøndsted (Gunnar Olsen: *Dansk Ostindien 1616-1732*, 1967; *Kamma Struve: Dansk Ostindien 1732-1776*, 1967; Aage Rasch: *Dansk Ostindien 1777-1845*, 1967.) Andre udgivelser beskæftiger sig især med handlen mellem Danmark og Indien, som fx Kristof Glamann: *The Danish Asiatic Company, 1732-1772*, i *The Scandinavian Economic History Review*, 1960:8,2, s. 109-149 og Ole Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag 1772-1808. European Enterprise and Anglo-India Remittance and Trade*, 1969.

Biografiske data om danskere, der har arbejdet i Indien kan findes i databasen Kay Larsens *Dansk-Ostindiske Personalial og Data* (<http://ddd.dda.dk/dop/sogeseite.asp>).

For informationer om det jødiske samfunds sociale historie i København, som Wallichs familie havde tilhørt, se Martin Schwarz Lausten: *Jøder og Kristne i Danmark. Fra Middelalderen til nyere tid*, 2012.

Næsten intet materiale om Nathaniel Wallich selv er blevet udgivet. Artiklen af David Arnold: *Plant Capitalism and Company Science. The Indian Career of Nathaniel Wallich*, i *Modern Asian Studies*, 2007:42,5, s. 899-928 er dog en undtagelse. Information om Wallichs interesse i Nepal kan udledes af Chris R. Fraser-Jenkins: *The First Botanical Collectors in Nepal. The Fern Collections of Hamilton, Gardner and Wallich. Lost Herbaria, a Lost Botanist, Lost Letters and Lost Books somewhat Rediscovered*, 2006. Endelig er en kort skildring af Wallichs første kone Juliana blevet udgivet i dette tidsskrift: Lorentz Bie: *Juliane Marie Wallich. Et tidsbillede fra Dansk Ostindien, Personalhistorisk Tidsskrift*, 1941:62/11.R., 2, s. 236-243.

Martin Krieger er professor i nordeuropæisk historie på universitetet i Kiel. Hans primære interesseområder er den kulturelle historie i Østersø-området, tysk-danske relationer og de danske kolonier i Asien fra det 17. til det 19. århundrede. Martin Krieger har tidligere præsenteret udgivelser om den dansk-asiatiske handel i Det Indiske Ocean, om slaveriet på det danske Tranquebar og om hverdagslivet i de europæiske koloniale samfund. For øjeblikket er han i gang med et forskningsprojekt om den danske botaniker Nathaniel Wallich.

Jakten på Peter Dahl – biografen som detektiv

Av Finn-Einar Eliassen

Artikkelen handler om forfatterens arbeid med biografien over Peter Dahl (1747-89), skipper, kjøpmann og dannelsesreisende. Dahl var født i Norge, borger til København fra 1770 og bosatt i hovedstaden de siste 19 årene av sitt liv – når han ikke var ute på reiser. Det finnes verken privat- eller forretningsarkiv bevart etter ham, så biografien må baseres på et stort antall spredte kilder og opplysninger i arkiver, museer, samlinger og andre institusjoner, i flere land.

Den personlige innfallsvinkel

Høsten 1976 ble jeg som nyutdannet lektor (med historie, norsk og statsvitenskap i fagkretsen) ansatt ved skolen med det velklingende navn *Grimstad Gymnas – Dahlske Skole*, på det norske Sørlandet, mellom Arendal og Kristiansand. Dahlske-navnet hadde den fått etter skolens stifter, Peter Dahl.

Peter Andersen Dahl var født i 1747 på gården Vestre Eskedal ved Vikkilen i Fjære sogn, rett utenfor det lille strandstedet Grimstad. Hans far, Anders Madsen, var ikke bare gårdbruker, men også skipsbygger med eget verft på gården. Peter Dahl selv skal ha gått til sjøs i svært ung alder, han seilte i årene 1768-75 mellom København og St. Croix i Dansk Vestindia på fregatten *Friheden*, som førstestyrmann og kaptein. Mellom 1775 og 1783 var han tre ganger i India som skipper på private ekspedisjoner, etter hvert også som medreder og kjøpmann. Etter hjemkomsten til København fortsatte han å investere i ostindiske ekspedisjoner og satte også to skip inn i trelastfart mellom Norge og De britiske øyer. I årene 1784-88 reiste han på minst to lengre dannelsesreiser i Europa, hvor han besøkte Italia, Sveits, Østerrike, Tyskland, Nederland, England og Frankrike og samlet kunst, bøker og vitenskapelige instrumenter. Tilbake i København kjøpte han Baron Boltens Gaard fra konkursboet til sin tidligere kompanjong i indiahandelen, og der døde han i mars 1789, bare 41 år gammel. Han etterlot seg en formue på nærmere 300 000 riksdaler og et testamente, der han blant annet avsatte et legat på 18 000 riksdaler til opprettelse og drift av en skole i Grimstad.

Da jeg begynte å undervise der, var den ikke lenger en legatskole, men ble drevet av Aust-Agder fylkeskommune (amt). I dag heter den Dahlske videregående skole. Dahls navn ble fortsatt holdt i ære ved skolen, blant annet ved feiringen av Peter Dahls Dag, på legatstifterens fødselsdag den 24. september. Legatet eksisterer sta-

dig, men avkastningen av det har i nyere tid hovedsaklig blitt brukt til kunstnerisk utsmykning av skolen.

Som historiker med 1700-tallet som spesialperiode, fattet jeg selvsagt tidlig interesse for skolens grunnlegger, hvis portrett kunne sees i den spesialinnredete Peter Dahls Sal på skolen, der det også står en minnetavle over ham, i sort marmor med gullinskripsjon. Det var imidlertid først i forbindelse med 250 års jubileet for Peter Dahls fødsel, høsten 1997, at jeg tok et initiativ for å finne ut mer om ham. Jeg fikk da et reisestipend fra skolens legatstyre for å lete etter kilder til Peter Dahls liv og virke, først og fremst i København, der han døde i 1789. Siden har jeg arbeidet på en biografi over Peter Dahl, mest i ledige stunder, ved siden av mitt arbeide som førsteamanuensis og etter hvert professor i historie ved Høgskolen i Vestfold. Jeg har også blitt frikjøpt fra undervisning i perioder ved hjelp av stipender, blant annet fra Det faglitterære fond, og ved årsskiftet 2011/12 gikk jeg av fra min stilling med tidlig pensjon for å kunne forske og skrive på heltid.

På sporet av Peter Dahl

Noe var allerede skrevet om Peter Dahl, lokalt først og fremst av to tidligere rektorer ved skolen, Johan Landgraff og Nils Løkkebø. Det fantes også en del lokalt tradisjonsstoff, ikke minst om opphavet til formuen som satte ham i stand til å stifte skolelegatet – blant annet en nokså utroverdig, men unektelig fargerik myte om en indisk prinsesse, som skulle ha seilt som passasjer på Peter Dahls skip fra India til Europa, men som døde underveis og overlot alle sine rikdommer til den norskfødte skipperen. Han ble også antatt å ha tjent seg rik på slavehandel, og flere lokale størrelser i hans samtid hadde påtatt seg æren for å ha overtalt Dahl til å opprette skolelegatet i sin fødeegn. Peter Dahl har vært bedre kjent blant danske kolonihistorikere – spesielt takket være professor Ole Feldbæk, som har gitt ganske fyldige omtaler av Dahls ostindiske handel, både i sin avhandling *The India Trade under the Danish Flag* (1969) og i Politikens bind om de danske besittelser i Asia og Afrika (1980). Men mye var stadig ukjent om Dahls liv og aktiviteter, og med unntak av Ole Feldbæks arbeider var det også uklart hvor mye av det publiserte stoffet som kunne betraktes som pålitelig. Så det ble nødvendig å starte helt fra bunnen.

Nå inntraff det heldige sammentreff at Dahlske skoles arkiv, som hadde vært forsvunnet i flere tiår, ble gjenfunnet innerst i et bankvelv i Grimstad nettopp på den tiden da jeg begynte mine undersøkelser. Arkivet gikk helt tilbake til skolens første opprettelse i 1790-årene (den hadde siden vært nedlagt i perioden 1817-56, men gjenopprettet i 1856 og hadde endret karakter og innhold flerer ganger siden da). Det inneholdt også deler av Peter Dahls testamente i avskrift – en nokså unøyaktig avskrift, skulle det senere vise seg, men det ga meg i det minste en ledetråd. Første oppgave ble altså å lokalisere det originale og fullstendige testamentet, og der kom reisestipendet til København godt med.

Etter noe leting i Danske Kansellis arkiv i Rigsarkivet fant jeg Peter Dahls testamente, datert den 28. september 1787, i Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre. Dette viste seg å være enda en avskrift, men en fullstendig og nøyaktig en, på stemplet papir og med påtegnelser som viste at det var fremlagt i forseglingsforretningen over Dahls dødsbo den 31. mars 1789 og i skiftesamlingen 20. mai samme år. I testamentet fordeler Peter Dahl ca. 30 000 riksdaler av sin formue på ca. 30 personer – familiemedlemmer, slektninger, venner og bekjente, samt to institusjoner: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim og «til en frie Skoles Oprettelse i Grømstad i Norge i Christiansands Stift min føde Egn». Det sistnevnte legatet utgjorde over halvparten av de testamentariske gavene. Peter Dahls halvbrødre Mads, Bendt og Christopher Dahl ble innsatt som hovedarvinger og skulle arve alt som ikke uttrykkelig ble fordelt gjennom testamentet. De rundt 30 navnene ga meg noen holdepunkter for en videre leting etter Peter Dahls familie, slektninger og venner – hans nettverk, om man vil. Men for å komme videre, trengte jeg også skifteforretningen. Hvor kunne den befinne seg? Hvilken instans i den dansk-norske hovedstaden kunne ha tatt hånd om Peter Dahls dødsbo? I testamentet oppnevner Peter Dahl tre av sine venner, kjøpmann Hans Rudolph Saabye, prokurator Schiellerup og «literator» Christian Krause som *Executores* eller bobestyrere, som skulle sørge for at testamentets bestemmelser ble fulgt. Kunne det dreie seg om et privat skifte, utenfor de offentlige rettsinstanser?

På dette tidspunkt trengte og fikk jeg en hjelpende hånd av den første av en lang rekke av gode hjelpere i min jakt på Peter Dahl. Fra et par tiår tilbake kjente jeg Knud Prange, leder for Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet, som tidligere hadde hjulpet meg med opplysninger og kontakter innenfor dansk byhistorie da jeg arbeidet på min doktoravhandling. Nå kunne han nok en gang gjøre meg en stor vennetjeneste: Fra sin nøkkelposisjon på et knøttlite (og overfylt) kontor vegg i vegg med magasinene ved Landsarkivet for Sjælland m.m. på Jagtvej i København kunne han lokalisere skiftedokumentene etter Peter Dahl i Hof- og Stadsrettens Skiftekommissions arkiv: To store pakker med rundt 1000 dokumenter fordelt på vel 300 saksnumre, med innholdsliste. I tillegg kunne forseglingsforretningen oppspores.

Kommisjonsskiftet hadde tatt nesten 13 år, og selvsagt dreide de aller fleste dokumentene seg om selve booppgjøret, inkludert takseringer og auksjoner over eiendommer og innbo. Men siden det gjaldt å finne og identifisere alle arvingene, samt alle utestående og skyldige gjeldsposter, måtte de tre kommisjonærene blant annet gjennomgå hele Dahls forretningsarkiv og ekstrahere uoppgjørte poster. De måtte også ta kontakt med arvinger og mottagere av små og store legater, de fleste med det testamentariske forbehold «om han overlever mig», og rulle opp Peter Dahls norske familie og slekt samt hans københavnske husstand og pårørende. Sammen med testamentet ga det meg en lang liste med navn, forsynt med noen nøkkellopplysninger om hver av personene, samt et stort antall brev til og fra Peter Dahl og

hans bobestyrere, som i større eller mindre grad kastet lys over hovedpersonens forretninger, reiser og personlige forhold. Hovedtyngden av disse opplysningene stammet fra Dahls siste leveår, men noen av dem kastet lys langt bakover i hans liv, oftest riktignok på en ufullstendig og flertydig måte. Peter Dahls forretningsarkiv, som omfattet regnskaps- og brevbøker for skip og forretninger helt tilbake til tidlig i 1770-årene, ble destruert etter at boet var gjort opp. Tilbake satt jeg med et stort puslespill der de fleste brikkene manglet, og med en stor mengde navn og enkelt opplysninger som ga ledetråder som kunne forfølges videre – inn i andre arkiver, biblioteker og samlinger, ikke bare i Danmark og Norge, men også i andre deler av Europa og verden for øvrig, skulle det vise seg. Nå er jeg i ferd med å fullføre et bokmanuskript der det siste kapittelet har samme tema og tittel som denne artikkelen.

En kontekstuell biografi

En viktig oppgave for en biograf er å plassere den biograferte personen i sine sammenhenger eller kontekster – geografiske, sosiale, kulturelle. Derfor er alle gode biografier kontekstuelle, men det varierer selvsagt hvilke sammenhenger biografen setter sin hovedperson inn i. Med en person som Peter Dahl er det både nødvendig og helt naturlig å plassere ham ikke bare i hans geografiske og sosiale sammenhenger, blant familie, venner, kolleger, forretningsforbindelser, kontakter, men også i hans kulturelle kontekst – i opplysningstiden, på bok- og kunstmarkedet, som mesén og samler, og i skjæringspunktene mellom europeisk, vestindisk, ostindisk og afrikansk kultur. Når vi i tillegg mangler kilder til mye av Peter Dahls egne opplevelser av disse miljøene og kulturene, blir det ekstra viktig å trekke på mye av den forskning og den litteratur som finnes om de stedene, samfunnene, personene og kulturene som han kom i kontakt med.

Arbeidet med biografien har i mangt artet seg som et detektivarbeid, med store likheter med de klassiske kriminalromaner fra første halvdel av forrige århundre. De mange brikkene som jeg etter hvert fikk mellom hendene, måtte tolkes og forsøksvis settes sammen på måter som kunne gi en sammenheng og mening – og bud på hvordan det store bildet en gang hadde sett ut. Stadig nye opplysninger og enkeltfunn ga også muligheter for nytolkninger av gamle funn, slik at det hele har vært som et kaleidoskop som stadig har vist nye bilder og klarlagt nye sammenhenger. Forskningsprosessen har derfor heller aldri fulgt noen rett linje, men snarere en spiralbevegelse, der funn i arkiver og samlinger måtte gjennomtenkes, bearbeides og settes i sammenheng med tidligere innsamlet materiale, sees på bakgrunn av videre lesning i en stadig mer mangfoldig bakgrunnlitteratur. Funnene nødvendiggjorde kontakt og samtaler med et stadig voksende korps av gode hjelpere fra de forskjellige fag, land og institusjoner, før jeg kunne gå videre i min søken – ofte i helt nye retninger, i nye kildetyper, men nesten like ofte tilbake til materiale jeg allerede hadde vært gjennom, for å se med nye øyne, detaljstudere ting jeg tidligere

hadde kikket igjennom og funnet mindre interessant, og vurdere opplysninger i nye sammenhenger. Ikke minst har de mange dokumentene fra skiftet med ujevne mellomrum blitt vendt og studert på nytt – og de blir trolig også de siste kildene jeg vil se på før boken går i trykken, en gang i 2015, hvis alt går vel.

Denne forskningsspiralen har gjort at jeg i mitt arbeid med kildene ikke har fulgt Dahls liv kronologisk, men begynte med hans dødsfall og skiftet og siden har sprunget fram og tilbake etter hvert som jeg har fulgt ulike tråder og spor, og etter hva jeg har kunnet finne i hvert enkelt arkiv eller bibliotek. Men for å lette oversikten for leserne av denne artikkelen, har jeg valgt å samle denne fremstillingen under et knippe perioder og temaer, grovt sett kronologisk. Og da er det selvsagt naturlig å begynne med

Fødsel, barndom og oppvekst

Ethvert liv og de fleste biografier begynner med en fødsel, men allerede her støter vi på et problem. I følge tradisjonen ble Peter Dahl født den 24. september 1747, Sankt Mikkels dag, som var en søndag. Ministerialboken (prestens kirkebok) for Fjære prestegjeld i Kristiansands bispedømme har gått tapt, men klokkerens bok er bevart. Der står det at på «Sant Michels dag» ble Anders Madsen Eskedahl og Anne Christophersdatters sønn døpt «Pe..r». Navnet er utydelig, men fra andre kilder vet vi at han het Peter. Hvis tradisjonen er riktig, skulle han altså ha blitt døpt samme dag som han ble født. Det skjedde helst med svakelige barn, og da i form av nøddåp eller hjemmedåp, men her skulle den nyfødte Peter ha blitt fraktet i hui og hast de fem kilometrene fra Vestre Eskedal gård til Fjære kirke samme dag som han ble født. På Peter Dahls gravstein, som i dag ligger ved inngangen til Garnisonskirken i København, er fødselsdatoen oppgitt til den 4. (eller muligens den 14.) september 1746. Men gravsteinen ble laget flere år etter Peter Dahls død, og steinhoggeren har gjort flere feil under arbeidet. Årstallet er åpenbart feil, og navnet er stavet «Peder», så vi kan ikke feste altfor mye lit til fødselsdatoen heller. Under alle omstendigheter var dåpsdagen regnet som en langt viktigere dato enn fødselsdagen, og vi klarer oss godt med å vite at han var født i september 1747.

Ingen skriftlige kilder forteller noe som helst om Peter Dahls første 20 år etter dåpen. Men selv om vi mangler konkrete opplysninger om Peter Dahls barndom og ungdom, finnes det kilder som forteller om gården og om nærmiljøet der han vokste opp – spesielt tingbøkene (underrettsprotokollene) for Nedenes sorenskriveri forteller meget, om fiske og sjøfart, losing og havari, smugling og ulykker på halvøya Hesnes, der gården Vestre Eskedal ligger, i småbyen Grimstad og på Groosefjorden like utenfor. Mye av dette må den lille Peter ha opplevd selv, eller hørt de voksne snakke om. Linné-disippelen Pehr Kalm tilbrakte mange uker i Grimstad vinteren etter at Peter Dahl ble født, og har gitt detaljerte beskrivelser av natur, bebyggelse og befolkning på denne delen av norskekysten, som er trykt flere ganger.

«Paa adskillige Farvande»

I april 1770 sto Peter Dahl på Københavns rådstue og avla sin borgerskapsed som skipper. Samtidig ble han overført fra Christiansands til Københavns rulle over sjøfolk som kunne utskrives til flåten. Han beskrives da som «Maadelig Høy med Lyst Haar», og han opplyste at han var 25 år gammel – i virkeligheten var han bare

Fig. 1: Skipperen: Peter Dahl, miniatyrportrett malt ca. 1780 (Tilhører Dahlske videregående skole, Grimstad. Foto: Tore Knutsen, Aust-Agder Kulturhistoriske Senter, Arendal).

22½ – og «har Fahret 14 aar paa adskillige Fahrvande» (Rigsarkivet (RA), Søetaten, Aparterulle over Skippere, Styrmand, Dreng, etc. (København), 1740-70, nr. 858). Dette er den tidligste opplysningen vi har om Peter Dahls sjømannskarriere. Dersom han på det tidspunktet virkelig hadde seilt til sjøs i 14 år, ville det si at han hadde gått til sjøs som 8-9-åring, i 1756. Det er ikke helt utenkelig – andre kjente dansk-norske sjøfolk gikk til sjøs i 9-12 års alder, og en familietradisjon hevder at Peter Dahl rømte hjemmefra i svært ung alder, med et skip som lå ved Groos. Han kan meget vel ha løyet på alderen hele tiden og for eksempel påstått at han var 12 år første gang han tok hyre som skipsdreng. Men mer sannsynlig er det nok at det var hans far, skipsbyggeren, som gjorde avtale med en skipper om å ta den unge Peter om bord og gi ham hyre som skipsdreng, slik det var vanlig i Grimstad-distriktet på midten av 1700-tallet. Kanskje begynte han sin karriere på et skip fra Grimstad eller nabobyen Arendal, som tross en beskjeden størrelse var Norges nest største sjøfartsby, etter Bergen.

Selv om en stor del av den voksne mannlige befolkningen langs hele norskekysten var sjøfolk, er det meget vanskelig å tegne et helhetlig bilde av sjømenns liv og karriere på 1700-tallet. Mønstringsprotokoller finnes nesten bare for København, der det riktignok også var mange norske sjøfolk. De militære sjølegdrullene gir, der de er bevart, opplysninger om de innrullertes erfaring til sjøs. Folketellinger med yrkesbetegnelser finnes i Norge først fra 1801. Skipslistene i tollregnskapene inneholder i de siste tiårene av 1700-tallet også tall for mannskapets størrelse, men ingen navn. Få norske sjøfolk har skrevet brev, dagbøker eller memoarer som er bevart. Det finnes enkelte forretningsarkiver etter norske skipsredere, flest fra Trondheim, som også kan gi opplysninger om mannskap ombord. Den mest innholdsrike kildegruppen, som dekker stort sett hele kysten gjennom det aller meste av 1700-tallet, er underrettsprotokollene eller tingbøkene, med ekstrarets- og noen steder egne sjørettsprotokoller, i statsarkivene – svarende til de danske landsarkivene – og på nettet. Forhør i forbindelse med forlis og andre ulykker og ekstraordinære hendelser til sjøs eller i havn ble normalt tatt av skipperen og to-tre andre medlemmer av mannskapet (typisk styrmann, båtsmann og kokk). Men det sier seg selv at det skal mye til at en enkelt sjømann dukker opp mer enn – høyst – en enkelt gang i slike saker. Vanlige matroser og jungmenn opptrer sjelden i retten, og det er et enormt arbeid å gjennomstøve de omfangsrrike rettsprotokollene for et stort antall rettsområder – sorenskriverier – i håp om å finne en enkelt person, når man ikke en gang vet hvilke(t) skip han har seilt på.

Peter Dahl selv dukker imidlertid ikke opp i noen av tingbøkene for hans egen del av norskekysten, Nedenes – våre dagers Aust-Agder, som jeg har gjennomgått systematisk for årene 1747-70. Men to av hans eldre brødre, Mads og Jørgen Dahl, finnes der. Det meste av tiden fram til 1770 vet vi derfor ikke hvor, på hvilke skip eller under hvilke skipper Peter Dahl har seilt. Det er nærliggende å tro at han kan ha startet om bord på et Grimstadskip, men vi vet det ikke, og han kan like

Til Vest- og Ostindia

Mens kompaniskipenes seilaser er meget veldokumentert i form av deres skipsjournaler og -protokoller, som er bevart til nesten 100 % i de omfangsrike og velbevarte arkivene etter bl.a. Asiatisk Kompagni, finnes det nesten ingen slik dokumentasjon bevart fra privateide skip og rederier. Peter Dahls seilaser til Vest- og Ostindia skjedde alle i privat regi. Fregatten *Friheden*, som han seilte frem og tilbake til Dansk Vestindia i 1768-75, tilhørte handelshuset Chippendale & Selby i København. *Minerva*, som han seilte til India og tilbake i 1775-77, var eid av et konsortium av noen av hovedstadens rikeste kjøpmenn og redere. *Christiansted*, som Dahl førte til India i 1778-80 og i 1781-82, og *Laurvig*, som brakte ham hjem fra India i 1783, var eid av Henrich Bolte (adlet som baron Bolten i 1783), med Peter Dahl som kompanjong og medreder. Hvordan finner man opplysninger om disse seilasene?

Seniorforsker Erik Gøbel ved Rigsarkivet har bygd opp en database over dansk fart på Vestindia basert på Kommersekollegiets sjøpassprotokoller. Algirske sjøpass skulle sikre at danske og norske skip i oversjøisk fart ikke ble angrepet eller kapret av nordafrikanske sjørøvere. Erik Gøbel har også skrevet en artikkel om de algirske sjøpassprotokollene som kilder til langfarten, i *Arkiv*, 9 (1982-83). Ved hans hjelp fikk jeg en oversikt over *Minervas* seilaser i årene 1770-75, da Peter Dahl var skipper om bord. Disse opplysningene kunne suppleres med innførselene i Skipperlavets oldermands dagbøker, som viser betalte avgifter før avreise og etter hjemkomst, og således fanger både begynnelsen og slutten på hver seilas. Tollregnskapene fra Christiansted på St. Croix er bare bevart i fragmenter i Rigsarkivet, men mer fullstendig (om enn dårlig lesbare) i US National Archives i Maryland, og de gir en del opplysninger om ankomster og avreiser i den andre enden, og i beste fall også om lasten. De københavnske aviser publiserte regelmessig lister over avseilede og ankomne skip i København og Helsingør, noen ganger med angivelse av lasten. Men disse fortegnelsene er ikke fullstendige. På senhøsten 1768 gikk *Friheden* innom Kristiansand i Norge på vei hjem, skipets last ble registrert i de velbevarte tollregnskapene derfra, og skipets skotske skipper Robert Scott løste samtidig borgerskap i byen. Som Dahls skipper i årene 1768-69 må Scott også ha hatt stor betydning som rollemodell, og hans tidligere karriere som løytnant i den britiske marine og hans liv i den maritime bydelen Rotherhithe i London har latt seg rekonstruere ut fra britiske kilder, blant annet i National Archives, Kew. Endelig var det mulig å finne skifteforretningen etter den samme Robert Scott i skifteprotokollene for Christiansted for 1770,

en forretning som også kastet lys over forholdet mellom Scott og Dahl og deres forretningsvirksomhet i Vestindia.

Hovedtrekkene i Peter Dahls seilaser på Ostindia var allerede kartlagt av Ole Feldebæk, men også der var det mulig å bruke de københavnske aviser til å finne mer presise datoer for avreise og hjemkomst, samt i noen tilfeller også lastens sammensetning. Både skipstegningene og opplysninger om byggingen og salget av *Christianstæd* fra Overskattedireksjonen, som hadde bekostet byggingen, til Henrich Bolte finnes i Rigsarkivet, i Fabrikmesterarkivet og i Overskattedireksjonens arkiv, og er gjengitt i Knud Klems fine verk om skipsbyggingen i Danmark og Hertugdømmene (bind I, 1985, s.180-190). Detaljerte fortegnelser over lastens sammensetning og opphav ved *Christianstæds* første seilas til India i 1778 finnes i Kommersekollegiets arkiv, og en rekke enkeltopplysninger om Dahls ostindiske ekspedisjoner – både de han selv ledet og de han investerte i etter hjemkomsten i 1783 – finnes blant skiftedokumentene etter ham. Der finnes også navn på et titall av hans forretningsforbindelser i India. Som konkurrent fulgte Asiatisk Kompagni nøye med på hva Peter Dahl foretok seg i India, og kompaniets tjenestemenn sendte rapporter og betenknninger om den private handelen hjem til København. Glimt av denne handelen finnes også i British Librarys store samling av arkivalier etter the East India Company, i registratorene ofte merket *Danes, The*. Der finnes også en veksell utstedt av Dahl på egne og Bolttes vegne til EICs Richard Sumner – en sjelden dokumentasjon av de private britiske pengeoverføringene til Europa ved hjelp av danske ostindiahandlere, som var temaet for Ole Feldebæks doktoravhandling. Endelig finnes det noen få brev til Kommersekollegiet eller Asiatisk Kompagni der Peter Dahl selv sier litt om sine ostindiske ekspedisjoner.

Fra 1772 var farten på Ostindia (India) fri for alle dansk-norske redere, mens Asiatisk Kompagni beholdt monopolet på kinahandelen. Årlig seilte et par kompaniskip til Canton i Kina og tre-fire til de danske besittelsene Tranquebar og Frederiksnagor i India. Peter Dahls ekspedisjon med *Minerva* var den første ostindiske returekspedisjonen i privat regi. Hans tre seilaser frem og tilbake mellom København og India lar seg i stor grad rekonstruere ved «krysspeilinger» fra protokollene og journalene som ble ført på Asiatisk Kompagnis skip. Der forekommer både *Minerva*, *Christianstæd* og *Laurvig* når kompaniskipene (både kina- og indiafarerere) traff på dem i Kappsteden, Tranquebar, Serampore eller andre steder. Ved én anledning, i 1776, traff kompaniskipet *Kongen af Dannemark* på *Minerva*, ført av *Capitaine Dahl*, midt ute på Atlanterhavet, på vei sørover, og Dahl ble invitert ombord til en herremiddag og en hyggelig passiar med kaptein Mads Schytter, før han ble rodd tilbake til *Minerva* og skipene igjen skilte lag. Tre år seinere kunne Peter Dahl, igjen på vei sørover, nå på *Christianstæd*, redde en stor flokk skipbrudne fra *Grev Ernst Schimmelmann* på en av de ubebodde Kapp Verde-øyene og ta dem med til Kappstaden.

Fig. 2: Kjøpmannen: Peter Dahl, portrett malt av Jens Juel, trolig i 1787, da Dahl var 40 år gammel (Tilhører Dahlske videregående skole, Grimstad. Foto: Tore Knutsen, Aust-Agder Kulturhistoriske Senter, Arendal).

« ... alt hvad Europa har at vise den Videlystne»

I april 1789, en knapp uke etter Peter Dahls død, publiserte hans landsmann, dikteren og teologen Jens Zetlitz, en nekrolog i avisen Kiøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger. Der heter det blant annet:

«Bleven riig vilde han bruge sine Rigdomme,

Derfor

Opsøgte han en lærd Mand, som blev hans Ven, og i hvis
Selskab han saae alt hvad Europa har at vise den Videlystne».

(*Kiøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger* nr. 74/1789, 8.4.)

Dahl dro altså på dannelsesreise, såkalt *Grand Tour*, i Europa etter hjemkomsten fra India i 1783. Men når, hvor og hvordan reiste Peter Dahl i Europa, hva så han der, og hvor lenge ble han borte?

Til hjelp med å finne tidspunkt for reisen – eller reisene – satte jeg opp en kalender for årene 1783-89, der alle Peter Dahls kjente gjøremål og tilstedeværelser ble plottet inn. Det viste seg da to lange lakuner eller «blanke flater», da han verken signerte brev eller kontrakter i København, eller kunne dokumenteres til stede i hovedstaden på andre måter – den ene i 1784-86, den andre fra senhøsten 1787 til november/desember 1788. Det var allerede kjent at han sommeren 1786 var i hjemtraktene i Norge, men hvor var han resten av tiden? Dette var ett av de mange spørsmål jeg måtte prøve å besvare ut fra en mengde spredte opplysninger.

Skiftedokumentene etter Dahl viser at han i juni 1784 «skulle tiltræde en Reise», og i begynnelsen av juli utstedte Danske Kanselli «Reysepas udenlands for Skibs Capitain Peter Dahl og Studiosus Krause med Tiener» (Rigsarkivet, Danske Kanselli, Sjællandske Registre 1784-85, fol. 240b, 2.7.1784). Christian Krause, som var teolog, var åpenbart den lærde mann som Zetlitz omtaler. Omtrent samtidig rykket Dahl inn en annonse i København-avisene, der han varslet et lengre fravær fra byen, og henviste alle forretningsanliggender til sin venn Hans Rudolph Saabye (nærmere om Krause og Saabye i neste hovedavsnitt).

I sitt testamente fra september 1787 gir Peter Dahl 500 riksdaler «til Herr Professor Becker i Dresden der var sammen i Italien med mig». Gottlieb Wilhelm Becker var professor i historie og moral ved Ridderakademiet i Dresden, og han var i Italia i 1784-85, blant annet i Pisa, Firenze og Napoli. Og blant Peter Dahls skiftedokumenter ligger et brev fra Dahl til Saabye, datert Napoli i februar 1785.

Dahls testamente inneholder enda et indisium: 500 riksdaler «til Historie Mahleren Johann Cabott, for tiiden i Rom». Johan Herman Cabot eller Cabott var student ved Kunstakademiet i København og hadde i 1781 fått akademiets lille gullmedalje. To år senere konkurrerte han om den store gullmedaljen, uten å få den eller det tilhørende reisestipendet. I 1784 reiste han likevel utenlands og slo seg ned

i Roma, der han ble i mange år. Hvem som satte ham i stand til det, har lenge vært ukjent. Kunne han ha reist med «Capitain Dahl», og var Peter Dahl hans mesén?

Igjen var «krysspelinger» løsningen, i form av søkning etter brev, dagbøker og reiseskildringer fra personer som var på reise eller oppholdt seg i Italia i 1784-85. Professor Becker har etterlatt seg en lang rekke brev, som i dag finnes spredt i mange ulike tyske arkiver, biblioteker og samlinger. Noen få av dem er skrevet i ukene og månedene etter hans hjemkomst til Dresden i august 1785, men ingen av dem nevner Peter Dahl eller Christian Krause. Heller ikke hans brev til eksekutorene for Dahls dødsbo, der han kvitterer for mottagelsen av de 500 rd, gir noen opplysninger om hans forhold til «Schiffs-Capitain Herrn Peter Dahl». Det var først da jeg ved hjelp av en registratur over skandinaver i Roma på slutten av 1700-tallet fant frem til teologen, senere biskop Frederik Münter, at det gikk hull på sekken, og ertene trillet ut: Münters dagbøker og brev er utgitt (i utvalg) i seks store bind, med ett biografi- og registerbind, og i dagbøkene opptrer Dahl, Krause, Cabot og Becker i en rekke innførsler fra januar til april 1785. Münter traff de to førstnevnte på et vertshus i Livorno i midten av januar, og reiste sammen med dem til Pisa. Deretter skilte de lag, men traff hverandre igjen i Roma i slutten av februar (altså etter at Dahl hadde vært i Napoli). De var så sammen i og omkring Roma, med blant andre Becker og andre tyskere og dansker i den evige stad, fram til begynnelsen av april, da Dahl og Krause reiste til Venezia, mens Cabot ble igjen i Roma. I Det Kongelige Bibliotek har man både Münters dagbøker og hans enorme brevsamling, som blant annet inneholder 11 brev fra Cabot. Halvparten av disse omtaler Peter Dahl, som ganske riktig var Cabots mesén og bestilte to store bilder av ham, hvorav det ene («Hercules og Omphala i Legemstørrelse») ble sendt til København med store omkostninger, mens Dahl ennå var i live. Et langt senere brev fra Cabot (til den tyske arkitekten Friedrich Weinbrenner) forteller at han første gang kom sjøveien til Italia, og det passer utmerket med at en skipper fra Flensburg, Christian Penz, lå seilklar til Livorno i begynnelsen av juli 1784, i København, med skipet *De jungfer Maria*. Helt nylig har jeg blitt klar over at Dahls reisefølge også må ha inkludert portrettmaleren Johan Jacob Stunder, som skal ha slått følge med sin venn Johan Herman Cabot til Italia i 1784. Stunder reiste imidlertid videre til Wien, hvor han arbeidet i en årrekke før han i 1793 ble invitert til Ungarn, der han (i våre dagers Slovakia) ble boende, giftet seg og ble en kjent portrett- og altertavlemaler til sin død i 1811.

Dahl og Krause forsvinner altså ut av Frederik Münters dagbøker i april 1785, med kurs for Venezia. Deretter kan vi tenke oss at han reiste nordover til Wien eller gjennom Sveits (som Becker), og videre gjennom Tyskland tilbake til København. Passprotokoller (der fremmedes reisepass ble registrert) for Wien finnes dessverre ikke så langt tilbake, og heller ikke i en del tyske byers byarkiver som jeg har kontaktet. Men så kommer en av de gode hjelperne på banen. Kunsthistorikeren Tor Røssaak i Bergen fortalte om og hjalp meg med å spore opp de *Besucherbücher* fra

1780-årene som en del tyske kunstmuseer og gallerier hadde, og skaffet meg kontakt med dem eller med kunsthistorikere som hadde arbeidet med gjestebøkene. Ved søk på nettet ble tilsvarende kilder funnet også for andre institusjoner (og enkelte personer), og til sammen ble gjestebøker fra årene 1784-89 funnet for ca. 25 ulike institusjoner, hvorav 10 inneholdt Peter Dahls signatur, oftest sammen med Christian Krause. Disse innførslene gir hovedtrekkene i Dahls reise gjennom Tyskland i 1785, og også spor av hans andre reise, i 1787-88. På vei hjemover fra Italia besøkte de to vennene den kontroversielle teologen Lavater i Zürich i juni, Fridericianum i Kassel i august, biblioteket i Wolfenbüttel i september og de kongelige kunstsamlingene og biblioteket i Dresden i oktober 1785.

To år seinere, i november 1787, var Peter Dahl i familien Links kunstsamling i Leipzig sammen med den tyske kunstneren Anton Weitsch, som han hadde truffet i Roma 2½ år tidligere, deretter besøkte han Bergakademiet i Freiberg, før han igjen var tilbake i Dresden, der han trolig besøkte professor Becker igjen og beså de kongelige samlinger, som i mellomtiden var blitt flyttet og omorganisert. Avreisen fra København finnes under «Reisende» i Adresseavisen, den 5. oktober reiste han til Kiel, sammen med en Hr. von Haven, utvilsomt med postbåten. Hjemkomsten, på aftenen den 3. november 1788, er dokumentert i journalen til Frederik Wilhelm Duntzfeldt, som Peter Dahl kjente fra India og besøkte dagen etter. I september samme år hadde han befunnet seg i Frankfurt, og han har besøkt Duntzfeldts familie i Neuwied i Rhinland. Men hvor han var mellom desember 1787 og september 1788, er ennå uvisst. Da må vi ty til indisier, først og fremst i Peter Dahls bibliotek og kunstsamling, slik de fremstår i auksjonskatalogen fra høsten 1789.

Peter Dahls boksamling var ikke blant de største i København. Den omfattet rundt 700 bind, men det påfallende var at nesten halvparten av bøkene var engelske, etter hans egen opplysning kjøpt av ham selv i England. Vel 70 av bøkene og verkene var trykt på begynnelsen av 1780-tallet, og det nyeste verket var trykt i London våren 1784. Det tyder på at de var kjøpt ikke lenge etterpå – mest trolig i forbindelse med Italia-reisen. I 1786 hadde han planer om å gi noen av de vitenskapelige verker han hadde kjøpt i England, til Vitenskapsselskapet i Trondheim, der han var blitt innvotert som medlem. I London hadde han også kjøpt globuser og mikroskoper hos instrumentmakerfirmaet Adams i Fleet Street.

Andre deler av Peter Dahls boksamling inneholder en type «guidebøker» som indikerer besøk i Wien og Amsterdam, og i Frankrike. Han kan ha reist til og fra England via Nederland og/eller Frankrike – allerede den gang var fergeforbindelsene derfra til Harwich og Dover veletablerte. Men de kan også lett ha vært kombinert med besøket i Rhinland. Peter Dahls tyske bokverk stammet i stor grad fra Frankfurt, Leipzig og de østlige tyske statene, men forteller ikke noe mer enn gjestebøkene som allerede er omtalt.

Kunstsamlingen bekrefter også først og fremst det vi allerede vet – italienske og tyske malerier ble etter alt å dømme kjøpt i disse landene (som begge besto av en

rekke ulike stater), mens franske, flamske og nederlandske malerier kan ha blitt kjøpt i opphavslanene eller i Tyskland, der det var et stort og meget internasjonalt kunstmarked. Av ca. 200 kobberstikk stammet de ikke-danske først og fremst fra Tyskland, fremfor alt Leipzig, og England.

Ungkarens familieliv

Peter Dahls norske familie var ganske vidløftig – hans far Anders Madsen var gift to ganger og fikk seks barn i hvert av ekteskapene. Nå vokste slett ikke alle barna opp, som vanlig var – noen døde som barn, andre i tenårene eller som unge voksne, slik at det faktisk bare var Peter Dahl selv, hans eldre bror Jørgen og hans halvbror Christopher Dahl som ble mer enn 40 år gamle – den siste først lenge etter Peter Dahls død. Peter var spesielt nær knyttet til Jørgen og deres eneste helsøster, Marthe. Hun døde imidlertid i 1783, og Peter overførte da sine følelser for henne til datteren, Massie Frivold, som flyttet til Jørgen og hans kone i Langesund. Familieforholdene, med nevøer, nieser og fjernere slektninger, ble kartlagt i detalj i forbindelse med arveoppgjøret etter Peter Dahls død.

Etter at Peter hadde blitt skipper og borger til København, var han hjemme på Vestre Eskedal bare to ganger – et kort besøk på vei til St. Croix i 1773, da hans

bror Anders seilte med ham som matros på *Friheden*, og et lengre på sommeren 1786. Ved sistnevnte anledning hentet han provinsiallegen fra Kristiansand, en avstand på nærmere fem mil, for å behandle hans syke far og andre slektninger. Han ga familiemedlemmer og naboer pengegaver og lån, som satte noen av dem i stand til å kjøpe gårdene de bodde på, og

Fig. 3: Arvingen? Gutt med hund. Hundens halsbånd bærer initialene PD. Guttens buksedrakt kom på moten i 1770-80-årene. Bildet viser sannsynligvis Peter Dahls halvbror Christopher med Peter Dahls hund. Trolig malt i København 1786, da Christopher var 8-9 år gammel (Tilhører Dahlske videregående skole, Grimstad. Foto: Tore Knutsen, Aust-Agder Kulturhistoriske Senter, Arendal).

på sin gamle venn, major Peter Juel, å formidle ytterligere hjelp på hans vegne når det måtte trenges. Samme høst tok Peter Dahl med seg fem-seks yngre slektninger til København for å bo hos ham, blant dem to halvbrødre, en nevø og en niese. Peter engasjerte privatlærere til dem, og engasjerte professor Abraham Kall til å holde oppsyn med deres utdanning og eksaminere dem. Etter hvert ble flere av guttene plassert i Borgerdydsskolen, som nylig var startet i København.

Peter Dahl giftet seg aldri, men han var ikke barnløs. Da han siste gang kom hjem fra Vestindia i 1775, ble han far til en datter, Sophie Amalia, tydeligvis et resultat av en varm avskjed i København året før. Moren, som het Elisabeth, ble senere gift med Lars Cavelin på Frederiksberg. Og i løpet av 1780-årene fikk Peter Dahl ytterligere tre døtre med en annen kvinne, Anne Christine Cornelia Felgentreber: Marie Cathrine Elisabeth (født 1781), Maria Friderica (1784) og Petrine, som ble født et halvt år etter Peter Dahls død. Alle de tre første er nevnt i Dahls testamente som hans «naturlige Døtre» og tilgodesett med 1000 riksdaler hver, og bobestyrerne ga også Peter Dahls posthume datter det samme. De små er ikke helt lette å finne i kirkebøkene fra København. Etter intense søk kunne Anne Christine Felgentrebers to første døtre finnes i kirkebøkene for Holmens kirke, men med fiktive fedre – i 1781 oppga hun David Møller, «Coffardie Matros i Studiestræde» som barnefar, og datteren ble faktisk ikke registrert som uekte. Tre år senere skal faren ha vært en Peder Andreassen, «enroulleret Matros, men borte», og da ble barnet innført som «uægte». Først etter Peter Dahls død kunne Anne Christine spille med åpne kort og oppgi «Afg. Peter Dahl forhen Capt: paa Ostindien» som barnefar, blant fadderne var Peters halvbror Bent Dahl, og leiermålsbøtene ble betalt av dødsboets midler. Den vanskeligste å finne var Sophie Amalia, men heldigvis ble Fødselsstiftelsens arkiv åpnet for innsyn nettopp mens jeg lette på det mest intense, og der fant jeg den lille piken og hennes mor Elisabeth, som altså hadde valgt en diskret måte å sette sitt utenomekteskapelige barn til verden på, og også lot den lille døpe innenfor institusjonens vegger. For dette siste funnet, og mange andre gode råd og tips, mye praktisk og faglig hjelp gjennom hele forskningsprosessen og mange givende samtaler skylder jeg tidligere arkivar ved Landsarkivet i København, nå seniorforsker ved Rigsarkivet Jørgen Mikkelsen en stor og varm takk! Ved siden av Knud Prange og hans kone Kirsten har Jørgen – som var Knuds student – vært (nest etter min kone Katalin) den mest trofaste og utholdende støttespilleren jeg har hatt i alle de årene jeg har lett etter spor av Peter Dahl.

Til Dahls husstander i København hørte også to langveisfarende medlemmer – to unge afrikanere, født i Mosambik, som Peter Dahl møtte og utvilsomt hadde som husslaver og tjenere i India, men som han så tok med seg til København. Der fikk de sin frihet, Dahl sørget for at de fikk undervisning i dansk og kristendom, og fikk dem satt i skipstømmermannslære hos skipsbygger Eskildsen ved Svanemølle. I desember 1785, mens Dahl selv var på dannelsesreise i Europa, ble de to døpt Abraham Benedictus og Isak Pius i Garnisonskirken av sognepresten der, professor

i teologi ved Københavns universitet, Herman Treschow, som var født i Vågå i Norge. Det var trolig også Treschow som satte Peter Dahl i forbindelse med teologen Christian Krause, som både var med ham til Italia, Tyskland og andre steder og også bodde hos Dahl i København – først i Amaliegade, like om hjørnet for Garnisonskirken, og så i Gothersgade, rett ved Kongens Nytorv. Og i 1786 anbefalte samme Herman Treschow Peter Dahl for Vitenskapsselskapet i Trondheim, der han ble innvotert som medlem samme år. Treschow var også boksamler og hadde en stor kunstsamling, som var en av Københavns severdigheter. Han opptrådte også som kunsthandler og agent for andre samlere. Det er ingen overdrivelse å betegne Herman Treschow som Peter Dahls døråpner til opplysningstiden i Danmark. Hans tale ved de to «Mohrers» eller «Malabarers» (to – meget upresise – betegnelser på mørkhudede mennesker fra Afrika eller India) dåp i Garnisonskirken inneholder en sterk ros av Peter Dahl for hans «christelige og ædle Tænkemaade ... (og) Omsorg for dem» (Det Kongelige Bibliotek (KB), NKS 4211, 4°).

Peter Dahls København

Fra 1770 var Peter Dahl, som borger til København, forpliktet til å bo i hovedstaden og holde duk og disk der. Men han var, som man forstår, sjelden lenge av gangen i Kongens by, og hans adresser er ikke lette å finne i Københavns «Veyviser» eller andre, tilsvarende kilder. Da han tok borgerskap i 1770 og så lenge han seilte på Vestindia, bodde han til leie hos blokkedreier Johannes Ambrosius på Strandgaden i Christianshavn, der han var noen få måneder i året. Denne boligen ble overtatt av hans etterfølger som skipper på *Friheden*, Friderich Friderichs, som hadde vært Dahls førstestyrmann. Sommeren 1775, før avreisen til Ostindia, oppholdt Peter Dahl seg på Svanelejegaard på Amager, hvor han skrev sitt testamente. Hvor han bodde de 12 månedene han var hjemme i 1777-78 og de fem månedene i 1780, er ikke kjent. Etter hjemkomsten fra India sommeren 1783 slo han seg ned i Amaliegade i Frederiksstaden, og der bodde han også mellom sine store utenlandsreiser i de følgende fire-fem årene, noen måneder i 1786 og det meste av året 1787. Før avreisen til Kiel i oktober 1787 inngikk han en kontrakt om å kjøpe sin tidligere kompanjong Baron Boltens gård i Gothersgade, og ved hjemkomsten et drøyt år senere kjøpte han gården og gikk i gang med å innrede den etter tidens beste smak, med silketapeter, malte landskaper og arabesker, forfylte lister, stukkaturer, speil og vakre møbler. De beste maleriene ble hengt opp på veggene i den lange salen i mellomhusets andre etasje, som var kledd med speil på begge kortveggene. Innrammede kobberstikk prydet andre værelser i samme *belétage*, og skulpturer var plassert i de mindre salene og i Peter Dahls private gemakker i tredje etasje.

Peter Dahls kirker var fra først av Vor Frelsers Kirke på Christianshavn, og han beholdt kontakten med sognepresten og ga bidrag til kirkens fattigskole, både mens

han var i India og etter at han hadde bosatt seg i Frederiksstaden. Senere sognet Peter Dahl til Garnisonskirken på St. Annæ Plads, der hans venn Hans Rudolph Saabye leide en kirkestol til dem begge mens Dahl var ute på reise, høsten 1785. Det var også ved Garnisonskirken han ble begravet i april 1789; kirkegården er blitt innskrenket og gravstenen er siden flyttet flere ganger, men den ligger fortsatt godt synlig utenfor kirkens hovedinngang.

Både sosialt og geografisk beveget Peter Dahl seg i de forskjellige miljøer i hovedstaden, og han hadde venner og bekjente i de fleste av byens kvarterer. Hans mentor og følgesvenn, i hvert fall på den første, lange dannelsesreisen, teologen Christian Krause, bodde sammen med Peter Dahl både i Amaliegade og Gothersgade. Kjøpmann, senere grosserer Hans Rudolph Saabye, som tok seg av Dahls forretninger og økonomiske forpliktelser mens han var ute på reiser, bodde i Amaliegade og var trolig den som skaffet Dahl leilighet der. Prokurator Niels Schiellerup, som var den tredje av eksekutorene av Dahls testamente, bodde sammen med en kollega i Nørregade i Nørre kvarter. Magasinforvalter Peder Poulsen ved marinens hovedverft på Holmen bodde i Magstræde i Snarens kvarter. Skipper Just Ludvigsen Hofgaard bodde i samme kvarter, men i Knabrostræde. Disse to bevitnet Dahls testamente i 1787, og var også tilgodesett med legater i det. Skipsbygger Erich Eskildsen, som hadde Peter Dahls to afrikanere i lære, holdt til på Kildevælde ved Svanemølle. Den evige student, dikter og oversetter Barthold Johan Lodde losjerte hos bokhandler og agent Gyldendal i Silkegade i Købmager kvarter. Peder Dons, fullmektig ved Det norske Postkontor i København, som opptrådte som en slags verge for Anne Christine Felgentreber, bodde i Laksegade i 1782, men losjerte fem år senere i Didrik Badskærsang i Købmager kvarter. Og Cornelia selv, mor til tre av Peter Dahls døtre, bodde i den rene slum i Lille Brøndstræde i Rosenborg kvarter så lenge Dahl levde, men flyttet deretter til Norges gade (!) – nåværende Bredgade – og kalte seg enke etter første ekteskap da folketellerne kom omkring, i 1801.

Peter Dahl var i 1780 fadder for matros Niels Mathiesen Fischers sønn i Nyboder, som ble døpt Peder Dahl (!) i Holmens kirke. Professor Abraham Kall, som bodde i Sankt Peders stræde i Nørre kvarter, hadde ansvar for å eksaminere Peter Dahls unge slektninger, og ble også tilgodesett med et legat i Dahls testamente.

Peter Dahl må ha kjent nesten alle deler av København. Han hadde venner og bekjente over hele byen og hadde selv bodd i flere bydeler. Som sjømann, skipper og reder var Peter Dahl lommekjent i havneområdene, både på Christianshavn og på København-siden. I 1786-87 satt Peter Dahl i en kommisjon som skulle avgi betenkning om den ostindiske handel, under Kommersekollegiet på Slotsholmen. Han var glad i teater, og besøkte utvilsomt både Komædiehuset på Kongens Nytorv og Slotsteateret på Christiansborg når han var hjemme i hovedstaden. Men det var han som sagt slett ikke alltid. Hans univers var mye større enn både København og Oldenborgstaten.

Identitet og personlighet

Det finnes ingen kilder som forteller hvordan Peter Dahl så på seg selv – med mulig unntak av det portrettet som Jens Juel malte av ham, trolig i 1787 (Figur 2). Det er bare bevart svært få personlige dokumenter etter ham, og ingen der han reflekterer over seg selv og sitt eget liv, så vi er henvist til å trekke slutninger ut fra hans kulturelle ytringer, atferd og handlinger. Nå er ikke det spesielt for Peter Dahl. Peter Dahl har, i likhet med mange av sine standsfeller, etterlatt seg en hel del slike spor. Og de peker i interessante retninger. I løpet av livet, og spesielt på sine dannelsesreiser i Europa skaffet han seg samlinger av kunst, bøker og andre gjenstander som han plasserte i sitt store hus i Gothersgade i København: malerier og kobberstikk, akvareller av skip som han selv hadde eid og/eller seilt på, bøker på engelsk, tysk, fransk og latin. Hans bibliotek besto av skjønnlitteratur, historie, geografi og reisebeskrivelser, men også bøker om bergverk, religion, ekteskap og fødsler. Blant dem var en rekke av opplysningstidens mest sentrale forfattere representert, som Voltaire, Rousseau, Basedow, Mendelsohn, Gibbons og Pope. Han eide engelske, tyske og franske ordbøker, grammatikker og språklærere. Dessuten eide han globuser, mikroskoper, kart, kikkerter og navigasjonsinstrumenter. Alt dette kan sees som kulisser på hans sosiale scene, som statusmarkører, men også som levninger fra hans liv, virke og reiser, og som uttrykk for hans dannelse, holdninger og identitet.

På sine reiser hadde Peter Dahl også lagt seg til en del kosmopolitiske vaner og skikker. Han kom hjem til København fra sine reiser i Europa i moteriktige silkeklær, med spaserstokk med sølvbeslag, og oppførte seg mer overdrevent høflig enn den mest belevne franskmann, i følge hans venn Christian Vilhelm Duntzfelt, som

Fig. 4: Forfatteren og en av de gode hjelperne. Kunsthistorikeren Charlotte Christensen fra København studerer Peter Dahl-portrettene på Dahlske videregående skole i Grimstad, november 2013. Finn-Einar Eliassen til venstre. Charlotte Christensen og hennes unge kollega Jesper Svenningsen har også gitt forfatteren uvurdelig hjelp med å identifisere og tolke Peter Dahls kunstsamling (Tilhører Dahlske videregående skole, Grimstad. Foto: Tore Knutsen, Aust-Agder Kulturhistoriske Senter, Arendal).

også fikk «et fortreffelig indiansk (dvs. indisk) måltid» hos Dahl, trolig tilberedt av hans to afrikanske gutter.

På den andre siden er det ingen tvil om at Peter Dahl regnet seg som norsk, og han omga seg gjerne også med andre nordmenn. På hans skip, både til Vest- og Ostindia, ble det litt flere nordmenn blant mannskapet for hver reise. I København beveget han seg i flere norske miljøer – ett rundt restene av Det norske selskab med blant andre Jens Zetlitz, et annet omkring Det norske Postkontor i hovedstaden, der Peder Dons var fullmektig, og et tredje ved Garnisonskirken, der Herman Treschow var sogneprest. I huset hadde Dahl en norsk tjener, Andreas Torkel Holter fra Christiania, foruten en håndfull unge norske slektninger. Og Peter Dahl følte seg hele livet sterkt knyttet til familien og barndomsmiljøet i distriktet rundt Grimstad, der han grunnla en skole. I tillegg var han københavner, en sjøens mann, og han hadde omgang med noen av hovedstadens ledende kjøpmenn og embetsmenn ved statskollegiene på Slotsholmen.

Fra fragmenter til fortelling

Det er mulig å fortelle om Peter Dahls liv på mange forskjellige måter – jeg kan ta utgangspunkt i dødsfallet, begravelsen, skifteforretningen og auksjonene over bøker, malerier, møbler og løsøre, og nøste opp hans liv derfra. Jeg kan fortelle om forskningsprosessen, som i denne artikkelen. Jeg kan velge en kronologisk framstilling av hans liv fra fødsel til grav og etterliv i form av myter og tradisjoner om Peter Dahl. Og det er mulig å skrive en tematisk biografi – om sjømannen, kjøpmannen og rederen, opplysningsmannen, familiemannen og så videre. Uansett hvilken disposisjon og fortellerstemme jeg velger, vil det være hull som ikke kan fylles, og elementer og biter som ikke passer inn. I virkeligheten velger jeg en kombinasjon av kronologisk og tematisk fortelling, supplert med en epilog om kilder og metoder, som ikke blir helt ulik denne artikkelen.

Kilder og litteratur

Det vil føre alt for langt å liste opp alt av kilder og litteratur som danner grunnlaget for biografien over Peter Dahl. Her skal jeg bare nevne de viktigste av dem som er nevnt eller brukt i denne artikkelen.

Skiftedokumentene, med det originale testamentet, befinner seg i Landsarkivet, København (LAK), Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns skiftekommission, Eksekutorboer, 4.1, pk 59 og 60.

Norske folketellinger, kirkebøker, tingbøker, skifteprotokoller og mye annet finnes på www.arkivverket.no/Digitalarkivet og http://arkivverket.no/URN:rg_read/.

De københavnske kirkebøker er benyttet på Arkivalieronline på www.sa.dk og personer i folketellingene 1787 og 1801 er funnet frem i Dansk Demografisk Database: www.ddd.dda.dk.

Sjøpassene til Vest- og Ostindia finnes i Rigsarkivet (RA), Kommercekollegiet, Algirske Søpasprotokoller. Københavns Skipperlavs arkiv i LAK inneholder blant annet opplysninger om navigasjonseksamener, borgerbrev og avgifter fra avseilende og ankommende skip – sistnevnte i Oldermændens dagbog. LAK har også Waterschoutprotokollene (mønstringsprotokoller) for Københavns Waterschout, med mannskapslister for avseilende københavnerskip. Anders Monrad Møller har skrevet om denne kildegruppen i *Maritim kontakt 18* (København 1996), s. 79-83.

Asiatisk Kompagnis store arkiv i RA inneholder blant mye annet store serier av skipsjournaler og skipsprotokoller for Kina- og Indienfarere, som jeg har brukt til å «krysspeile» Peter Dahls seilaser til og fra India. Opplysninger om Dahls indiske ekspedisjoner og transaksjoner finnes både i det lokale materialet fra Tranquebar og Frederiksnagore og i rapporter til direksjonen i København. De vestindiske tollarkiver i RA er dessverre for en stor dels vedkommende i en så dårlig forfatning at forskeres tilgang er begrenset, selv om katalogen er imponerende, og opplysningene fragmentariske. Mer fullstendige tollbøker har havnet i US National Archives i Maryland, og jeg har benyttet mikrofilm av dette materialet for årene 1765-75.

Reisepasset for Peter Dahl og Christian Krause finnes i RA, Danske Kancelli, Sjællandske Registre, F9-5 (1784-85), No. 453. Tilsvarende pass for kunstnerne Cabot og Stunder har jeg ikke kunnet finne. Frederik Münters brev og dagbøker befinner seg i Det Kongelige Biblioteks (KBs) manuskriptsamling, brevene kan søkes på avsender i KBs Brevbase, og mye av materialet er trykt under Øivind Andreasens redaksjon i årene 1925-44. Gjestebøker for tyske samlinger, biblioteker m.m. finnes som regel i disse institusjonenes arkiver, som i en del tilfeller har gått inn i offentlige biblioteker eller arkiver. For eksempel finnes gjestebøkene fra de kongelige samlinger i Dresden i dag i Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB), Dresden.

Finn-Einar Eliassen, f. 1948, Cand.philol. med historie hovedfag ved Universitetet i Oslo 1974, Dr. philos. i historie sammesteds 1996, med avhandlingen Norsk småbyfeudalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650-1800 (publ. Oslo 1999). Lektor ved Grimstad Gymnas – Dahlske Skole 1976-98. Førsteamanuensis ved Høgskolen i Vestfold 1998-2000, professor i eldre historie og lokalhistorie sammesteds 2000-2011, f.o.m. 2012 professor emeritus. Har publisert bl.a. Mandal bys historie 1500-1850 (2 bind, Mandal 1995), Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år (med Knut Helle, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu, Oslo 2004), Regional Integration in Early Modern Scandinavia (med Jørgen Mikkelsen og Bjørn Poulsen, Odense 2001), Den urbane underskog – strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid (Oslo 2009) og en rekke artikler om byhistorie, lokalhistorie og koloni- og globalhistorie i tidsskrifter og årbøker i ulike land.

De urene kvinder eller »det glemte ritual«

- om introduktion af kvinder i kirken i Danmark-Norge

Af Mette Maria Ahlefeldt-Laurvig

I 2014 er det 260 år siden, at kvinder i Danmark-Norge blev frigjort fra pligten til at lade sig indlede i kirken efter fødsel, men skikken levede videre helt ind i 1900-tallet. Et højtideligt ritual for den dydige, en uopnåelig ære for »horen«. Til hende var der offentligt skrifte, bøder og i værste fald pisk og forstødelse. Introduktion var en vigtig social markør gennem århundreder, alligevel er her tale om »det glemte ritual«.

I dag er det næsten kun slægtsforskere og kirkehistorikere, der kender til introduktion efter barsel. Oprindelsen skal søges i Det Gamle Testaments Tredje Mosebog (12:1-8), som forklarer, at en kvinde er uren efter fødsel. En drengefødsel gør hende uren i syv dage, og hun skal herefter holde sig hjemme i yderligere 33 dage, altså 40 dage i alt. En pigefødsel kræver dobbelt soning: 14 dages urenhed, efterfulgt af 66 dages rensesetid, i alt 80 dage. I løbet af denne tid skal moderen blive hjemme og undgå at røre noget helligt. Efter endt barselsperiode skal hun drage til templet og medbringe offergaver til præsten: en due som syndoffer og et etårs lam som brændoffer. Ifølge Bibelen skulle offergaverne afleveres til præsten uden for templet, og profeten Jeremias (7,2) beskriver, hvordan kvinden nu var rede til selve rensesritualet, hvor moderen blev stænket med offerduens blod. Efter således at have sonet for den synd at have født et barn var det atter tilladt moderen at betræde hellig jord.

Jøder og kristne har ikke monopol på fødselsritualet. Særligt rensesperioden, hvor ægtemanden skal »holde sig udi sin hud«, som Sjællands første lutherske bisp, Peder Palladius, så malende udtrykte det (Peder Palladius, Visitatsbog, P. Haase & Søn, København, 1940, s. 122), går igen i bl.a. det gamle Grækenland, i Indien og i Persien. Oppe i vort eget Nord kan vi finde en

Vidste du, at introduktion før Reformationen var så vigtig for kvindens frelse, at man i visse egne bragte døde barselkvinder til introduktion.

Fig. 1: Jomfru Maria i templet efter Jesu fødsel. Til venstre står Josef med to offerduer, en for synd og en for urenhed. Marias introduktion fandt sted de foreskrevne 40 dage efter Jesu fødsel, hvilket mindes ved *Mariae Renselsesfest* den 2. februar, en kirkefest, som stadig indgår i det katolske kirkeår. Samme dag fejrer vi Kyndelmisse, en lysfest, der har endnu ældre rødder, idet den menes at være blevet skabt som modtræk til en romersk festdag (The Presentation of the Temple, malet af Philippe de Champaigne, 1602-1674. Fra Royal Museum of Fine Arts of Belgium).

tilsvarende præ-kristen skik omtalt i de islandske sagaer (Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, 2. opl., 1980, bd. 1, s. 362 [herefter Kulturhistorisk]). Renselsestiden varierede efter egn, men lå som regel på 5-7 uger ved både pige- og drengefødsler. Mosebogens 80 dage for pigerne vandt aldrig rigtigt gehør, og den dobbelte barselstid skal nok også mere tolkes som et udtryk for manglende begejstring for piger i al almindelighed. Den holdning holdt sig gennem århundreder og er så glimrende udtrykt af teologen Thomas Aquinas (1224-1274), ifølge hvem pigefødsler måtte være et uheld fra naturens side, afstedkommet af svag sæd eller andre uheldige faktorer, såsom en kedelig søndenvind grundet fugtigt vejr. (Thomas Aquinas: Summa Theologica, 1, qu. 92, art 1, ad 1).

Introduktion i det katolske Norden

Den første og mest berømte kirkegangskone, som barselkvinden kaldtes under ceremonien, er Jomfru Maria, som ifølge Lukas drog til templet 40 dage efter Jesu fødsel for at ofre. Begivenheden kom til at indgå i den katolske kirkekalender som Mariae Renselsesfest, og der er den da i øvrigt endnu. Med kristendommens udbredelse i Vesteuropa i 1000-tallet kom også introduktionen vestover, og godt hundrede år senere var ritualet etableret i Norden. Gennem middelalderen var det en fasttømret del

Fig. 2: Salmetavle med felt til kirkegangskonesalme, Gelsted Kirke på Fyn. Mens præsten var nede ved våbenhuset for at introducere moderen, sang menigheden introduktionssalmen – op til flere gange, hvis det trak ud. Et yndet valg var »Ret salig er forvist den Mand«, som var stilet til faderen, og i hvis 3. strofe man får det vidunderlige udtryk »en frugtsommelig vindrue« for den ventende mor. Da våbenhusritualet gik af mode, henlagdes kirkegangssalmen ofte til barselkonens ofring ved alteret (Foto: Mette M. Ahlefeldt-Laurvig).

Vidste du, at barselkvinden i de seks uger inden introduktionen blev opfattet som hedning og et nemt offer for djævelen – også lang tid efter Reformationen.

af kirkehandlingerne på linje med dåb og bryllup (Kulturhistorisk, bd. 1, s. 22). Ligesom Jomfru Maria holdt den nordiske moder sig hjemme i sin renselsestid, der kunne være ganske kort. Det ved vi fra Norges ærkebiskop Eiliv, der i 1320 udtalte, at hvis en barselkone nedkom blot tre uger før påske, skulle hun alligevel have lov til at gå til alters i kirken Påskedag (Kulturhistorisk, bd 1, s. 24).

Når dagen for kvindens introduktion oprandt, var der før Reformationen tradition for, at moderen blev iført en bodsdragt, en prunkløs kappe i grøn, grå eller sort og ført til kirke af et kvindeligt æresfølge. Ligesom Jomfru Maria blev den nordiske mor mødt uden for kirken af præsten, der stænkede hende med rensende vievand. Herefter rakte han hende et tændt vokslys, hvis hendes barn levede, et slukket, hvis det var dødt. Lyset var symbolet på, at moderen atter tilhørte Guds rige, og at djæ-

velen ikke mere kunne få fat i hende. Nu bad præsten for kvinden og tog hende ved hånden – i hvert fald, hvis hun var fornem nok – og ledte hende ind i kirken med ordene: »Gak ind i Herrens Tempel, paa det at du med Kristus maa have det evige Liv«. Heraf kommer de alternative udtryk for introduktion, indledning og kirketagning. Var moderen mindre fin, kunne det også hænde, hun blev ført ind ved at holde fast i en flig af præstekjolen, jævnfør bibelfortællin-

Vidste du at det i århundreder var en æressag at blive introduceret – forbeholdt den gifte mor. Den ugifte mor, skøgen, fik kun sjældent lov at blive introduceret. Alligevel skulle hun møde op i kirken seks uger efter fødsel – for så at blive forbigået i skam.

gen (Lukas 8,43) om kvinden, der led af 12 års blødning og ikke turde røre ved Jesus, men nøjedes med at holde fast i kvasten på hans kappe for ikke at gøre ham uren. Efter ordene »Herren bevare din Indgang og din Udgang fra nu af og til evig Tid«, (J.S. Møller: Moder og Barn i dansk Overlevering, Ejnar Munksgaards Forlag, 1940, s. 475) gik barselkvinden og hendes følge op til alteret for at ofre, alt imens menigheden sang en særlig introduktionssalme. Efter endt ofring var moderen atter genoptaget i kirken og dermed i det sociale fællesskab.

Hædersoffer

Det kostede at blive introduceret, både i katolsk og luthersk tid. Helt op i 1800-tallet kaldtes det »at give offer«, hvilket unægteligt leder tanken hen på opsprættede får, og som vi skal se, er det ikke helt galt. Barsedåb, bryllup og begravelse kostede ligeledes et offer. I 1303 skulle norske kirkegangskoner af med to alen lærred for at modtage et kirkelys og ellers give hædersoffer ved alteret alt efter formåen (Kulturhistorisk bd. 1, s. 24). Odensebispen forlangte i 1359 et halvt pund voks og to skilling sterling fra lollandske barselkoner (Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, 1767, vol. III, s. 263). Også efter Reformationen skulle der gives offer. I Halland

lød den nye, lutherske takst på 25 øre til præsten, og havde man ikke rede penge, kunne afgiften omsættes i »altermad« i form af et sigtebrød og en halv gås, og – her kommer det – et fårelår. (Erslev og Møllerup: Danske Kancelliregistranter 1535-50, udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilde til Dansk Historie 1881-82).

Barselkønen gav det største offer, men kønefølget forventedes også at give en erkendtlighed, og dertil kom, at den øvrige menighed ofte gav en skærv med, så der kunne hurtigt blive trængsel ved alteret. Der var status i, hvem der ofrede først, og havde præsten både bryllup, bandedåb og introduktion på samme dag, kunne det hurtigt blive indviklet. En forordning fra 1500-tallets Aalborg prøvede at rede trådene ud: først offerer den køne, »som barnidh berer«, så brudgom og brud, så barselkønen, og herefter adel, »om ther er nogen, som offer wille«, så bisp, prior og præster efterfulgt af borgmestre, råd, mænd og karle. Endelig pigerne, de to hustruer »som bruden rede« og til sidst de andre hustruer (Samlinger til jydsk historie og topografi, bd. 2, s. 161). Man sang, mens der ofredes, og som det kan ses, har der været brug for lange vers.

Det var en udbredt skik, at kirkegangskønen og hendes følge skulle gå rundt om alteret nogle gange, før de placerede offeret. Hver egn udviklede egne ritualer. I Idstrup på Falster skulle kirkegangskønen f.eks. gå særligt langsomt, ellers risikerede hun at komme for hurtigt igen (Møller, s. 495). I Magstrup ved Haderslev var det skik, at de ældre køner endte deres altertur med at neje dybt, og i Tønder gik præste- og degnekønerne med rundt om alteret. Også i Bergen måtte barselkønen en gang om alteret, før hun kunne gå tilbage til sin kirkebænk (Harry Fett: Norges Kirker i det sekstende og syttende Aarhundrede, Kristiania, 1911, s. 20).

Efter Reformationen blev offeret gjort til en direkte del af præstens i forvejen beskedne løn. I 1780'erne, hvor ritualer ikke længere var tvungent i Danmark-Norge, brugte præst og polemiker Henrich Ussing netop den tabte indtægtskilde som argument for genindførelse af introduktionspligt. Han fremdrog et eksempel på en præst, der indtil 1750'erne havde tjent op til 50 rigsdaler årligt på velhavende barselkvinder (Henrich Ussing: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater,

Fig. 3: 1700-tals bænk fra våbenhuset i Kastrup Kirke ved Vordingborg. Den har særligt høj ryg og menes at være en kirkegangskønebænk, som kirkegangskønerne brugte på introduktionsdagen. Fra norske kirker kendes hele kønestolerum, men vi synes ikke at have haft noget tilsvarende i Danmark. De norske kønestolerum havde et åbent trægitter i øjenhøjde, så kvinderne kunne følge gudstjenesten inde fra kønestolen (Foto: Herbert Silz).

1789, vol. III, s. 656-659). Det var en anselig sum, når man tager i betragtning, at 50 rdl. udgjorde det meste af en årsløn for en københavnsk arbejdsmand i samme periode og oversteg de 30-40 rdl. (plus føden), som godsejer Brinck-Seidelin til Eriksholm i Holbæk kaldte en »overordentlig stor« karleløn (beregning baseret på lønningstal, Poul Thestrup: *Mark og Skilling, Kroner og Øre, pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år*, Statens Arkiver, 1999, s. 25-26. Brinck-Seidelin-citat fra G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Kbh.*, 1803, bd. 1, s. 132-133).

Lys til liget

I det katolske Norden var introduktion så vigtig, at selv den døde barselkvinde måtte have et vokslys med i kisten. Sine steder, bl.a. i Island, lod man fra slutningen af 1200-tallet en kvinde gå foran kisten med et brændende lys i hånden. I 1666 noterede præsten i Todbjerg Kirke, at Kristen Tøstetes kone i Haarup var død i barselseng, hvorfor de »bare ... hende ind i Kirken for Alteret, ofret paa Alteret 4 Skilling« (Kulturhistorisk, bd.10, s. 25, og Møller, s. 504). Det måtte præsten bare ikke, for det var allerede blevet forbudt ved Reformationen, og gentagne påbud havde understreget samme: »Barselkoner, der dø førend deres Kirkegang maa ikke føres ind i Kirken eller sættes paa Kirkegulvet, medens der sker Ofring« (fra Roskilde landemode, 1594). I Stavanger havde Synoden i 1573 ligefrem tyet til trusler om tab af kald, hvis præsterne fortsat tillod, at »en anden Quinde ...

iføres den Dødes Klæder og ledes ind i Kirken i hendes Sted« (Ann Helene Bolstad Skjelbred: *Uren og Hedning. Barselkvinnen i norsk folketradisjon*, Universitetsforlaget, 1972, s. 69-70). Men gamle traditioner forsvinder ikke så nemt, hvad også Peder Palladius måtte sande. »Ja, døde [barselkvinden] bort i hendes Barselseng«, fnyste han,

»da skulde hun i en graa Kappe, og et slukt Lys ind for hende« (Palladius: *Visitatsbog*, s. 115). Den grå kappe sigter til skikken at begrave moderen i en bodskåbe, hvilket bestemt ikke var politisk korrekt i den nye, lutherske tro.

Den døde barselkvinde var i det hele taget lidt af et problem for vore katolske forfædre. Hvor begravede man hende? – kunne hun komme i indviet jord, når hun ikke var indledt? Gejstligheden kunne ikke blive enig med sig selv. Nogle koncilier nedlagde veto, andre foreslog et diskret hjørne på kirkegården. Syd for grænsen vedtog Kirkeordinansen fra Breslau i 1528, at døde barselkoner kunne begraves langs kirkegårdsmuren, eller »hvor man har mindst at gøre«. (Adolph Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, bd. 2, 1909, s. 241, citeret i Møller, s. 503).

Vidste du, at introduktion før Reformationen var så vigtig for kvindens frelse, at man i visse egne bragte døde barselkvinde til introduktion.

Djævelen lurur

For den katolske dansker lurede djævelen overalt, og denne opfattelse varede langt ud over reformationstiden. Så længe barselkvinden ikke var blevet introduceret, blev hun i folketroen opfattet som hedning. Heller ikke alle præster kunne sige sig fri for denne opfattelse, skønt der ikke var belæg for den i bibelen. Både kirke og lægmand var imidlertid enige om, at i de 40 dage »uden kirken« var barselkonen sårbar over for onde magter. Hun var uren, og var hun ikke hedning, så befandt hun sig i hvert fald i et sjæleligt ingenmandsland, langt fra Guds rige og med frit slag for djævelen. En kvinde, der var besat af djævelen, var ikke blot i fare, hun var selv farlig. Derfor var der bred opbakning om Moselovens påbud, at hun skulle holde sig hjemme i barselsperioden. Mange steder i Norge gik man endnu længere og forbød barselkvinden at lave mad, fordi hendes berøring ville fordærve maden, og helst skulle hun spise afsides fra den øvrige husholdning (Skjælbred, s. 18-19). I Danmark hører man ikke meget om madfordærvelse, men i 1760 var det jyske brøndvand derimod i fare: »Ingen Barselkvinde forinden 4 uger efter sin Barsel [må] hente Vand af Brønden under Straf af en Mark« hedder det i et videbrev [vedtægt] fra o. 1760 for den nye tyske koloni på Alheden (Møller, s. 469). Der kunne gå maddiker i vandet, hvis hun rørte ved det. Naboerne ønskede heller ikke besøg. Var det barselkvinden magtpåliggende at komme, skulle hun helst blive udenfor og ikke røre ved noget, da det ellers ville gå i stykker. På Samsø ville man være ekstra sikker og kastede rutinemæssigt en potte efter kvinden på tilbagevejen, så hun ikke skulle føle sig fristet til at gentage besøget. Endnu værre var det, hvis moderen var ugift og derfor skøge. En skøges blik – at blive skøgeset – kunne skade gravide kvinder og spædbørn (Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige qvindfolk*, Aarhus Universitetsforlag, 1999, s. 151). Kirken var og blev det første sted, en barselkvinde skulle komme efter endt »seks ugers senge«, og selv turen derhen var farefuld. At have konefølge var derfor ikke for sjov. Kvinderne var der for at holde djævelen borte, indtil præsten frelste moderen. Kirken blev i det hele taget set som et bolværk mod alle de farer, der fulgte med moderskabet (Skjælbred, s. 35-36).

Kirkegang og Quindedrick

Introduktion blev fejret med manér. Ofte både før og efter kirkegangen, og det kunne hurtigt blive endog meget festligt. Dagen begyndte hos barselkvinden, hvor hele æresfølget samledes. En optegnelse fra et 1800-tals kirkegangsgilde beretter: »Gæsterne beværtedes Søndag Morgen med Smørrebrød og Snaps, ogsaa Mjød og Kirsebærvin, samt Kaffe med Kager og Kringle. Efter Kirketjenesten fortsattes Gildet, og man spiste da Hønsekødssuppe og Peberrods-kød« (Dansk Folkemindesamling 992, citeret i Møller, s. 497). Øl og snaps går igen i mange beretninger, hvilket kaster et forklarende lys over henstillingen til konerne i Jylland i 1623 om

at »møde ædru til kirke«, og kunne de mon vente med at »skænke Drik og opbære nogen Mad eller Konfekt« til efter prædikenen. Konerne på Ærø var heller ikke »alt for nøgterne« i 1697. Ligeledes forsøgte Christian 4. i 1624 forgæves at begrænse »Maaltid eller Frembæren af Kost, Drik, Konfekt eller noget saadant, hverken før og efter Kirkegangen«, og så tidligt som i 1575 bad man indstændigt de fynske følgekoner om at vente med gildet, til de var ude af kirken. (De tre forordninger: se Troels Troels-Lund: Fødsel og Daab, Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede, bd. VIII, 1915, s. 139).

For at dæmpe udskjelserne kom der jævnligt forordninger om æresfølgets størrelse. I 1336 påbød man f.eks. i Slesvig at holde antallet på seks koner, men lige meget hjalp det, for store kirkegangsgilder gav prestige, og de, der havde råd, inviterede rask væk både 20 og 30 følgekoner, hvis ikke flere. Således var »hele Byens Kvinder med til Offers« hos de fornemme fruer i Odense, husker bisp Jens Bircherod i sin dagbog for 1660 (Troels-Lund, VIII, s. 138). På gårdene sendte man gerne lillepigen ud for at »bede til offers«, hvilket indkasserede hende lidt penge eller en kage hvert sted. I byerne gik tjenestepigen fra dør til dør, godt stadset op. I 1561 blev Ribes borgere derfor indskærpet, at nok måtte pigen bære pæne klæder og have håret bundet op, men sølv, guld og perler var forbudt og ville resultere i fire dalers bøde til herskabet (Reces af 22. dec. 1561, i Nye Danske Magazin indeholdende Allehaande Smaa-Stykker og Anmærkninger til Historiens og Sprogets Oplysning, Kbh., 1806, bd. 2, hæfte 9, s. 273). Problemet var, at der også var prestige i at have råd til at betale bøder, og de mange love med hensyn til gæster, opførsel og påklædning taler deres eget tydelige sprog. Helt op i 1700- og 1800-tallet, hvor introduktion ellers var på retur, kunne kongegilderne stadig være omfangsrige og livlige. F.eks. klages der over, at der pjattes med uddeling af hvedebrød og kringler inde i kirken, en skik der menes at stamme fra tidligere tiders uddeling af blafferter, en hanseatisk

Fig. 4: Peder Palladius (1503-1560), Danmarks første lutherske biskop for Sjællands Stift. I perioden 1538-43 rejste han rundt på visitatser i Sjællands 390 kirker. Her instruerede han såvel præst som menighed i den nye lutherske lære. Han var en streng herre, men en født formidler. På et ligefremt, bramfrit dansk underviste han i alt fra dannekvindens introduktion til, hvordan man passer et kirketag (Det Kongelige Bibliotek).

småmønt. Gilderne ebbede efterhånden ud i byerne, men på landet var det stadig grund til fest. På 1830'ernes Ærø fortælleres der om et gilde på 27 koner, der blev beværtet med risengrød og stokfisk. Det var ikke nok for en kirkegangskone på øen Fur, der i 1840'erne inviterede ikke færre end 50 kvinder med til fest. Fra samme ø fortælleres også om »et lille gilde« med morgenmad af fisk og varmt øl, kød og steg skyllet ned med brændevin og til sidst kaffe. Således styrket gik man i kirke (Møller, s. 497-501 og Birgit Kaiser: Historien om barnedåben, Gad, KBH 1995, s. 201)). Hen imod slutningen af 1800-tallet gled introduktionen dog også ud af landbefolkningens hverdag. De enkelte kirkegangskoner, der var tilbage, nøjedes med en stille kop kaffe for de nærmeste.

»Du est ikke en hedensk kvinde«

Reformationen var tæt på at sende introduktionsritualet i glemmebogen i Danmark-Norge. For hvordan, spurgte reformatorerne sig selv, kunne kvinden vel blive syndig af at føde? Det måtte hidrøre fra katolsk vranglære om, at cølibat var bedre end ægteskab. For reformatorerne måtte ægtestanden tværtimod være menneskets idealtilstand, og børnefødsler kvindens ypperste opgave. Det kunne hun vel næppe blive syndig af. Selv Paulus, der jo ikke var en kvindesagsmand, havde fremhævet barnefødslen, som vejen til frelse for den ellers evigt syndefulde kvinde. På den anden side var der jo Lukas' beretning om Jomfru Maria. Hvis introduktion var godt nok til den hellige Maria, var det så ikke godt nok til dannekvinden – den ærbare, gifte kvinde? Og den 40 dages barselperiode, den var vel også en beskyttelse af den nybagte mor. Der diskuteredes både nord og syd for grænsen, og herhjemme forelå resultatet på dansk i 1539 i form af Kirkeordinansen for Danmark og Norge [Norge fik først sin egen ordinans i 1607]. Den nye reces, som brat ændrede mange hundrede års praksis, var blevet skabt på ganske få år, og hastværket måtte give svage punkter. Et af dem var introduktion, som blot fik en tåget passus om, at kvinderne nu var frie af Moseloven og ikke behøvede at lade sig indlede, hvis de ikke plejede at følge skikken. Dog forblev barselkvinder ofre for djævelen og skulle derfor stadig »holde seg hiemme, som sed er«, altså i seks uger efter fødsel (Martin S. Lausten: Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, Akademisk Forlag, 1989, s. 201). Dette var for en »höffuiskhed ogch erlighedtz skyldt« [høviskhed og ærligheds skyld], så kvinderne ikke skulle være til forargelse og dårligt eksempel, hvilket ville skade deres børn. Høviskhed og

Vidste du, at ugifte mødre (og fædre – hvis man kunne finde dem) skulle stå offentlig skrifte foran hele menigheden. I visse egne skulle man ligefrem spytte på moderen, andre steder fik hun et skørt over hovedet.

ærlighed? Overfor hvem mon? Var der stadig lidt urenhed, der lurede? Mange teologer, ikke mindst Martin Luther og særligt hans kollega, Philipp Melanchthon, havde svært ved at kaste den sidste rest af barselssynd overbord. Samtidig havde man et oprigtigt ønske om fortsat at beskytte moderen og give hende ro efter fødsel – både fra arbejde og fra husbond. Men ordlyden var for uklar. Hertil kom, at kvinderne havde set deres sjæls frelse i introduktionen, og det holdt de ikke op med fra dag til anden. Den lokale sognepræst har nok også følt sig desavoueret af kirkerecessens flotte håndbevægelser. Ej heller kongen var enig med biskopperne, og den nye bestemmelse holdt da også kun få måneder, før majestæten ikke mere ville »tolerere« det omsiggribende misbrug, hvor kvinderne bare indfandt sig i kirken, som de selv fandt for godt, eller værre, hvor de helt sprang introduktionen over (Kongebrev af 14. nov. 1539). I ubekymret modsætning til sommerens lovpakke blev barselkvinderne nu påbudt at overholde både de seks uger og lade sig introducere.

Det passede godt i biskop Palladius' kram, for han var en varm fortaler for introduktion. Og selvom han forsikrede barselkvinden: »du er ikke en hedensk kvinde udi din barselseng. Du haver ikke med djævelen at fare« (Palladius: Visitatsbog, s. 124), så mente han alligevel, hun burde overholde sine »seks ugers senge« og bagefter indledes. Han gentog kirkeordinansens ord om »høviskhed og ærbarhed«,

hvilket viser, at Reformation til trods var ideen om fødselssynd og urenhed ikke helt vasket af i luthersk sæbe. Der er ellers meget tidlige, historiske eksempler på katolsk accept af barselkvinders fremmøde i kirken uden introduktion. Hele tre paver, Pave Gregor 1. (før 604), Pave Innocens 3. (i 1198) og Pave Gregor 9. (i 1239) gav kvinderne mere eller mindre frie tøjler i forhold til Moselovene, men de tilføjede dog alle i samme åndedrag, at hvis

kvinden alligevel valgte at overholde reglerne, skulle hun prises. Det var høvisk og ærbart (For paverne Gregor 1. og 9., se: L.J. Bøttiger: Kirkegangskoners Indledning, 1882, s. 15-17. For Pave Innocens 3. se Peter Browe, Beiträge zur Sexualethik des Mittelalters, Müller & Seiffert, 1932, p. 21).

Luthers nye ritual, næsten uden synd

Det lutherske indledningsritual skulle være uden vievand, vokslys, bodskåber og andre »fastelavnsløjer« (Palladius: Visitatsbog, s. 115). Det skulle være en taksigelse for veloverstået fødsel med en formaning til kvinden om hendes pligt og ansvar som mor. Barselkvinden skulle heller ikke mere neje dybt for præsten, og han måtte ikke tage hende i hånden ved indledelsen. Ændringerne blev ikke lige vel modtaget ude i sognene. Her havde kvinderne i århundreder troet på vievandets rensende effekt, og deres mødres mødre var blevet ført ind i kirken med lys

Vidste du, at en skøges blik – at blive skøgeset – mentes at skade gravide kvinder og spædbørn.

i hånden; en både smuk og virkningsfuld skik, som nu blev hånet. På knæ skulle moderen heller ikke mere, men det så man stort på i bl.a. Blekinge, hvor man holdt på knæfaldet foran kirken helt til slutningen af 1800-tallet (Troels-Lund, VIII, s. 142). Næst efter lysene var vievandet det sværeste at få bugt med, hvilket bl.a. kan ses af fundet af vievandsflasker i barselkvinders grave fra 1700-tallet (bl.a. Charlotte S.H. Jensen: Nok til både én og to, i Årbog fra Helsingør kommunes museer, 2001). Forbuddet mod bodsdragten, som man dog skulle tro var mere kærkomment, vakte heller ikke udelt begejstring (Nye Danske Magazin, 1806, s. 273). Kirkegangskvinder i Vossevangen ved Bergen skal have båret kirkegangskåbe og en særlig kirkegangshat uden skygge op mod 1700-tallet, ligesom det til slutningen af 1800-tallet blev sagt om vestjyske kirkegangskoner at, de »I Kirken skulle ... have Kaabe paa og kun en Kappe paa Hovedet, hvad enten det saa er varmt eller koldt« (Samlinger til jydsk historie og topografi III, s. 301, citeret i Troels-Lund, VIII, s. 140).

Signalerne fra kirke og stat var lige så delte som fra sognebørnene. I Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685, c. 150 år efter Reformationen, kan man læse, hvorledes kirkegangskonen skulle vente i våbenhuset, mens gudstjenesten gik i gang. Herefter skulle præsten gå ned til våbenhuset og stille sig over for kirkegangskonen lige inden for kirkedøren. Hun skulle blive stående lige uden for kirkerummet (se Dalsgaards maleri). Efter bønner, formaning og velsignelse måtte kirkegangskonen og hendes æresfølge gå op til alteret for at ofre. Symbolikken er ikke til at tage fejl af – Tredje Mosebog spøjte stadig (Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685, Om kvindernes kirkegang efter deres barsel, kap. 3, §3).

Hor og lejermål, friller og skøger

»Skøger og skarnsfolk skal en Sognepræst ikke lede udi Kirken. Djævelen må lede dem i Kirken, indtil de rette og bedre dem. Der skal jo være Skilsmisse imellem Dannekvinder og sådant Skarnsfolk!« (Palladius: Visitatsbog, s. 124). Her rører Palladius ved noget essentielt: introduktion var kun for de ærbare. Sådant havde det været før Reformationen, sådan fortsatte det. I 1224 havde man bestemt på Island, at det fremdeles kun var gifte kvinder, der måtte blive ført ind i kirken med et brændende lys, og i 1320 forbød den norske ærkebiskop Eiliv rent ud »friller og horer« at blive kirkeindledt mod en klækkelig bøde til præsten (Kulturhistorisk, bd. 10, s. 24-25). Alligevel var »horen« om ikke accepteret, så dog tålt før Reformationen, og man synes at have givet synderinden mulighed for at gøre aflad, så den ugifte mor ikke for evigt skulle have sin sjæl fortabt. Efter Reformationen bliver man nærmest ubønhørlig. Introduktionen blev derved et instrument til at hædre den ærbare og ydmyge bolersken. Måske er det grunden til, at stort set alle gifte kvinder gennem de første hundrede år efter Reformationen lod sig indlede i Danmark, lige fra dronning til daglejers kone (Troels-Lund, VIII, s. 137).

I 1558 firede Palladius en anelse på de strenge regler, således at »Skjøger, som ønske at indledes efter deres Nedkomst, skulle offentligt på den samme Dag, sammen med deres Bolere, og i Menighedens Nærværelse afbede deres Brøde og love Forbedring af deres levnet« (Bøttiger, s. 53). Der var særligt ét forhold, der kunne formilde kirketugten og lede til introduktion: hvis moderen havde været trolovet, og faderen var død inden vielsen. Det er netop tilfældet i to danske sager i hhv. 1767 og 1805, hvor begge mødre blev tilladt introduktion (1767-sagen: Rigsarki-

Fig. 5: Christen Dalsgaards maleri afbilder det gamle våbenhusritual, og symbolikken er til at tage at føle på: præsten står på hellig jord inde i selve kirken, mens moderen, med bøjet hovede, skal vente udenfor. Selvom maleriet er fra 1860, hang der stadig en snert af Moselovens urenhed ved barselkvinden. I 1800-tallet var våbenhusritualet dog kun i brug enkelte steder som i den sydlige del af Ringkøbing Amt. I stedet brugte man at indlyse fra prædikestolen (Fra Statens Museum for Kunst: »En kones højtidelige kirkegang efter barselfærd«, Christen Dalsgaard, 1824-1907).

vet D28, sag nr. 32, 1765, citeret i Nina Javette Koefoed: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, Museum Tusulanums Forlag, Kbh., 2008, s. 262, [herefter Koefoed, 2008]. 1805-sagen: se Laurids Fogtman (udg.): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, VI. Deel, 13, Kjøbenhavn, 1814, s. 222 [herefter Fogtmans rescripter]).

Enkelte ugifte mødre forsøgte at snyde sig til indledning i et fremmed sogn, men det lykkedes sjældent, idet man ikke bare kunne gå til en fremmed kirke, fordi præsten normalt ville udbede sig en vandelsattest, det såkaldte pasbord, fra ukendte personer (se bl.a. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten*, 2009, s. 84-87). Andre forsøgte sig med at holde sig tæt bag en ægteviet kone ved dennes introduktion i håb om at få lidt del i nåden (Troels-Lund, VIII, s. 62).

Sex truede staten

Luther så ægteskabet som grundstenen i samfundet. Ægteskabet var den ukrænkkelige kerne, som alt skulle bygge på. Sex inden for ægteskabet var ikke mere en synd, men en gave. Bare det blev derinde! Hor og lejermål derimod var undergravende virksomhed og skulle straffes hårdt. Lejermål, altså sex mellem ugifte, var kun en anelse mindre slemt end hor, hvor mindst en af parterne var gift, og for hvilket straffen i 1539 blev sat til halshugning af den utro ægtemand, drukning i sæk af den utro ægtehustru. De to første afsagte dødsdomme for hor blev dog omstødt til bøder og landsforvisning (Møller s. 513). Strafferammen skal

ses i lyset af tidligere tiders love, hvor slægten betød mere end staten, og hvor ægtemanden f.eks. havde været i sin gode ret til at slå sin kones elsker ihjel (Nina J. Koefoed: *From Sinner to Parent*, *Women's History Magazine*, Vol. 66, 2011, s. 12-18). Med Reformationen var det meningen, at reguleringen af ægteskab og moral skulle overgå fra kanonisk ret, altså kirkeret, til civilretten. Men »Efterdi der findes stor Uskikkelighed udi Ægteskabs- og Horsager« fik den civile domstol hurtigt nok, og i 1542 oprettede man en overvejende gejstlig domstol i hvert stift, som fra nu af tog sig af ægteskabslovene. De nye tamperretter var ikke blødsødne. I 1576 fandt man f.eks. anledning til at dekretere, at hvis en adelskvinde lod sig »i Uære beligge«, skulle hendes værge straks »lade hende fængsle paa Livstid, tage alt hendes Gods til sig«, som han kunne beholde, »saalænge han holder hende i Fængsel« (Troels-Lund, XII, s. 157-158).

Vidste du, at i flg. 1685-loven for 3. gangs lejermål [samleje mellem ugifte], skulle manden dømmes fra livet eller anden »højeste straf«, og kvinden straffes »uden al nåde til kagen«. Kagstrygning af ugifte kvinder indebar 27 piske-slag på den blotte ryg. Hertil brugtes ni ris; hvert ris max. tre gange. Det sikrede effektiviteten.

Kagstrygning på torvet

1600-tallet er kaldt »ortodoksiens tidsalder«. Krig, pest og dyrtid florerede. Det måtte være Guds vrede, mente man, på grund af den »ondskab [som] end fast mere dagligen haver tiltaget«, som der står i indledningen til Kirketugtsforordningen af 1629 (Hal Koch og Bjørn Kornerup (red): Den danske kirkes historie, bd. 4, Nordisk Forlag, 1959, s. 246-252). Staten så med bekymring på det stigende moralske forfald, som de kaldte det, og forordningen af 1629 var blot et trin i den lange stramning af sædelighedslovgivningen op gennem 1600-tallet. Ikke mindst blev kvinden nu ansvarliggjort for seksuelle overtrædelser, hvor man før Reformationen overvejende havde lagt jomfrukrænkelser på mandens skuldre. I Christian 5.s Danske Lov af 1683 er hun i høj grad medskyldig, hvad hør og lejermål angår.

Lejermål havde fra o. 1700-tallet udviklet sig til at forstås som ugiftes samkvem, hvis det medførte graviditet (Grothe Nielsen, s. 113). Første lejermål gav bøde og offentligt skrifte til både mand og kvinde. Kvindens bøde var det halve af mandens ud fra den betragtning, at hun havde mistet al værdi på ægteskabsmarkedet. Ved andet lejermål var der atter bøde og skrifte til begge. Ved tredje barn udenfor ægteskab faldt hammeren,

Fig. 6: Kagsten ved Esrum Kloster. Granitstenen er 175 cm høj og rigeligt solid til at holde kvinden fastspændt under de 27 piske-slag, som tredjegangs lejermål kunne takseres til. En kag kunne dog også være en simpel træpæl. I byerne var kagen gerne placeret på det største torv, så forbipasserende kunne spytte *en route* og for at give det bedste udsyn, når bøddelen gik i gang med at binde synderinden fast til kagen og blotte hendes ryg, så piskan rigtig kunne tage fat. Måske klippede han også hendes hår af og hamrede det fast på kagen som ekstra ydmygelse. Mestermanden skulle have rigeligt med ris med, for de skulle udskiftes efter tre slag for at bevare effektiviteten (Foto: Kjartan Langsted).

medmindre der var formildende omstændigheder, såsom at synderne giftede sig med hinanden. Kvinden straffedes »uden al nåde til kagen«, 27 slag på den bare ryg lød det, og manden dømtes fra livet eller fik anden »højeste straf«. Dog slap han billigere, hvis kvinden ikke var af pletfrit ry (DL 6-13-8. Se også Koefoed, 2008, s. 111ff). At blive kagstrøgen var mere end smerte og ydmygelse, det betød social udvisning og fortabelse for kvinderne, for »ingen ville have dem i deres tjeneste, og andre tjenestefolk ikke ville forrette arbejde eller søge spisning med dem« (Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. Århundrede, Det danske forlag, 1957, s. 144). I 1751 blev kagstrygning for 3. gangs lejermål erstattet med 6-8 års fængsel.

Offentligt skrifte

»Den Blackbirdske Familie er deraf berømt, at ... alle fire stode ... aabenbare Skrifte for begangen Leiermaak«. P.A. Heiberg (1758-1841).

Amorinerne må have fløjet lystigt i den Blackbirdske familie. Mindre festligt har det været at skulle fremstilles og forhøres i kirken bagefter, for det åbenbare skrifte var kirketugt i den tunge ende, som det havde været siden

1560, hvor Roskilde Landemode udtalte: »Hvilken Kvinde, som avler og føder sit Barn uden Ægteskab i Boleri og hemmelig Løsagtighed skal gøre åbenbarlig Pønitentse [bod] og Skrifte, når hun vil gå i Kirke efter sit Foster [nyfødte barn]« (Kirkehistorisk Samlinger, 1852, bd. 4, s. 469). Skriftemålets formål var at give synderen mulighed for soning, men det skulle også ydmyge. Selv hvis parterne trolovede sig bagefter, var det ikke godt nok, hvad Christian Nilsøn og hans trolovede fik at føle i 1672, da de måtte stå skrifte og blive »absolverede ... for lejermaall ... før trolloffvelsøn« i Holbæk (1633-1796, Holbæk, Skt Nikolaj, Daabsprotokol for uægte Børn, 19.03.1672). Forholdene mildnedes ikke meget med årene. En folkemindesamler fra 1880'erne beretter, hvordan de ulykkelige piger »i ældre tider« skulle møde i kirken efter barsel (Ebbe Kühle: Danmarks historie i et globalt perspektiv, Gyldendal 2012, s. 103):

»... og nu blev de stillede op i Kordøren for Menighedens Aasyn med et sort Skørt over Hovedet, mens Gudstjenesten varede. Præsten gjorde en Tordentale til en saadan Synderinde, og efter endt Tjeneste maatte alle og enhver have Lov at overspytte hende. I de Tider var der ikke mange uægtefødte Børn«.

Andre kilder fortæller, at man ligefrem skulle spytte, også på barnefaderen, hvis han ellers var til stede. Det sorte skørt går ligeledes igen i adskillige optegnelser, og i

letfærdige Qvindfolk, som deris Foster [nyfødte barn] ombringe, skulle miste deris Hals, og deris Hovet settis paa een Stage.' (D.L. 6-6-7).

nogle egne blev kvinden sågar ført ind i kirken med skørtet over hovedet. Så skulle hun sidde knælende foran kordøren gennem hele gudstjenesten (Møller, s. 519).

Spyt og skørt var almuestraf, som åbenbart er blevet tolereret, om ikke bifaldet af kirken. Det officielle Kirkeritual af 1685 falder dog ganske godt i tråd og giver en hel drejebog i tugt for lejemål: Efter prædiken skulle præsten annoncere, at der var en bodfærdig synder, som havde forarget den nærværende kristne menighed. Der skulle nu bedes særlige bodsbønner, og synderen skulle falde på knæ, mens præsten »forestiller menigheden den begåede synds vederstyggelighed, og hvor groft dette menneske dermed har forset sig, både imod Gud og imod andre Guds børn« (Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685). For at forstå den hårde behandling skal man betænke, at et enkelt sognebarns synd nedkaldte Guds vrede over hele sognet, hvis han eller hun ikke angrede. Præsten fortsatte derfor med at spørge, om synderen »af hjertet fortryder denne jeres begåede grove forseelse, hvormed I har fortjent Guds vrede med timelig og evig straf? Hvis det var en kvinde, og det var det som regel, når det gjaldt lejemål, blev hun nu bedt om at udlægge barnefaderen. Hvis denne var til stede i kirken, og hvis han nægtede sig skyldig, skulle han aflægge ed på det. En meneder kunne se frem til alle helvedes pinsler, så man tog ikke let på at lyve om den slags. Moderen risikerede på sin side kagstrygning og udvisning, hvis hun løj om faderskabet (Grothe Nielsen, s.136). Når bodsgangen endelig var omme, kunne kvinden gå til alters igen, og så kunne hun til nød få lov at blive introduceret. Men kun på samme dag, så hendes bodsgang var i frisk erindring hos alle, og noget æresfølge kunne der selvfølgelig ikke blive tale om. Der har været langt fra dannekvindens festdag til skøgens introduktion.

Barmhjertige præster mildnede dog det offentlige skrifte ved f.eks. at lade flere syndere skrifte sammen, eller som sognepræsten i Nakskov, lade kvinderne slippe for at skrifte på den foreskrevne højmesse og i stedet henlægge skriftemålet til en lidet besøgt frommesse eller onsdagsmessen. Pastor Anders Pedersen havde omkring 70 sognebørn i Nakskov

til offentligt skrifte for lejemål i årene fra 1620-1626 (Appel & Fink-Jensen, s. 80-82). Ikke så få i betragtning af det lille sogn, men giftealderen var høj, ofte sidst i tyverne eller endnu ældre, grundet militærtjeneste, lavsregler og fattigdom. Og det var netop de fattige, som kirketugten ramte hårdest i 1700-tallet, for straffe kunne gradbøjes. Man havde ligefrem et ord for det – aftingning. Indtil c. 1600 kunne selv dødsstraf aftinges, og op til 1812 kunne også visse domme i lejemålssager konverteres til rede penge, hvis ellers man havde dem (Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie. Debat, Kirken og justitsen, 1992, s. 296, Salmonsens Konversationsleksikon 2. udg., Bd. 1: »Aftingning«, s. 286 og Koefoed, 2008, s. 293ff).

Vidste du, at kvinder mistænkt for at have født i hjemmelighed fik brysterne malket for mælk.

Oplysning eller pragmatisme

Da Gisle Nielsdatter i 1753 blev gravid for anden gang, svor hun, at hun hellere ville drukne sig end stå offentligt skrifte én gang til (Grothe Nielsen, s. 15). Den offentlige udskamning i kirken var så frygtet, at mange ugifte mødre valgte at føde i dølgsmål i håbet om, at barnet døde. Gjorde det ikke det, var det fristende at hjælpe barnet over i den anden verden for at undgå skriftemålet. Blev drabet opdaget, var det døden: »Letfærdige Quindfolk, som deris Foster ombringe, skulle miste deris Hals, og deris Hoved settis på en Stage« (DL, 6–6–7). Og sådan endte Gisles dom. Hvis man ikke havde direkte beviser, kunne en kvinde underkastes malkeprøven, dvs. at hendes bryster blev klemt for mælk. Christian 3. førte ligefrem præventiv kontrol ved at indføre halvårslige malkeprøver af ugifte kvinder, for at se om »nogen redte til barsel« (Troels-Lund, XII, s.140. s. 60-61). At tage malkeprøve var i renæssancen et anset hverv, betroet byens ærbare dannekvinder. Selveste biskop Hans Tausen lod i 1548 sin hustru danne fortrop for 16 udvalgte dannekvinder, der skulle tage malkeprøve af en mistænkt kvinde. De fandt mælk, men gik i forbøn for kvinden og godt det samme, for i dag ved vi, at mælk ikke er et sikkert tegn på graviditet, idet visse sygdomme skaber mælkeproduktion hos både mænd og kvinder.

1700-tallets florissante periode tørstede efter arbejdskraft, og henrettede barne-mødre begyndte at blive et problem.

»Den Mangel, vi i Danmark have paa Folk, og de mange Exempler der daglig haves paa, at slige Quindfolk aflive deres Foster, hvorved Staten, de fleste Tider, mister tvende Borgere, vise noksom ... hvor nødvendigt det som oftest er, at Lovens Strenghed i Udøvelsen noget formildes«.

Sådan at gå hen og miste »tvende borgere« var det rene spild, som Generalprokurør Henrik Stampe så praktisk udtrykte det (fra 1759, Beth Grothe Nielsen: Arbejdskraft, fødselstal og reformpolitik, i Retfærd, vol. 3, no. 10 1980/2, s. 23). Offentligt skrifte blev følgelig konverteret til otte dage på vand og brød i 1767. Kirken tabte i det hele taget terræn i 1700-tallet. Først havde pietismen fejlet hen over Danmark med Christian 6. som ivrig bannerfører – godt nok i egen, modificeret form, så han ikke mistede magten, for pietismen havde farlige sider (Martin Schwarz. Lausten: Kirkens historie i Danmark. Pavekirke, Kongekirke, Folkekirke, FORLAGET i Århus, 1999, s. 63ff). Bevægelsen stillede spørgsmålstejn ved behovet for autoriteter. Tro var et anliggende mellem den enkelte og Gud uden behov for præsten som formidler. Dåb var mindre vigtig end vækkelse, og ritualer som offentligt skrifte blev anset for dybt uacceptable. Oplysningsbølgen kom som endnu en trussel mod kirken, for også denne strømning fokuserede på individet. Mennesket havde en medfødt fornemmelse for godt og ondt, hvilket måtte skubbe

kirkens lære i baggrunden. Begreber som arvesynden blev forkastet, ikke mindst af foregangsmænd som Ludvig Holberg, der også foreslog noget så nymodens, som at kvinden burde blive et selvstændigt juridisk individ (Ludvig Holberg: *Natur- og Folkeret*, 1728). I komedien »Barselstuen« fra 1723 gjorde han grin med de efterhånden overdrevne barselsskikke, og alle disse strømninger var med til at gøre introduktion mindre populær, særligt i byerne og i de højere sociale lag.

Introduktion gøres frivillig – næsten

Skulle man beholde introduktionen i dette oplysningens århundrede? Det havde allerede knirket efter enevældens indførelse og særligt efter 1688, hvor Livgarden til Hest fik særlig dispensation fra introduktion. Man beundrede militæret, så når hustruerne til den militære elite havde mistet smagen for introduktion, var det blot et spørgsmål om tid, før andre fulgte efter. I 1709 var det kvinderne i Aarhus og Horsens, som forsøgte at undslippe, men de var ikke fine livgardefruer, så de modtog en stram reprimande fra staten (Koefoed 2008, bilag 3, s. 342, sag nr. 46). Trenden fortsatte desuagtet, og der blev også taget løst på dåbsreglerne. Siden 1685 havde et barn skullet døbes inden otte dage – tidligere havde det været så kort som fire – og der var hårde bøder for overtrædelse. Herudover gjaldt, at barnet skulle

døbes i kirke. Kun ved livsfare måtte det hjemmedøbes, atter mod bøder ved misbrug. Men havde man råd til bøden, var det praktisk at lade barnet hjemmedøbe for så at vente barseltiden ud og herefter kombinere introduktion med kirke-dåb, den såkaldte publication af hjemmedåben. Ikke mindst

Fig. 7: Christian 7.s 1771-lov, der endelig gjorde det muligt for mødre at deltage i eget barns dåb uden at bryde nogen lov. Det var Struensee, der stod bag forordningen, og tankevækkende er det, at dronning Caroline Mathilde få uger forinden var nedkommet med en datter, som Struensee skulle være far til (Statens Arkiver. LAKs forordninger ligger på magasin, men kan findes i arkivdatabasen Daisy på www.sa.dk).

fordi det gav moderen en chance for at overvære sit eget barns kirkedåb, hvad hendes »seks ugers senge« ellers forhindrede. En publication var – og er – meget lig en almindelig dåb, blot er selve dåbshandlingen ved døbefonten udeladt. I 1598 valgte adelsmanden Tage Krabbe og hans hustru netop at overtræde begge dåbsregler, så de kunne holde kirkedåb og introduktion på samme dag. Og en af fadderne var ingen ringere end kongen (Møller, s. 487). Krabbe var ikke alene om at lade hånt om dåbsreglen, for i 1745 var det nødvendigt at udstede en forordning, der forbød introduktion og kirkedåb på samme dag (Henning Matzen og Johs. Timm: Haandbog i den danske kirkeret, KBH, Gad, 1891, s. 449).

Men udviklingen gik imod staten, og i 1748 bøjede man sig delvist for presset. Alle danske og norske kvinder gift med rangspersoner blev nu »befriede« for introduktion (Fogtmans Rescripter, del 5, bd. 1, 8. Nov. 1748). I stedet skulle de betale en *douceur* til præsten for mistet arbejdsfortjeneste. Staten signalerede hermed, at introduktion fra at have været en hædersdag selv for dronninger nu var reduceret til et rent borger- og almueanliggende. Det udløste naturligvis et ramaskrig, for »hvorfor skulle Daglejerens Kone mere lade sig indlede end Grevens?« (Henrik Georg Clausen: Lærde Efterretninger, c. 1806, citeret i Bøttiger, p. 72). Staten modtog et væld af anmodninger om fritagelse, og i 1754 kom den endelige ophævelse af introduktionspligten for Danmark-Norge for borger- og bondestand (Fogtmans Rescripter, 22. Nov. 1754). Og så alligevel ikke, for man betingede sig, at det skulle fortsætte i egne, hvor det hidtil havde været brugeligen. Man glemte blot at sige, hvem i disse områder der skulle introduceres, hvilket affødte forvirring. Forordningen blev tilsyneladende udsendt af en pludseligt opstået bekymring for kvindernes helbred: det var for koldt derude i våbenhuset. Derfor tilbød man et nyt og effektivt ritual, der kunne klares inde fra prædikestolen: barselkone fik nu lov til at gå direkte ind på sin vante plads i kirken og deltage i hele gudstjenesten. Præsten skulle så i stedet indlyse hende oppe fra prædikestolen ved hjælp af en kort tale i hele menighedens påhør. Den nye indlysning blev hurtigt den foretrukne praksis i Danmark, hvorimod Norge holdt fast ved våbenhusritualet (Skjelbred, s. 40). 1754-reskriptet fritstillede endvidere kirkegangskone fra at ofre i kirken og tilbød, at hun i stedet kunne betale præsten i al diskretion bagefter – hvis ellers præsten ville gå med til det. Ugifte mødres introduktion blev forbigået i tavshed. Det var et uklart stykke lovarbejde.

Dobbeltfest i kirken

Fra 1770-72 blev Danmark styret af en tysk livlæge, der af mange blev opfattet som yderst radikal. Inden sin henrettelse nåede den myreflittige Johann Friedrich Struensee at udstede et utal af skelsættende love, ikke mindst inden for sædelighedslovgivningen. Meget blev tilbagekaldt efter hans fald, men væsentlige dele af hans forordninger af hhv. 13. juni 1771 og 27. juli 1771 overlevede Høegh-Guldbergs udrensning. Juni-forordningen sidestillede ægte og uægte børn ved dåb, hvilket var

Fig. 8: Johann Friedrich Struensee (1737-1772), tysk af fødsel og uddannet læge fra Halle. I 16 måneder var han Danmarks faktiske regent, indtil tre øksehug på skafottet gjorde det af med ham. Kompromisløs i sin reformiver og myreflittig nåede Struensee at udforme en strøm af progressive love vedrørende ægteskab og sædelighed, hvoraf hjemmedåbsloven var en af de få, der fik lov at forblive efter hans fald (Maleri af Jens Juel, 1745-1802, foto: Dr. Ronald Kunze).

umådelig moderne. Til sammenligning kan katolske præster i dag stadig nægte at døbe børn af enlige mødre, og pave Frans vakte opsigt i januar i år (2014), fordi han døbte et barn af forældre, der kun var borgerligt viede (se bl.a. Leonardo Blair, *The Christian Post*, 13.01.2014). Tilbage i 1771 gjorde Struensees juli-forordning det tillige lovligt for mødre at overvære deres eget barns dåb, idet han lempede på reglerne om hjemmedåb og forlængede tidsfristen for den efterfølgende kirkedåb. Som nævnt havde moderen hidtil været lovmæssigt forhindret i at deltage i sit barns kirkedåb. Nu kunne forældrene roligt få barnet hjemmedøbt og senere, på et ikke specificeret tidspunkt, bringe det til kirkedåb, som moderen kunne overvære på ganske lovlig vis. Det gav introduktion en sidste opløsmstring, for mange valgte nu at holde en dobbelt kirkefest med dåb og introduktion på samme dag. Introduktionen fik også et sidste livspust af mindre ædle grunde. Når uægte børn nu måtte døbes sammen med ægte, og når præsten ikke længere måtte bruge et mindre fint dåbsfad til de uægte, så var der ikke meget, der skilte den ugifte hore fra den dydige hustru. Her kunne introduktionen bruges, for den var stadig svært opnåelig for en synderinde, og fik hun den endelig, var æresfølget i hvert fald udelukket. Ritualen gav derved den ærbare hustru muligheden for at stråle i dydens glans omgivet af fest og gifte kvinder.

Presset fra præsten

Etatsrådinde Seidelin fik sit første barn i januar 1780. Lille Hans blev døbt hjemme på herregården Eriksholm ved Holbæk, og seks uger efter tog etatsrådinden og hendes mand, den førnævnte Hans Brinck-Seidelin, til Agerup Kirke for at fejre kirkedåben (Mette Maria Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm, et hus på landet, Forlaget Eriksholm, 2012, s. 75-77). Som mange andre adelige havde fru Seidelin ikke planlagt at lade sig introducere. Hun var jo fritstillet ved reskriptet af 1748 for ikke at tale om 1754-loven, der helt frigav al introduktionspåbud, hvis det altså ikke lige havde været for den lille passus om, at det skulle fortsætte i egne, hvor det var brugeligen. Nu hørte pastor Teilmann til de præster, der gerne introducerede, og det osrer ud af Agerup kirkebog, at han var misfornøjet med »Frue Etatsraadinde Seidelin, [der holdt] sin kirkegang uden at lade sig introducere«. Da ritualen altså stadig var brugeligen i sognet, kunne Mariane Seidelin paradoksalt nok have risikeret en bøde for udeladelsen, hvis ikke hun havde været af rang. Sådant fik apotekeren i Thisted nemlig samme år, »for at forebygge videre Følger af hans Exempel«, fordi han havde forsømt at få sin kone indledt. (Kaiser s. 197). Også Mariane Seidelin endte med at føje præsten, da hun »efter Begæring [blev] indlyst af Prædke stolen« den efterfølgende søndag (Agerup Kirkebog, Merløse, Holbæk, 1768-1814). Det har nok mere været for kirkefredens skyld, for Teilmann har næppe turdet kyse den fremmeste dame i sognet på samme måde som visse præster i Norge, der ikke bare forventede introduktion, men modtog de gifte mødre »som ein annan forbrytar«. Præsten i Østfold var særlig brutal: »mor Ælvum gråt hver

gang ho skulle reise te kjørka å gjøra det«. Med usund nidkærhed forhørte han sig, hvordan »alt hadd foregått slik at de kom i en slik situasjon, fikk barn«. Andre præster forlangte anger for »den store syndi kyrkjegongskona hadde kome upp i«, skønt det jo var ægteviiede koners introduktion, det drejede sig om; de ugiftes lod tør man slet ikke tænke på. Præsten i Hildal mødte dog sin match, da han forsøgte at tryne en husmandskone. »Her sidder du igen i år«, begyndte han, hvortil hun svarede »Åh, ja, her sad jeg i fjor, og her sidder jeg i år, og hvis manden ellers kan holde til det, så sidder jeg her også næste år« (fra NFS, Norsk Folkeminnesamling og NFL, Norsk folkeminnelags skrifter, citeret i Skjelbred, s. 35-37).

Modsat kunne præsten også bruge introduktion som forløsende trøst, hvis barnet var dødt, for kirken rådede over tekster til den sørgende barselkone. Fra Holbæk har vi således en præsts medfølelse ved introduktionen af Madam Kofod, der i 1837 »i nogle Aar har mistet alle sine 5 Børn. Ved Indledningen fra Prædikestolen taledede jeg Trøstens Ord i den Anledning, der ligger mig selv saa nær, thi ogsaa jeg har fristet den haarde Skæbne at miste 5 Børn og har kun et tilbage« (Lise Høyrup: I de voksnes hænder, Lokalarbiver i Vestsjællands Amt, 2001, s.18).

Et ritual rinder ud

»Almuen mener, at Barselkone er uren, før hun indledes af Præsten« (Møller, s. 468). Det var præsten fra Rye-Sonnerup tæt på Aagerup, der i 1806 måtte konstatere, at det urene stadig hang ved barselkvinden og med dét et ønske om at renses. Og for manges en ærbar landbokone forblev kirketagning et ritual, der hævdede hende over den faldne kvinde. Det var hendes dag, hendes højtidelighed. Enkelte trak det endog så vidt som at komme inderligt for sent til deres egen introduktion, så præst og menighed rigtig kunne mærke, hvem der var dagens hovedperson (Møller, s. 492). Hvis ikke Struensee havde banet vejen for dobbeltfejring af dåb og introduktion på samme dag, er det et spørgsmål, om ritualet havde overlevet så længe i landbefolkningen, som det gjorde. I 1791 talte man om at modernisere ritualet i angst for, at det skulle forsvinde, men det blev ved tanken. Alligevel viste skikken sig mere sejlivet end som så, og der blev stadig skrevet nye formaningsstaler til introduktion. Fra samme år har vi f.eks. Haandbog for Præster og unge Geistlige, af H.J. Birch, med et langt afsnit til kirkegangskonen (s.195-218). Ude i fru Seidelins sogn vedblev hendes sognefæller ligeledes at lade sig indlede i hundrede år efter skærmydslen med pastor Teilmann. Særligt er der i perioden 1850-70'erne forbløffende mange dobbeltfejring af dåb og introduktion på samme dag, hvorefter fænomenet ebber ud i 1880'erne. Det samme gælder for mange andre landsogne. Herefter overlevede ritualet kun i afsides områder, eller hvor man var særligt troende. Vækelsesbevægelsen De stærke Jyder ved Horsens brugte således introduktion helt ind i 1920'erne, og på Færøerne brugtes det endnu længere. Da var der gået 400 år, hvor introduktion kun langsomt havde bevæget sig væk fra dens katolske oprin-

Fig. 9: Mariane Magdalene Eichel Bartholin til Aastrup (1752-1800), gift i 1779 med etatsråd Hans Diderick Brinck-Seidelin til Eriksholm. Hendes spæde forsøg på at springe introduktionen over efter det første barns fødsel i 1780 blev hurtigt manet i jorden af den lokale præst (Maleri fra 1793 af C.A. Lorenzen, 1746-1828. Foto fra Mette Maria Ahlefeldt-Laurvig: *Eriksholm, et hus på landet*. Fotograf: Kurt Rodahl Hoppe).

Fig. 10: Agerup Kirke, hvor Fru Etatsraadinde Seidelin blev introduceret og hendes børn døbt i løbet af 1780'erne. Det fjerde barn blev født i september 1783 og undgik således den nys afskaffede djævlueddrivelse ved dåb. Trods visse protester havde man indtil maj 1783 holdt fast i eksorcismen af nyfødte ud fra tanken, at barnet var født i synd og så godt som besat af djævelen. Den langvarige eksorcisme indledtes med, at præsten pustede tre gange under barnets øjne og formanede: »Far her ud, du urene Aand! Og giv den Helige Aand Rum her udi dit Creature« (Foto fra Mette Maria Ahlefeldt-Laurvig; *Eriksholm, et hus på landet*. Fotograf: Kurt Rodahl Hoppe).

delse, for hvor meget man end prøvede at kalde det et takkeritual, forblev dets kerne at rense og frelse. Det lutherske takkeritual opfyldte dog andre formål. Det blev i lange tider

kirkens våben til at skille den ærbare fra den syndige; da kirketugten blev lempet, blev det den dydige kones personlige triumf over horen. Og det var trøstens ord til den sørgende. For evigt plaget af uklare signaler fra oven var ritualet for nogle et åg, for andre en ære. Det var en højtid, en trøst, en fest og en plage. I 1800-tallet var dronningens ritual blevet bondekøns dag. I dag er det snarere det glemte ritual.

Kilder og litteratur

Som alle slægtsforskere ved, er kirkebøgerne en evig kilde til information, og det var netop en studs notits i den lokale kirkebog, der fangede min interesse under arbejdet på min bog, *Eriksholm, et hus på landet*. Eriksholms frue havde tilsyneladende formastet sig til at overvære sin førstefødtes kirkedåb uden at være blevet introduceret efter barsel. Siden har jeg opstøvet relevant litteratur fra ind- og udland og sorteret i, hvad der var velfunderet – og hvad ikke. En del kilder får nemlig blandet før- og efterreformatorisk introduktion sammen, skønt der er væsensforskell; ej heller årstal er altid korrekte. Blandt solide, velfunderede værker skal nævnes: Møller, J.S: *Moder og Barn*

i dansk *Overlevering*, Ejnar Munksgaards Forlag, 1940, som er rig på kildemateriale, og Bøttiger, L.J.: *Kirkegangskoners Indledning, skikkens historie og betydning*, H. Hagerups Boghandel, 1882, der belyser ritualets kirkelige udvikling fra urkirke og frem. Endelig har Troels-Lund, Troels, Fødsel og Daab, *Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 1915, gode eksempler på egnskikke i forbindelse med ritualet.

Ønsker man at grave dybere, kan man med fordel søge under emner som dåb, kirketugt, generel kirkehistorie og gammeltestamentlig opfattelse af urenhed/urent blod.

For begrebet urenhed se bl.a. Skjelbred, Ann Helene Bolstad: *Uren og Hedning. Barselkvinnen i norsk folketradisjon*, Universitetsforlaget, 1972. Om ugifte mødre og kirketugt: Koefoed, Nina Javette, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, Museum Tusulanums Forlag, Kbh., 2008, der grundigt belyser kirkelovene og udviklingen inden for sædelighedsområdet; Grothe Nielsen, Beth: *Letfærdige Qvindfolk*, Copenhagen University, 1980, der også er stærkt sagsbaseret; samt Hansen, Georg: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. Aarhundrede*, Kbh., 1957.

Om introduktion og dåb, se bl.a. Kaiser, Birgit: *Historien om barnedåben*, Gad, København, 1995. Også Koch, Hal & Bjørn Korrerup, red.: *Den Danske kirkes historie*, vol. 4, Gyldendal, 1950, og Kirkehistorisk Samling, 1852, bd. 4. Herudover bør Martin Schwarz Laustens krystalklare værker konsulteres, ikke mindst hans *Peder Palladius. En Visitatsbog. Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten*, Forlaget Anis, 2003.

Kirkebøger findes på Arkivalieronline, www.sa.dk, (Danmark) og <http://www.arkivverket.no/Digitalarkivet>, (Norge). For diverse love, se Fogtmans Rescripter (oversigt), <http://www.dphs.dk/main/page.php?88>. For beskrivelser af senere egnskikke, se dansk folke-mindesamling, <http://www.kb.dk/da/nb/fag/dafos/index.html>.

Endelig kan det anbefales at udvide søgningen til Norge, vort tvil-lingerige indtil 1814.

Mette Maria Ablefeldt-Laurvig er forfatter og foredragsholder. Oprindeligt uddannet violinist, studerer p.t. til en Master i historie på University of Oxford. Publicerede artikler om introduktion og kirketugt udkom i *Siden Saxo*, 2013-3 og *Kristeligt Dagblad, kronik*, 21. sep. 2013. Desuden er hun forfatter til bl.a. *Eriksholm, et hus på landet*, 2012 og *De fire årstider*, 2004. www.eriksholm-bog.dk

ERIKSSON.

Ganfer.

Stuer.

Emeklon.

Stuen og Kobber skal mand sig for

Øvrige artikler

Den dobbelte utroskab

Af Jan Søttrup

En revurdering af Kielerfreden og Wienerkongressens følger for Frederik VI og hans borgerlige samleverske Frederikke Dannemand. Den accepterede udlægning har været, at Fru Dannemand var utro med en svensk købmand, mens kongen opholdt sig på kongressen, hvorfor han ved sin hjemkomst forbitret forviste hende fra hovedstaden, inden han sidenhen igen tog hende til nåde. Samtidig med at kongen i sit fravær selv havde dyrket en hed romantisk affære med en purung skuespillerinde i Wien, som han til afsked ydede en livsvarig statspension. En kritisk gennemgang af kilderne, fremfor alt de originale breve i Kongehusets Arkiv og Partikulærkammerets regnskaber, viser imidlertid, at der af de involverede blev udlagt og i efterfølgende skildringer fulgt falske spor. Heraf følger, at de fremherskende fremstillinger af forholdet mellem Frederik VI, Frederikke Dannemand, Caroline Seifert og svenskeren Abjörnsson ikke kan være rigtige. I stedet tegner der sig et andet og mere sammenhængende billede, som sætter begivenhederne i et politisk perspektiv.

Prolog

Ambitionen var klar. Kancellipræsident Frederik Julius Kaas, der i midten af april 1809 af Frederik VI var blevet sendt til Norge for at sondere Danmarks situation i forhold til Sverige, røbede i et brev til kongen den 7. maj sin drøm om et rige omfattende alle tre lande: »Hvem uden Deres Majestæt kan derved beherske Sundet, Bæltet og Østersøen? Hvem tør vove et Angreb på det Land, som er beskyttet ved en saadan Grænse?« (*Frederik den Sjettes fortrolige Brevveksling med Norge i Aaret 1809*, 1889, s. 66-67).

Det følgende år fulgte Kaas' protegé, prins Christian Frederik, ambitionen op i et memoire af 13. august til Frederik VI: »Naar Kejser Napoleon er enig i, at Foreningen af de tre Nordiske Riger bør finde sted, at den er gavnlig for det Hele, og især når det gælder om at fordrive de fælles Fjender Englænderne, da kan man vist hos ham vente al Bifald« (*Kong Christian VIII.s Breve 1801-1839, prins og konge Frederik Christians brevveksling med Frederik VI*, 1. Bind, 2011, s. 248).

En mere jordnær skikkelse som Frederik VI delte ikke utopien. Ingen af de virkelige stormagter, Rusland, Preussen, England eller Frankrig, ville acceptere Danmarks kontrol over sejladsen gennem Skagerrak, Kattegat, Lillebælt og Storebælt, udover adgang til og afgifter for Ejderkanalen og Øresund – med andre ord beherskelse af enhver forbindelse mellem Østersøen og Nordsøen.

Siden under Wienerkongressen, da Napoleon var flygtet fra sit eksil på Elba og havde indtaget Paris den 20. marts 1815, dagen efter Louis XVIII's flugt, gentog

prins Christian Frederik i et brevkoncept til Frederik VI i Wien den 4. april sit synspunkt om »Napoleon, der uden tvivl bliver Sejrherr i Continental-Krigen og som i Freden kan og vil, det tør man tro, gavne Danmark« (*Kong Christian VIII.s Breve 1801-1839*, s. 327).

Og et par dage efter, den 8. april, modtog tidligere hofmarskal Johan Bülow efterretning om kancellipræsident Kaas som deltager i en fejring: »Mænd af de første Classer glemmer sig i den Grad, at de offentlig ytre Glæde over den Catastrophe med Napoleons Landing« (*Fra Hoffet og Byen: Stemninger og Tilstande 1793-1822 i Breve til Joh. Bülow til Sanderumgaard*, s. 229).

Omvendt havde Frederik VI i et brev fra Wien den 30. marts til sin borgerlige samleverske Frederikke Dannemand udtrykt bekymring: »Napoleon er formentlig allerede i Paris og Kongen skal have flygtet. Et skændigt Eksempel, hvorledes Alle har forladt Kongen er ubegribeligt«.

Frederik VI var da på syvende år sammen med Frederikke Dannemand og havde fået tre børn med hende.

Hr. Dannemand

Forud var gået det, at prins Christian Frederik i sit kortvarige ægteskab med prinsesse Charlotte Frederikke den 7. oktober 1808 var blevet far til en søn, den senere Frederik VII. Samme dag rejste prins Christian Frederik arveretslige synspunkter i et brev til Frederik VI, fordi fødslen ikke var blevet fulgt af en kanonsalut, idet han anførte, at »min Søn er ligesaavel Prinds af Huset som jeg; forkaster man en gammel Sædvane, fordi maaske aldrig nogen Prins af en Sidelinje er født i København, saa er du vel Herre at forandre en Vedtægt, som kun vil tjene til at mislede Folket i henseende til den mere eller mindre venskabelige Forstaaelse imellem Personerne af det Kongelige Hus«. Efter modtagelsen af dette andragende bevilgede kongen samme dag, at der »fra Københavns Volde maa skydes 21 Skud« (*Kong Christian VIII.s Breve 1801-1839*, s. 213-214).

Ved begyndelsen af samme år, den 18. januar 1808, havde Frederik VI's dronning Marie født parrets anden datter Vilhelmine. Den første var den tilbage i 1793 fødte kronprinsesse Caroline. Efter i alt otte fødsler med kun to levendefødte, begge piger, og en spontan abort med blodstyrning, tålte dronningen ikke flere graviditeter. Hun var da 40 og han 39 år.

Med den del af samlivet med dronningen ophørt, havde kongen efterfølgende indledt et forhold til en ung kvinde, der var født den 6. august 1790 og ifølge dåbsprotokollen for Holmens Kirke den 15. samme måned døbt »Bendte Mortensdatter Andersen« af forældrene »Borer ved Holmen Morten Andersen og Malene

Dan(n)emand; oprindelse usikker, især almindeligt i slutningen af 18. og begyndelse af 19. århundrede. 1) **agtværdig, pålidelig mand, hædersmand** 2) (agtværdig) **dansk mand**. Fra: *Ordbog over det danske Sprog 1921*.

Gregersdatter«. Ud for faderens efternavn er siden tilføjet »Rafsted«, stavet »Rau-
sted« i Holmens Mandtalsbog fra 1788. Ved folketællingen i 1801 boede familien i
Klerkegade 401, og datterens fornavne blev da noteret som »Benedicte Frederike«.

Kongen og »Frederike« må senest have lært hinanden at kende i sommeren 1809,
for ni måneder efter, den 16. april 1810, fødte hun på Fødselsstiftelsen i Amalie-
gade. Efter fødslen skrev Frederik VI til hende: »Gud velsigne den lille Frederike
Daneman«, hvilket er det første kendte tilfælde, hvor kongen nævner navnet på sin
nye familie. Første gang navnet Dannemand på tryk anvendes om Frederik VI er i
officeren W.H.F. Abrahamsøns politiske parabel »Tronfølgeren i Gondar«, udgivet
anonymt i 1787 vendt mod kritikerne af den daværende kronprins. Ingen forældre
blev oplyst, da datteren den 29. april, også på Stiftelsen, døbt »Lovise Frederike
Dannemand«.

I 1811 befæstedes forholdet yderligere, idet hun atter blev med barn og den 24.
januar 1812 fødte parrets anden datter på Stiftelsen. I den anledning fremstod fa-
deren i protokollen som »Capitain ved den danske Armeen Frederik Dannemann«,
og moderen som »Fru Frederike Julie Benedichte Dannemann«, da deres datter fire
dage efter døbt »Caroline Marie Augusta«.

I de første år af forholdet logerede Frederikke Dannemand hos generaladju-
dant F.C. Bülow i Amaliegade 122, nuværende nr. 16, hvorfra kongen bagom
Det Gule Palæ havde forbindelse fra
sit arbejdsværelse på Amalienborg.
Udvidelsen af husstanden medførte
imidlertid, at ejendommen Toldbod-
vejen 289, nuværende Esplanaden
nr. 34, i maj 1812 blev tilskødet F.C.
Bülow. Det var en formalitet, for
Bülow flyttede selv med hustru og
børn til Prinsens Palæ. Og det var fa-
milien Dannemand, der rykkede ind
på Toldbodvejen.

Det tredje barn i forholdet blev
født på Stiftelsen den 20. juli 1813.
Tre dage efter tilskrev kongen fru-
en det navn: »Som min Søn skal lyde,
ligesom jeg lyder det«, og lovede
den følgende dag, at han nok skulle
tænke på »den lille i Morgen kl. 12,
når han skal døbes«.

Imidlertid, da sønnen den 25. juli
blev døbt »Frederik Wilhelm Dan-
nemann«, var der ifølge fødselspro-

Fig. 1: Frederik VI (1768-1839). Silkebroderi af Frederikke Dannemand på koloreret baggrund efter maleri af C.W. Eckersberg; uden årstal (Rosenborg Slot).

tokollen sket en afgørende forandring med faderen, som var blevet til »Afdøde Kapitain Frederik Dannemann« og moderen til »Efterlevende Enke Fru Frederikke Julie Benedikte Dannemann«.

Gennem et drengbarn havde Frederik VI's og Frederikke Dannemands forhold bevæget sig ind på et kontroversielt område. Ikke siden Christian V's sønner med Sofie Amalie Moth i 1670'erne, greverne Gyldenløve, var uægteskabelige kongelige drengbørn vokset op i København. Dette blev forstærket af den usikkerhed om arvefølgen, der var en konsekvens af kongens og dronningens opgivelse af samlivet uden mandlig tronfølger.

Fru Dannemand

Tilbage i 1808 havde Frederik VI grundet krigstilstanden ladet Statsrådet eksistere alene af navn og i stedet regeret med en generalstab af adjudanter. Da fremmede tropper i slutningen af 1813 stod ved Danmarks sydgrænse for at gennemtvunge

overgivelsen af Norge til Sverige, indledte kongen en genetablering af Statsrådet og efterlod i begyndelsen af 1814 under sin overkommando af hæren fra Hindsgavl på Fyn en foreløbig regering i hovedstaden. Dernæst lod han den 29. april 1814 ved reskript reelt Geheime-Statsrådet genopstå. I dette indtrådte kancellipræsident Frederik Julius Kaas som ledende stats- og justitsminister.

Godt to uger efter, den 17. maj 1814, lod prins Christian Frederik sig udråbe til konge af Norge og udnævnte sin adjudant, kancellipræsident Kaas' adopterede søn Conrad Frederik Clauson-Kaas, til hofmarskal.

Stormagterne opfattede det passede som en omgåelse af Kieferfredens bestemmelser og sendte straks i maj den østrigske diplomat August von Steigentesch til København for at afklare Frederik VI's rolle. Efter at denne afklaring var faldet ud til kongens fordel, accepterede Steigentesch

Fig. 2: Frederikke Dannemand (1790-1862), Maleri af C.W. Eckersberg; 1820 (Privateje).

på vegne af den østrigske kejser dansk deltagelse i den planlagte kongres i Wien og pegede desuden på kongens svoger, prins Wilhelm af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, fra 1825 hertug af Glücksburg og gennem sønnen Christian IX stamfader til den nye kongeslægt, som særlig dansk udsending til kongressen.

Den 6. september 1814 forlod Frederik VI Danmark for at slutte sig til de øvrige monarker og ledende politikere i Wien med henblik på en nyordning af Europa efter Napoleons fald fra magten.

Fra Wien skrev kongen flittigt hjem til Frederikke Dannemand, den 12. december med tak til »Gud for den Lykke at kalde Dig min«, sendte gaver og sørgede for overførsel af penge.

Hendes breve til kongen i Wien findes ikke bevaret i Kongehusets Arkiv, men af hans svar på dem fremgår, at de først sent nåede frem og da med kurér.

Efter et halvt års fravær erkendte kongen den 1. marts 1815: »Min Længsel efter Dig er ubeskrivelig. Gid jeg snart maatte være hos Dig og omfavne Dig«.

I Wien

I tilknytning til Frederik VI's deltagelse på kongressen er der blevet etableret en forbindelse til en ung wienerinde. Vedkommende blev først benævnt af H.C. Bering Liisberg, der udover at være omviser, inspektør og siden slotsforvalter ved Rosenborg var historisk forfatter.

I kapitlet »Gamle Breve« i bogen »Kvinder i dansk Historie« angav Liisberg, at Frederik VI under opholdet i Wien havde »været stærkt optaget af en blond og blaaøjet pur ung Pige, der til minde om hine glade Kongresdage oppebar en aarlig Apanage lige til sin Død«, og han satte under en illustration af en ung kvinde et navn og en levealder: »Caroline Seuffert, f. 1795, d. 1891« (Bering Liisberg: *Kvinder i dansk Historie*, 1916, s. 80-81).

Illustrationen hos Liisberg er gengivet efter et miniaturemaleri i Rosenborgsamlingen, der findes vedlagt en udateret og usigneret seddel med påskriften: »Fräulein Caroline Seuffert. Født 1795 – malet i Wien 1814 til Kong Frederik VI«. Men maleriet kom først til Rosenborg fra Wien 1865-1866 via chargé d'affaires ved gesandtskabet i Wien, Frantz Ernst Bille, barnebarn af Frederik VI's generaladjutant F.C. Bülow.

Selve maleriet er udateret. Som kunstner har forfatteren Bo Bramsen angivet »Karl Agricola«, der i Wien flittigt malede miniatureportrætter af især unge anonyme kvinder. Men maleriet er også usigneret. Der foreligger heller ikke dækning for hans påstand om, at vedkommende skulle have været »skuespillerinde« (Bo Bramsen: *Ferdinand og Caroline*, 1969, s. 76).

Blot baseret på Liisberg og Bramsens udokumenterede oplysninger er billedet og udsagnene om hende indgået i alle efterfølgende faglige og populære fremstillinger. Hvilket giver god grund til at se nærmere på personen og pensionen.

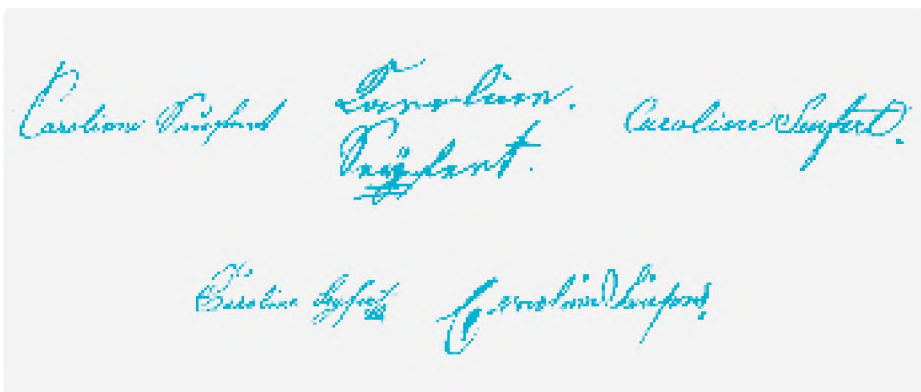
Caroline Seifert

I måneden op til hjemrejsen fra kongressen i Wien havde Frederik VI fra Frederikke Dannemand i København modtaget forskellige budskaber, der ikke findes bevaret i Kongehusets Arkiv. Men den 15. april svarede han hende: »Jeg takker dig meget bedste Engel for dine Breve af 1. og 4. April. Gid Du maatte bare være vel og ikke bekymre Dig om Folks Snak«.

To uger efter, den 30. april, udstedte Frederik VI i Wien et gavebrev lydende på: »Caroline Petronelle Seifert, Datter af forhenværende kejserlig østrigsk Hospitalsassistent Johan Seifert, for hendes Levetid«. Oversættelsen er fra den kongelige resolution af 14. maj 1815, i det originale gavebrev på tysk benyttes om faderen ordet »weiland«, der på østrigsk-tysk kan betyde såvel »forhenværende« som »afdød«. Efternavnet ses også stavet Seufert, Seyfert, Sayfart eller Saifert i variationer med to f'er. Den her anvendte stavemåde er som registreret i Kongehusets Arkiv.

Ved sin ankomst til kongressen i Wien var Frederik VI ledsaget af generaladjutant F.C. Bülow og blev da af Østrigs kejser Franz I attacheret Grev Joseph Metternich, en yngre broder til den østrigske udenrigsminister, og den førnævnte diplomat August von Steigentesch som æreskavalerer. Med dem dyrkede kongen under kongressen selskabelighed, der fortrinsvis foregik i salonerne hos kejserens økonomiske rådgivere, svogrene Nathan Arnstein og Bernhard Eskeles.

Ifølge resolutionen var den udstedte ydelse på navnet Caroline Seifert 1.200 hollandske dukater årligt med virkning fra kongens hjemkomst og i månedlige rater alt efter kursen omkring 450 Rd. Kvitteringen for juni 1815 er underskrevet »Carolinne Seufart« den 30. juni og den 12. juli sendt til Partikulærkassen i Kø-

Fig. 3: Signaturen Caroline Seifert under (øverst fra venstre) kvittering af 30. juni 1815 og breve til Frederik VI af 26. juli 1816 og 4. november 1817, samt (nederst fra venstre) kvittering af 30. november 1848 og fuldmagt af 21. november 1864 (Rigsarkivet).

benhavn fra Frederik VI's østrigske bankforbindelse, samme Arnstein & Eskeles, der angav, at et beløb var trukket på Den Kongelige Bank i Altona.

Meget er ikke bekendt om vedkommende. Fra tiden 1816-1826 findes i Kongehusets Arkiv syv breve fra Caroline Seifert, der ligesom kvitteringerne i Partikulærkassen er skrevet med flere forskellige håndskrifter og signaturer, hvilket antyder, at mere end én person har skrevet dem.

I brevene takkes kongen for venskab. Pensionen omtales ikke. Med en enkelt undtagelse er brevene signeret med såvel for- som efternavn, mens indledningen strækker sig fra »Mein lieben und guten Friedrich«, over »Gott grüßen dich Tausend mahl mein Friedrich« til »Eure Meyestät«.

De tre første breve bærer et rødt segl forestillende to korslagte arme med stigmatiserede hænder under et stråleomkranset kors som udtryk for en religiøs tilknytning. De følgende fire breve er forseglede med initialerne »CS«.

I det fjerde brev af 4. november 1817 angiver afsenderen at have modtaget et brev fra kongen netop ved flytningen til en ny lejlighed. Afsenderen meddeler sin nye bopæl og gentager den på en vedlagt billet: »In der Jäger Zeil unweit vom Prater, nr. 458 in 1sten Stock rechts«.

En eftersøgning i Wiener Stadt- und Landesarchiv viser, at adressen ikke har eksisteret i forstaden »Jäger Zeil«, og at nr. 458 på vejstrækningen »die Jägerzeile« i forstaden Leopoldstadt ikke har været beboet af Caroline Seifert.

I en stencileret bog om Wiens huse opbevaret i Wiener Stadt- und Landesarchiv nævnes, at udlejningsejendommen Löwelbastei 1162 fra 1833 til nedrivningen i 1873 blev ejet af: »Karoline Seuffert. Diese war zur Zeit des Wiener Kongresses eine junge, hübsche Arbeiterin gewesen, welche durch ihre Schönheit die Aufmerksamkeit des Königs von Dänemark erregt hatte. Ihr kurzes Verhältnis mit dem Herrscher, das sich daraus ergab, genügte ihr den Spitznamen der »Königin vom Tandelmarkt« einzutragen. Nach der Abreise des Königs beauftragte dieser seinen Bankier, der zurückgebliebenen Schönen 12.000 fl jährlich auszuzahlen« (Paul Harrer: *Wien. Seine Häuser, Menschen und Kultur*, 1957, s. 241-242).

»Dronning af Loppemarkedet« var en af betegnelserne benyttet i rygtevise gætterier om forbindelsen til kongen. Oplysningerne stammer dels uden navnet Seifert fra et udgivet udvalg af efterretninger om Wienerkongressen, dels fra et kartotekskort i Wiener Stadt- und Landesarchiv med påskriften: »Alte Registratur, Hauptregistratur (1700-1799, L-2). Seifert, Karoline. Lebsdame (Königin von Tandelmarkt, Maitresse des Königs von Dänemark). 455, 1836, S. 231«.

Efter undersøgelse har Wiener Stadt- und Landesarchiv konstateret, at de pågældende arkivalier ikke eksisterer, ligeså lidt gør arkivgruppen, der henvises til. Det har ikke været muligt for arkivet at afklare, af hvem og hvornår kartotekskortet er udfærdiget, men endnu et falsk spor er blevet udlagt.

Karoline Seiffert

De månedlige overførsler gennem Partikulærkassen blev fra den 16. maj 1839 undertegnet af den efter Kielerfreden til dækning af fordringer mod Danmark oprettede »Direktionen for statsgælden og den synkende fond«. Efter vedtagelsen af juni-grundloven 1849 afløstes Partikulærkassen af Den kongelige Civilliste, og ved resolution af 12. oktober 1850 indgik heri en række understøttelser, blandt dem den til Arnstein & Eskeles i Wien – efter 1859 til det københavnske bankierfirma »Smidt & Le Maire« – på årligt »cirka 5.500 Rd«.

Ved overgangen til den glücksburgske linje i kongehuset under Christian IX indledte Civillisten i december 1863 en revurdering af enevældens økonomiske forpligtelser med overretsprokurator Carl Schack som repræsentant for kontoen i Wien. Efter anmodning fremsendte Wiens evangeliske kirke den 7. oktober 1864 bekræftelse på eksistensen af Caroline Seifert, beboende »Löwelstrasse 5« i en alder af 70 år.

Derefter blev chargé d'affaires ved det danske gesandtskab Frantz Ernst Bille anmodet om at fremskaffe en fuldmagt fra vedkommende selv, og en sådan udfærdigedes den 21. november 1864. F.E. Bille blev dernæst pålagt at sørge for at få de fremsendte oplysninger berigtiget, og i følge en brevekstrakt tog han i svar af 2. december 1864 forbehold med henvisning til, at det »enhøre til Umulighederne at producere en formelig Daabsattest« fra den angiveligt i Heidelberg fødte Caroline Seifert, og ej heller »at tilvejebringe en Erklæring om hendes virkelige Alder«. Men eftersom leveattesten var udstedt af en præst og en kejserlig embedsmand, var dette »saa god en Garanti som lader sig opnaa«, og han havde ladet erklæringerne legalisere. Det tilføjedes, at seneste rate var kommet til anvisning 13. november 1863, og der overførtes fra Danmark 5.000 Rd. dækkende restbeløbet for 1863-64.

Gennem opslag i Berlingske Tidende den 31. december 1864 indkaldtes »Participanterne i den saakaldte Synkende Fond« til møde om deres fordringer, og den 16. januar 1865 blev de månedlige rater afløst af en engangssum på 37.500 Rd., svarende til rater frem til og med maj 1872. Reelt ophørte udbetalingen 1865 og ikke 1891, som først angivet af Bering Liisberg.

I det seifertske familiegravsted på Friedhof Matzleinsdorf i Wien blev begravet to Caroline Seifert. Gravstedet indeholdt ikke andre. Den første, »Beamtenwitve«, den 11. maj 1859, den anden, »Beamtentochter«, den 3. april 1873. Sidstnævnte tilhørte den evangeliske menighed i den ellers katolske østrigske hovedstad, fremgår det af Sterberegister 1873 i Totenbuch der Lutherische Stadtkirche Wien, hvor der under datoen den 1. april står anført: »Karoline Seiffert, Pensionistin, geb. in Heidelberg. Wohnung: Löwelbastei. Religion: Evangelisch. Alters-Jahre: 79«. Fødsel og dåb findes ikke registreret i Lutherisches Kirchenbuch for Heidelberg 1793-95.

Fig. 4: Intrigen med en fyrste og en kvinde af folket er en vandrehistorie, der blev filmatiseret i 1931 under titlen »Der Kongress Tanz« om den russiske zar Alexander og Christel Weinzinger, en ung handskemagerske i Wien (UFA).

I brevet til Frederik VI af 4. november 1817 omtalte brevskriveren forbindelsen mellem en »Schwester« kaldet »Lori« og en italiensk marquis, hvis mor var en fyrstinde Khevenhüller. Den østrigske adelslægt Khevenhüller-Metsch og den italienske Erba-Odescalchi var gennem ægteskab blevet forbundet i 1786. Efterfølgende blev Odescalchi gennem ægteskab knyttet til Metternich.

Ved bisættelsen i Wien af adelsmanden Alois (tysk for Luigi) Erba-Odescalchi 15. juli 1873 i en krypt på kirkegården Matzleinsdorf nedlagdes det seifertske familiegravsted, og de to kister overførtes til samme krypt, hvor enken »Eleonore Odescalchi Erba, geborene Seyffert, 82 Jahre« fulgte to dage efter dødsdagen 1. september 1883. Den i Wien fødte grevinde Odescalchi tilhørte også byens evangeliske menighed (Totenbeschauptokoll 1883, Wiener Stadt- und Landesarchiv).

Der kan være tale om en art forveksling, da der kort efter Frederik VI's hjemkomst fra Wien den 3. og 17. juni afsendtes efterretninger til Johan Bülow om, at kongen under kongressen havde »gjort Bekendtskab med en meget elskværdig Grevinde fra Italien«, som »vil gøre en Lystrejse til København«, hvorfor det forventedes, »at Madam Dannemand skal succederes af et italiensk Fruentimmer« (*Fra Hoffet og Byen*, s. 232-233).

Hvilket er, hvad der foreligger om vedkommende og pensionen på navnet Caroline Seifert. De nærmere omstændigheder omkring kontoen og dens formål vil der afslutningsvis blive gjort rede for. Med til baggrunden for og formålet med den seifertske pension hører tillige kongens forhold til Frederikke Dannemand. Først langt senere er offentlig kærlighed mellem kongelig og borgerlig blevet almindeligt accepteret, især i de skandinaviske monarkier.

Tilbage fra Wien

I brevet fra Wien den 15. april lovede Frederik VI: »Jeg kan ej andet end tro, at jeg er hjemme i næste Maaned«, hvorefter han tilføjede: »Jeg glæder mig til at se Dig igen af mit inderligste Hjerter«. Afrejsen fra Wien skete den 16. maj, og den 1. juni var kongen tilbage i København.

I kongens fravær havde kancellipræsident Kaas befæstet sig i stillingerne som ledende stats- og justitsminister, og Kaas samlede dernæst den 22. august den lovgivende og udøvende magt under sig ved at indsætte sig selv som chef for Københavns Politivæsen, i hvilken egenskab han endog optrådte som anklager i retten. I sin doktordisputats om Danmark og Wienerkongressen karakteriserede Georg Nørregaard den franskrettede Kaas med ordet »forhadet« (Georg Nørregaard: *Danmark og Wienerkongressen*, 1948, s. 21).

At Frederik VI ved hjemkomsten fra Wien genoptog sit forhold til Frederikke Dannemand, fremgår af en efterretning til Johan Bülow af 17. juni, om at hun »hver Søndag, Tirsdag og Torsdag Aften faar de sædvanlige Besøg«

(*Fra Hoffet og Byen*, s. 233). Som en følge heraf blev fruén i begyndelsen af juli atter gravid.

Også Frederik VI's farfader, Frederik V, havde holdt en borgerlig samleverske, Else Hansen. I forholdet fødtes først fire døtre og dernæst i 1751 en søn. Overhofmarskal A.G. Moltke tog dengang vare på, at Else Hansens børn med kongen fødtes hos Moltkes svoger på det fynske Ulriksholm. Her stod forældrene ifølge kirkebogen indskrevet under moderens efternavn: »Friedrich og Catharina Maria dé Hansen«. Efter den sidste fødsel blev det ikke tilladt Madam Hansen at vende tilbage til hovedstaden med børnene for at genoptage samlivet med kongen. I stedet fremstod hun ved sønnens dåb den 27. september 1751 i godsets kirke som »salig Søkaptajn dé Hansens Efterleverske« og tildeltes en årlig pension på 1.000 Rd.

I 1815 havde Frederikke Dannemand været sammen med den 22 år ældre gifte Frederik siden 1809 og i lange perioder været alene om opdragelsen af deres tre børn grundet kongens mange pligter og hyppige rejser. I oktober det år forlod Frederikke Dannemand svanger i fjerde måned efter det genoptagne samliv med kongen og tvunget af de politiske omstændigheder hjemmet, forældre og venner for at drage ud på sit livs første lange rejse.

I Christiansfeld

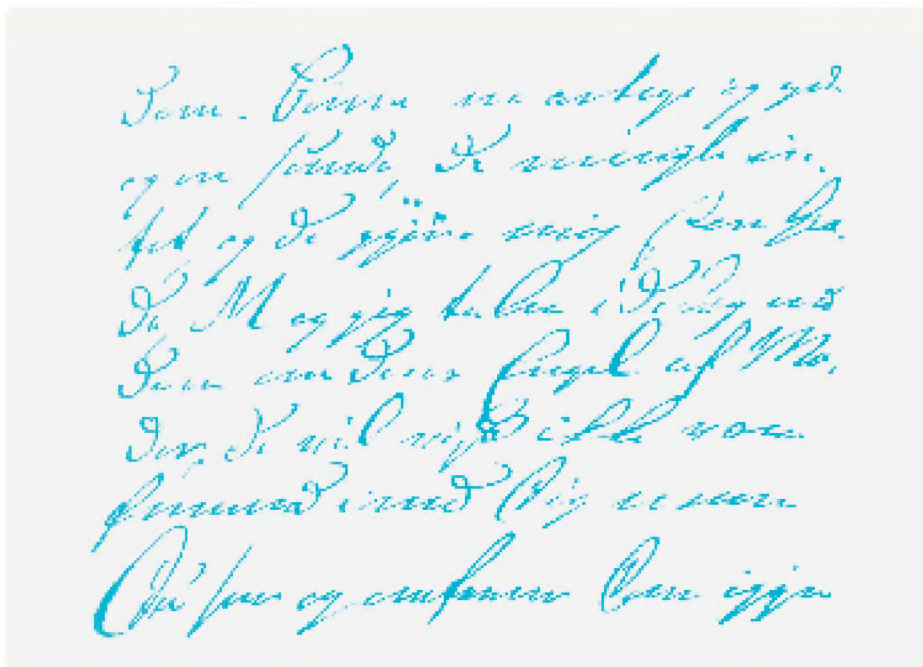
Rejsemålet var lige over grænsen mellem Danmark og Slesvig til Christiansfeld, som ikke var ukendt for Frederik VI. Som kronprins havde han aflagt Brødre-menighedsbyen officielle besøg i 1787, 1790, 1792, 1794 og 1796, foruden som konge i 1809, og havde den 10. marts 1813 bekræftet Christiansfelds koncession som privilegeret bysamfund under egen forfatning.

Frederikke Dannemand blev i fortrolighed modtaget af den evangeliske menighed af Brødre og Søstre og indlogeret i Gæstehuset, der var forbeholdt personer tilknyttet menigheden. Først fra 1853 blev det åbnet for almenheden som det stadigvæk bestående Brødremenighedens Hotel.

Til en begyndelse kendte kongen ikke officielt opholdsstedet, idet brevforbindelsen mellem ham og Fru Dannemand under fraværet som beskyttelse varetoges af assessor Christian Andreas Müller i Generalstabens Bureau og i Christiansfeld af kongelig official Cay Praem Mygind.

Det første bevarede brev fra Frederik VI til Frederikke Dannemand i Christiansfeld er dateret den 23. oktober. Det var stilet til: »Gode bedste Rikke!« og sluttede: »Jeg elsker Dig over al Fornuft og kysser Dine Hænder min guddommelige Veninde. Evig Din«.

Ingen af Fru Dannemands breve fra Christiansfeld til kongen ses bevaret. Men den 28. oktober takkede han sin »allerbedste Veninde« for brev den modsatte vej og tilføjede: »Det glæder mig at vide Dig fornøjet og munter«.

Fig. 5: »Dine Børn er artige og gode og er sunde, de mangler intet og de gør mig saa glade, M og jeg taler idelig med dem om deres Engel af Moder, de vil vist ikke være fremmed imod Dig, naar Du ser og omfavner Dem igen«. Brev fra Frederik VI til Frederikke Dannemand i Christiansfeld den 23. oktober 1815. »M« er Elisabeth Meine eller Marie Ahrensberg i den dannemandske husholdning på Toldbodvejen (Rigsarkivet).

En uge efter, den 4. november, betroede kongen Fru Dannemand: »Jeg fik sidst brev fra min Søster, som lod mig hilse Dig. Hun sagde i sit Brev: Jeg har ret interesseret mig for Din Veninde, vist finde jeg ud af, at hun udgør Din Sjæls Glæde«.

Den 25. november indskærpede kongen Fru Dannemand »tænke over Rejsekassen, at Du ikke kommer i Forlegenhed« og meldte den 28. november, at »hermed følger 700 Rbd«, samt »Dine Forældre betaler jeg Huslejen i dag«.

Husholdningen i hjemmet på Toldbodvejen blev administreret af Frederikke Dannemands sekretær Johan Christian Fick, der i 1809 var blevet ansat hos hende som tegnelærer. I 1815 udbad sekretær Fick sig i et udateret brev fra november en forklaring på, hvorfor opholdsstedet skulle holdes hemmeligt.

Det svarede Fru Dannemand ham på den 22. november: »Nu har jeg dog mine Grunde, hvorfor jeg ønsker, ingen skal vide det, uden dem jeg selv siger det. Og man skal sige denne rejse er for mig at se mig om og for mit Humørs Skyld«. Hun gjorde endvidere opmærksom på, at Dannemand-navnet i hvert fald indtil videre var stillet i bero: »Mit Navn er Fru Andersen«.

Den 28. november nævnte sekretær Fick i brev til hende muligheden af et nærmere opholdssted: »Jeg har endnu meget at skrive Dem om et Landgods 5 mil fra København«.

Den 12. december skrev Fick til sin moster Sophie From, der var med i Christiansfeld som selskabsdame, at der i hovedstaden gik rygter om, at Fru Dannemand »i velsignede Omstændigheder« opholdt sig hos Brødre menigheden med den forklaring, at hendes »Mand forliste i Storebælt«.

Samme dag meddelte sekretæren til Fru Dannemand, at han selv var havnet »i betydelig Gæld«. Samt orienterede hende om rygtesmedes gæt på årsagen til hendes ophold: »Nogle tro, at De er falden i Unaade hos K«.

Den 23. december meldte også Frederik VI, at opholdsstedet var almindeligt kendt: »Ejegode Rikke. Velkommen blandt de Hellige«.

På den første dag i det følgende år 1816 ønskede kongen sin »skønne guddommelige Veninde det glædeligste Nytaar« og forsikrede: »Jeg skal i Ærlighed bidrage, hvad jeg kan til Din Glæde«.

Endelig takkede »F« den 30. januar for hilsen i anledning af 48 års fødselsdagen to dage forinden og sluttede det i Kongehusets Arkiv sidste bevarede brev fra ham til Fru Dannemand under hendes ophold udenfor København: »Jeg omfavner Dig tusinde gange i Tankerne«.

Den 9. marts gentog sekretær Fick i et brev til Fru Dannemand det tidligere varsel om gæld: »Jeg bliver maaske indviklet i en Proces foruden andre fatale Omstændigheder«. Og tilføjede: »Nu for Tiden har jeg næsten ej andet at bestille end at tumle mig mellem Cabaler og Chicaner. Dog ej mere herom!«.

I et brev fra »R.D.« til Fick den 20. marts takkede hun for, at sekretæren igen havde været ude og se på fast ejendom: »Jeg ser, at der nu kunne være Haab om den engang omtalte Grund og jeg ser, det gefaller K. Når han nu kuns kan for Penge, af hans Brev ser jeg, det ikke er saa godt med Penge«.

En uge efter, onsdag den 27. marts 1816, fødte hun en søn i Gæstehuset i Christiansfeld.

Wilhelm Åbjörnsson

Foruden Frederik VI's og Frederikke Dannemands her fremdragne private korrespondance foreligger i Kongehusets Arkiv breve, brevkoncepter, regnskaber og andre dokumenter fra sekretær J.C. Ficks ansættelse hos Fru Dannemand. Materialet kom 1883 Bering Liisberg i hænde og overgik efter hans død i 1929 til Rigsarkivet. Kapitlet »Gamle Breve« blev skrevet af Liisberg over materialet fra Fick.

Påstanden om, at den i Christiansfeld fødte søn var en frugt af utroskab, ses første gang omtalt ved udgivelsen i 1897 af et foredrag holdt af historisk forfatter Mathias Rosenørn, hvori denne nævnte, at Fru Dannemand »vist« havde en søn med »Maltheserridder Vargas de Bedemar«, og at de havde boet i Sorø, indtil hun

»efter at Forholdet til Kongen var genoprettet flyttede tilbage til København« (Biografiske Meddelelser om Geheime-Stats- og Justitsminister P.C. Stemann. *Personalhistorisk Tidsskrift*, 3RkVI, 1897, s. 34).

I 1916 tilføjede Bering Liisberg i »Gamle Breve« som en anden mulighed, udover Vargas de Bedemar, en svensk købmand W. Åbjörnsson fra Landskrona, idet han oversatte vedkommendes forbogstav til »William« (Liisberg, s. 88).

Derpå påviste forfatteren Else Kornerup i en artikel i 1945, at selvom Vargas de Bedemar havde boet i Sorø og havde en søn, kunne han ikke være far til Fru Dannemands barn. Else Kornerup citerede en tilføjelse til hovedministerialbogen for Tyrstrup sogn ved den i Christiansfeld fødte søn om, at han var »uægte Barn af Frederik den 6tes Frille, Fru Dannemand og en svensk Officer, avlet medens Kongen var paa Congressen i Aachen«. Hun erstattede »Officer« med »Købmand« og »Aachen« med »Wien« og understregede: »Hvorvidt Aabjörnson virkelig var Fader til Fru Dannemands Barn, skal ikke afgøres her«, for så at tilføje, at »Barnets opkaldelse efter ham« tydede på det (Else Kornerup: Grev Edouard Vargas de Bedemar og Fru Dannemand. *Personalhistorisk Tidsskrift* 11RkVI, 1945, s. 126-127).

Begrundet i disse udsagn er utroskaben og den deraf følgende forvisning og tagen til nåde blevet viderebragt i efterfølgende autoritative og populære værker om emnet.

Sikkert er det, at der ifølge Ficks papirer den 28. marts fra en grosserer C.F. Wulff i København fremsendtes brev til en kollega W. Åbjörnson i Landskrona. Wilhelm Åbjörnsson – og ikke »William« som angivet af Liisberg og Kornerup – boede Norra Förstaden 39, 42, 43 i Landskrona med samme bopæl og virksomhedsadresse som faderen, økonomidirektør Åbjörn Åbjörnsson. I brevet blev der stillet krav om, at penge, som Åbjörnsson havde formidlet udlånt, skulle inddrives. Åbjörnsson svarede den 11. april Wulff med en beklagelse at have været bortrejst.

Fra den 15. maj stammer dernæst et brev, som foregav at være skrevet af Ficks moster From til Wilhelm Åbjörnsson som værende barnets fader. Dette brev er det eneste originale, hvori Åbjörnsson omtales i denne rolle, ellers optræder han som sådan kun i Ficks kladder til breve. Indholdet af brevet var rettet mod Fick, der altså også havde brevet i sin besiddelse.

»K har med gaars Posten skicket et Dokument«, fremgår det af brevet, »Dette Dokuments Indhold er, at Fruen for hele hendes Fremtid frasiger sig al Ret til hendes tre Børn og al Ret til Arven efter dem i Tiden«. Det nævnte dokument findes ikke i Kongehusets Arkiv.

Men mellem de i Kongehusets Arkiv bevarede papirer er udkastet til et lignende dokument, hvorefter også Frederik VI skulle fraskrive sig værgemålet over Danne-mand-børnene under hensyntagen til »den Interesse som deres Stilling berettiger dem til«. Ifølge en påtegning er dette dokument udfærdiget af kancellipræsident Kaas.

Den 18. maj besvarede sekretær Fick sin moster Jomfru Froms angivelige brev til Åbjörnsson. Det fremgår heraf, at Frederikke Dannemand måske måtte tage fast

ophold i Christiansfeld, men at hun ved at fraskrive sig forældreretten til børnene ville modtage en årlig understøttelse. Og af et brev dateret den 4. juni fra kongen til sekretæren fremgår, at det beløb, man havde tiltænkt fru, når hun havde fraskrevet sig de tre børn i København og kongen, var en pension på årligt 1.000 Rd.

Gamle Breve

Brevet fra Frederik VI nåede Fick i Christiansfeld, hvortil han var ankommet den 3. juni og den 5. juni meddelte kongen: »Jeg har betalt Gælden til ultimo Maj, undtagen til Lægen«. Hvad der derudover var formålet med sekretær Ficks rejse fremgår kun delvis af gengivelsen i kapitlet »Gamle Breve« (Liisberg, s.93).

Af hele brevet til kongen, der i Kongehusets Arkiv foreligger som en kladde i Ficks besiddelse, ses det, at Bering Liisberg i sin afskrift har udeladt slutningen, hvor Fick meddeler at have talt med Fru Dannemand om det fremsendte dokument og om pensionen, men »dette vinder intet Gehør«.

Det ses også, at Liisberg har skrevet Ficks brevkoncept af 5. juni sammen med et efterfølgende fra Fick til Frederik VI dateret Christiansfeld den 12. juni 1816.

Herved har Liisberg kunnet udelade indledningen: »Deres Majestæt. Til allerunderdanigst Gensvar på DM allernaadigste Brev af 8 ds., som jeg taknemmeligt modtog i Gaar, giver jeg mig den Frihed at melde, at det af Generalmajor von Bülow udstedte Dokument, som indeholder hans og Konens Afstaaelse af Ejendomsretten til Gaarden Nr. 289 på Toldbodvejen, er fremlagt sammen med de øvrige Dokumenter, som befinder sig (i min Varetægt) og som jeg ved min Hjemkomst straks skal udkomme«.

Generaladjutant F.C. Bülows erklæring er ikke bevaret i Kongehusets

Fig. 6: Henrik Carl Bering Liisberg (1854-1929). Efter historiestudier 1883 omviser, inspektør og fra 1906 frem til sin død slotsforvalter på Rosenborg. Virkede fra 1890 tillige som populær historisk forfatter. Fra maleri af Peder Mønsted; 1927 (Privateje).

Arkiv, men der må efter sammenhængen være tale om en uformel afståelse af ejendommen til fru. Et papir betitlet »Originalt Skøde« i Frederikke Dannemands privatarkiv i Rigsarkivet fortæller, at et lignende afståelsesdokument fremlagdes i 1827. Først ved tinglyst skøde af 6. februar 1836 kom Toldbodvejen 289 reelt i Fru Dannemands eje.

Foreløbig forberedte Fick i brevet af 12. juni 1816 Frederik VI på, at Fru Dannemand var »sindet at rejse til København for at tale med Deres Majestæt«.

Kongen svarede den 15. juni sekretær Fick: »Det er mig kært, at de omtalte Papirer er i Deres Værge«.

I begyndelsen af juli var ikke bare Fru Dannemand, men også sekretær Fick i København. Om morgenen den 7. juli mødte kongens foged op på Hotel du Nord på Kongens Nytorv i selskab med grosserer Wulff, der havde begæret arrestforretning mod Åbjörnsson, der ikke havde svaret på en ny rykker af 19. juni. Åbjörnsson var ifølge hotellets inspektør ankommet fra Hamburg den 1. juli, men havde ikke været i logiet i tre dage. »Nu kom til stede«, fortæller en udskrift af fogedprotokollen, »Herr: Secretair Fick«. Han lovede at få fordringen på 4.296 Rd. indfriet.

Af papirerne fremgår, at lånet via veksler stammede fra grosserer Jacob Solomon Meyer, en nevø til Frederik VI's økonomiske rådgiver David Amsel Meyer. Det oprindelige lån var 1.150 Rd. på 9 måneder fra 10. oktober 1815, og det indfriedes med ågerrenter, 25 % per måned.

Hermed afsluttedes »i Mindelighed forligt« den lånesag, der havde forfulgt Fick siden slutningen af det foregående år.

I Sorø

Efter Frederikke Dannemands besøg i København for at tale med Frederik VI kunne hun i Christiansfeld holde deres dér fødte søn over dåben. Højtideligheden fandt sted den 9. august i Gæstehuset og forrettedes af pastor C.G.L. Forchhammer fra den nærliggende sognekirke i Tyrstrup, som døbte barnet »William Christian Andersen« og noterede: »Efter Moderens Angivelse en Søn af Enken Friderica Andersen, født Rausted. Hendes Mand Christian Andersen døde førend Barnets Fødsel som Borger i København«.

Beslutningen om at give denne søn en borgerlig identitet medførte i modsætning til Dannemand-børnene kun tilknytning til moderen. Hvilket friholdt dette ene barn for de omtalte adskillelsesdokumenter. Men betingede samtidig hans opvækst hos Brødremenigheden, hvis eller når det blev muligt for forældrene at genoptage forholdet som parret Dannemand. Som det senere også vil blive omtalt i afsnittet Epilog, ligger heri uklarheden om herkomsten fra samtiden til i dag,

Fra hovedstaden varslede sekretær Fick den 15. august gennem brev til mosteren Jomfru From, at hans søgen efter et opholdssted nærmere hovedstaden var ved at lykkes: »Jeg rejser i Morgen tidlig atter ud på Landet for at se på flere Værelser«. På

månedens sidste dag udfærdigedes i Ficks navn købekontrakt på gården Søgaden 45 i Sorø.

I oktober var sekretæren af Frederik VI igen sendt til Christiansfeld, hvorfra han i brev den 12. meddelte at have orienteret Fru Dannemand om det siden hendes besøg i København opnåede: »Naturligvis gjorde jeg mig al Umage for at berolige hende og udtydede baade Gaardens Køb, den Aabjønnsønske Pengesag og flere Ting på det fordelagtigste, men det var ej ganske tilstrækkeligt«. Frederikke Dannemand ville fra Frederik VI selv høre, hvor længe opholdet i Sorø skulle vare.

Kongens svar findes ikke bevaret i Kongehusets Arkiv, men fra Christiansfeld gensvarede hun ham den 22. oktober 1816: »Gud velsigne dig for det, du skriver mig, naar du siger mig det, saa er jeg rolig igen«.

Fem dage efter, søndag den 27. oktober, nåede selskabet frem fra Christiansfeld til Sorø: Frederikke Dannemand med sønnen William Christian Andersen, sekretær Fick, Jomfru From og Søster Anna Friedrichsen fra Brødremenigheden.

»Rejsen gik meget bedre, end jeg nogensinde havde haabet«, skrev Fru Dannemand den 29. oktober til Frederik VI og takkede ham for, at han havde ladet møbler fra Toldbodvejen køre til Sorø, »det første jeg gjorde, da Ingen saa det, var at kysse den Divan, som jeg har sat paa saa mange gange med dig og ved dig min inderlig Elskede«.

Fra gården i Sorø gennem Akademihaven var Frederikke Dannemands nærmeste nabo Frederik VI's fortrolige, amtmand og kammerherre Paul Christian Stemann, og mens Fick fortsatte som Frederikke Dannemands hovmester i hovedstaden, blev sekretærhvervet i Sorø overtaget af Stemanns økonomisk befuldmægtigede Niels Wolff.

»Fru Dannemand er bestandig i Sorø under Navn af Mad. Andersen«, hed det i en efterretning til Johan Bülow fra København den 8. april 1817 med tilføjelsen: »Børnene bliver her vel opdragne, Faderen kommer næsten hver Aften til dem for at se dem« (*Fra Hoffet og Byen*, s. 249).

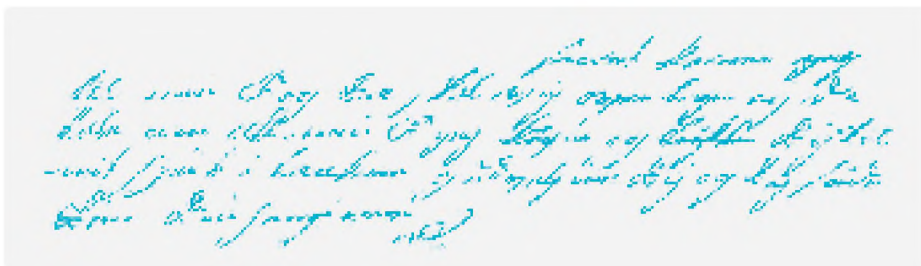
Intet i den private korrespondance godtgør, at Frederikke Dannemand var Frederik VI utro og blev gravid med en svensker under kongens ophold på Wienerkongressen, og at han i forbitrelse forviste hende fra hovedstaden for efter nogle år at tage hende til nåde igen. Men parret havde som modtræk valgt den modsatte adskillelse af den, der ramte Else Hansen og Frederik V, ved gennem Fru Dannemands afrejse at betro børnene til kongens varetægt i hjemmet i København.

Åbenlyst gjorde parret intet for udadtil at afkræfte de rygter, der gik om adskillelsen, og for at lade tiden arbejde for dem forblev Frederikke Dannemand indtil videre i Sorø. Den 12. juni 1817 afsluttedes i Ficks navn købekontrakt på nabogården 44 i Sorø, hvorpå en om- og sammenbygning af de to ejendomme, nuværende Søgade nr. 7, sattes i værk.

Hjemkomsten

Fra Sorø antydede Frederikke Dannemand den 25. januar 1818 i anledning af Frederik VI's 50 års fødselsdag tre dage senere, at han nok ikke brød sig om virakken, »men du vil dog tillade din Rikke, som elsker dig så inderlig, at sige dig sine Ønsker for sin ejegode F,C« – idet hun anvendte initialerne fra fornavnene på barnefædrene Frederik Dannemand og Christian Andersen.

Dernæst fastslog Frederikke Dannemand i brevet: »Ingen kan forbyde mig at elske dig, lige saa lidt som nogen kan forbyde dig det«.

Fig. 7: »Snart kommer jeg til min F og da skal vi over lægge og da tale om alt – min F jeg kysser og trykker Dig til mit Hjerte i Tankerne. Gud velsigne Dig og de søde Børn. Din hengivne R«. Brev fra Frederikke Dannemand i Sorø til Frederik VI den 25. januar 1818. »Overlægge« er ældre dansk for at overveje, lægge råd om (Rigsarkivet).

De i Kongehusets Arkiv bevarede regnskaber for husholdningen i Sorø fortæller, at Frederikke Dannemand fra den 25. marts til den 5. april 1818 boede på hotel i København. Under opholdet blev hun atter med barn. Forvisset om graviditeten ledsagede hun i maj sønnen William Christian Andersen og Søster Friedrichsen tilbage til Christiansfeld, hvor menigheden påtog sig den videre opdragelse.

Den 19. maj skrev Frederikke Dannemand fra Sorø til sin »gode elskede F«, at hun var ankommet vel sent den foregående aften: »De andre Ubehageligheder gaar bort om nogen Maaneder, her blev ingen Glæde, da jeg ham fjerned«.

Den 6. juni vendte Fru Dannemand tilbage til København. Og den 18. juni var kongen ifølge Brødremenighedens optegnelser på besøg i Christiansfeld. Mens hun genoptog tilværelsen med de tre Dannemand-børn i hjemmet på Toldbodvejen.

Året efter, den 6. januar 1819, fødte hun på Stiftelsen i Amaliegade. Ved dåben to uger efter af parrets sidste barn, »Frederik Waldemar«, blev moderen opgivet som »Fru Frederikke Dannemann, f. Rausted« og faderen som »Major af Armeen, Hr. Frederik Dannemann«.

Hvad der end havde været af politiske spændinger, særlig mellem Frederik VI og kancellipræsident Kaas, var de blevet dæmpet under Frederikke Dannemands knap tre års ophold udenfor København.

Regeringsforandring

Ved Frederik Julius Kaas' død den 11. januar 1827 anmodede Frederik VI i brev af 13. januar sin pålidelige administrator, amtmand P.C. Stemann i Sorø, om at indtræde i embederne som præsident for Danske Kancelli og ledende stats- og justitsminister.

I forlængelse heraf forbedredes status for sekretærerne, der havde bistået Frederik og Frederikke Dannemand under adskillelsen. Cand.jur. Christian Andreas Müller i Generalstabens Bureau, der havde stået for brevforbindelsen, modtog den 31. juni 1827 kongelig udnævnelse til postmester i Randers og tre dage efter fulgte titel af virkelig justitsråd. Cand.jur. Niels Wolff, der havde varetaget Fru Dannemands forhold i Sorø og frem til sin død fortsatte som hendes rådgiver i pengesager, blev i december samme år i stand til at erhverve den københavnske ejendom Nørregade 250, nuværende nr. 6, for 10.000 Rd. Ligeledes i december kunne cand.jur. Johan Christian Fick, der havde forladt fruens tjeneste til fordel for en udnævnelse den 13. maj 1818 til auktionsdirektør i København, erhverve ejendommen Sankt Annæ Plads 60, nuværende nr. 10, for 33.000 Rd.

Ved resolution af 9. december 1829 modtog Frederikke Dannemand »Rang med Oberstinder«. Alle fire dannemandske børn blev endvidere den 4. januar 1830 optaget i den danske adelsstand.

Med kongehusets sidelinje kom det også til en vis forståelse. Prins Christian Frederik var den 1. januar 1826 blevet udnævnt til Kongelig Højhed, og den 24. juli 1829 ændrede Frederik VI rangordenen, således at prinsen erstattede kronprinsesse Caroline på pladsen lige efter kongen og dronningen. Arvefølgen fandt en foreløbig løsning, da prins Christian Frederik den 5. marts 1831 modtog officiel ordre om indtrædelse i Statsrådet, hvilket statsretsligt gjorde ham til kronprins, uden dog på noget tidspunkt at blive tituleret som sådan.

Frederik VI og Frederikke Dannemands forhold varede livet ud. Det sidste bevarede brev mellem dem er i Frederikke Dannemands privatarkiv i Rigsarkivet og dateret den 21. oktober 1839. I brevet bad kongen »Gud velsigne min guddommelige Rikke«, og han underskrev sig: »Din tro Ven Frederik«. Halvanden måned efter, om morgenen den 3. december, døde Frederik VI på Amalienborg, hvor Frederikke Dannemand efter eget udsagn aftenen inden på besøg »læste højt for ham til Kl. 1« (Pauline Petersen: *Erindringer*, 1919, s. 155).

Den følgende dag lod Christian VIII Fru Dannemand underrette om kongens død og fastsatte ved reskript af 27. april 1840 en årlig enkepension på 2.000 Rd., der frem til 1843 var udvidet til det dobbelte. Ved folketællingen i 1840 registreredes fruén følgelig som »Enken Benthe Frederikke dé Dannemand«. Frederikke Dannemand døde den 23. december 1862 og blev som oberstinde begravet på Hærens kirkegård, Garnisons i København, i en endnu eksisterende grav.

Fædre og søn

I slutningen af kapitlet »Gamle Breve« erkendte Bering Liisberg, at han til sin fikionalisering af Frederikke Dannemands utroskab og forvisning havde anvendt de i Ficks brevsamling udlagte falske spor, idet han som historiker fastslog, at den påståede barnefader Hr. Åbjörnsson var »en Straamand«. Vel angav Liisberg den tysk fødte eventyrer Carl Grosse – bedre kendt som Eduard Vargas de Bedemar, »den uimodstaaelige spanske Marquis, hvis Vej var brolagt med knuste Kvindehjerter« ifølge Liisbergs beskrivelse – som alternativ fader til den i Christiansfeld fødte søn. Men røbede samtidig kendskab til sagens sammenhæng ved i en fodnote at oplyse, at den dannemandske søn »blev opdraget i det Slesvigske« (Liisberg; s. 111-112).

I erkendelse af William Christian Andersens herkomst har menighedsrådet ved domkirken Vor Frue i Haderslev i 150-året for hans død gravmindefredet hans sidste hvilested på byens Assistents Kirkegård.

Hvad angik denne søn, William Christian Andersen, var der ved afsluttet skolegang, efter et sidste besøg af Frederik VI den 8. juni 1831 i Christiansfeld, arrangeret fortsættelse på Friedrich-Wilhelms-und-Französisches Gymnasium i Berlin. Herfra blev sønnen i 1835 student og påbegyndte juridiske studier ved Berlins universitet.

Da et embede i hertugdømmerne forudsatte eksamen fra Kiels Universitet, flyttede han dertil og tog i sommeren 1841 juridisk embedseksamen. Den 17. september underskrev

Christian VIII bestalling som advokat i Christiansfeld for underretssagfører William Christian Andersen, der var udset til at aflaste menighedsbyens postmester og kongelige official Cay Praem Mygind i dennes virke som sagfører og notar.

Sommeren 1848 indsatte den provisoriske regering William Christian Andersen som foged over Frøs og Kalvslund herred. Herfra afskedigedes han den 6. august 1850 af den danske regeringskommission for hertugdømmet Slesvig. Ansøgninger til Frederik VII om andet embede bragte intet resultat, og ved beslutning af 8. marts 1853 blev det ham afslået at genoptage bestallingen som advokat.

I 1859 var William Christian Andersen auditor i Glogau i Schlesien. Han vendte 1864 hjem med titel af kongelig preussisk justitsråd og embede som foged over Tyrstrup herred, hvorunder Christiansfeld hørte. Han døde samme år den 15. december i Haderslev 48 gammel efterladende sig enke og sønnerne: Carl Emil, Waldemar Alexander, Frederik Eugen, Heinrich Wilhelm og William Christian Andersen.

Pensionen

Baggrunden for og formålet med Seifert-pensionen og Dannemand-separationen var to sider af samme sag. Ifølge Partikulærkassens bilag fremsendt fra Wien af ban-

kierfirmaet Arnstein & Eskeles kvitterede Caroline Seifert 37 gange i tiden fra juni 1815 til juni 1818 for 100 dukater, alt efter kursen omkring 450 Rd. i månedlige rater, svarende til i alt 16.640 Rd.

Men ved sammenligning med indføringerne i selve Partikulærkasseregnskabet fremgår det, at første udbetaling fra kontoen noteredes den 6. november 1815. Endvidere, at der fra da af og frem til og med juni-raten 1818 i virkeligheden udbetaltes i alt 45.029,53 Rd. Altså så godt som det tredobbelte beløb.

Den pågældende periode dækker Frederikke Dannemands ophold udenfor København. Alene i maj måned 1817, hvor beboelsen i Sorø blev sikret, udbetaltes der 11.398,79 Rd., svarende til mere end to års rater.

Først ved Frederikke Dannemands hjemkomst til Toldbodvejen i juni 1818 stabiliserede det udbetalte beløb sig på det bevilgede niveau fra juli-raten og fremover. Jævnlig kurslister fremsendt fra bankierfirmaet til Partikulærkassen godtgør, at hovedstolen siden sattes i obligationer og valuta som ved pensioner.

Ved William Christian Andersens døb den 9. august 1816 i hovedministerialbogen for Tyrstrup sogn ses senere tilføjet, foruden rygget om at være en frugt af utroskab, at han »blev opdragen af Søster Frederiksen på Christiansfeld, tog juridisk Examen i Kiel, nød 400 r. af den danske Regering«. I regnskabet over den dannemandske husholdning under opholdet i Sorø fremgår posten »1/2 Aars Løn til Jfr. Frederichsen 10 Ducater« svarende til »120 Rd«. I folketællingen for Christiansfeld 1840 levede Søster Friedrichsen i nr. 49 af »Livsrente«, hun døde i 1861.

Den kongelige statspension har i så fald først og fremmest bidraget til dækning af udgifterne i forbindelse med Frederikke Dannemands ophold i Christiansfeld og Sorø. Og senere til William Christian Andersens opvækst i Christiansfeld, videreuddannelse i Berlin og Kiel og hans efterladte. Tilføjjelsen til hovedministerialbogen om, at han nød »400 r. af den danske Regering«, lader sig se i dette lys, ligeledes »Livsrente« til plejemoderen Søster Friedrichsen. Af den månedlige udbetaling fra Partikulærkassen af 450 Rd. er differencen da gået til kurtage og til Caroline Seifert i Wien for at lægge navn til.

Som før nævnt fremgår det af kvitteringerne i Partikulærkassen fra Arnstein & Eskeles, at pensionen ikke overførtes direkte fra kontoen i København til Wien. Pengene blev trukket på Den Kongelige Bank i Altona.

I den forbindelse bør det bemærkes, at efter Frederik VI den 10. oktober 1810 havde bevilget den evangeliske Brødremenighed i Altona frihed til offentlig forkyndelse i egen kirkesal, ansattes den tidligere lærer ved kostskolerne i Christiansfeld, Johann Christian Seifert, i 1812 som den første Brødremenighedspræst i Altona. Samme år var Johan Seifert den 5. marts blevet fader til datteren Caroline. Denne Caroline Seifert flyttede siden som »Freie Frau« til Christiansfeld, hvor hun den 20. maj 1835 indgik ægteskab med byens apoteker Abraham Friedrich Padel. Som pensionist boede Johan Seifert hos datteren Caroline fra 1843 til sin død i 1847, hun døde i Christiansfeld den 6. december 1871.

Fig. 8 August Ernst Freiherr von Steigentesch (1774-1826). Trådte 1789 i østrigsk militærtjeneste og avancerede til generalmajor, militær teoretiker og fra 1804 diplomat. Gjorde fra 1798 endvidere karriere som fremtrædende lysspildigter (Stik af anonym kunstner; 1805. Det Kongelige Bibliotek).

I de kredse Frederik VI frekventerede med æreskavaleren Grev Joseph Metternich under kongressen i Wien var en lignende fyrstelig pensionsordning under falsk dække heller ikke noget enestående. Og gennem sine besøg i Danmark til sikring af Kielerfredens bestemmelser udviklede Frederik VI's anden æreskavalier i Wien, diplomaten August von Steigentesch, et personligt venskab med kongen. Udover at være diplomat havde Steigentesch en sideløbende karriere som lystspildigter.

Gennem sin indsigt var Steigentesch behjælpelig, da Frederik VI under kongressens sidste dage drev gæk med den russiske kejser Alexander. Kejseren havde forsøgt at undgå at mødes med kongen, men ved at placere sig i et værelse denne var nødt til passere for at forlade sit kvarter, »maatte Alexander bide i det sure Æble, idet Kongen ikke forlod ham, forinden de divergerende Puncter i Kieler-Traktaten var discouterede og formelig afgjort«. Denne beslutsomme adfærd gjorde ifølge kongens generaladjutant F.C. Bülow »megen Opsigt i Wien, da Keiseren ikke kunne vare sig selv for at fortælle den, og at beundre hans Confraters Hukommelse og Dygtighed til Forretninger« (Carl Henrik Holten: *Afen gammel Hofmands Mindeblade*, 1909, s. 149-151).

Måske var Frederik VI ikke så ubegavet, som eftertiden har villet gøre ham til. Hvad angår de dannemandske og seifertske forhold, var det statskassen og Danmarkshistorien, kongen spillede et puds.

Epilog

Som konsekvens af adskillelsen fra Norge og rigets økonomiske situation havde indflydelsesrige kredse før, under og efter Wienerkongressen ambitioner om at de-tronisere kongen og erstatte ham med prins Christian Frederik. I dette spil blev en splittelse af Frederik VI og Frederikke Dannemands forhold en brik. Til kredsene, der efterstræbte en anden politik, hørte kancellipræsident, stats- og justitsminister Frederik Julius Kaas, og der var under kongressen navnlig fare for, at »Kaas skulle gøre sig uheldigt bemærket« i modstrid med den af kongen formulerede politik (Nørregaard, s. 122).

Efter have modtaget den bekymrede orientering fra Frederikke Dannemand i april 1815 om »Folks Snak« hjemme i den danske hovedstad oprettede Frederik VI i Wien den seifertske pensionskonto. I forlængelse af kongens tilbagekomst i juni og Kaas' indtræden som chef for Københavns politi i august søgte Frederikke Dannemand i oktober beskyttelse i Christiansfeld for derved at sørge for børnenes sikkerhed hos kongen.

Men i maj det følgende år opstilledes kravet om, at Frederikke Dannemand »for hele hendes Fremtid frasiger sig al Ret til hendes 3 Børn«. Sideløbende forlangtes i dokumentet udfærdiget af kancellipræsident Kaas, at Frederik VI skulle fraskrive sig børnene begrundet i »den Interesse som Deres Stilling berettiger dem til«.

Dernæst måtte Frederik VI overfor Frederikke Dannemands sekretær J.C. Fick den 4. juni 1816 spille med på, at Fru Dannemand kunne blive nødt til at gifte sig til anden side og derfor havde brug for »en Kapital og ikke noget aarligt, at om end hun blev ugift, ønskede hun ingen Pension«. En måned efter havde Fick »Kapital« til løsning af sin »Pengesag«.

Hvis Frederikke Dannemand forhindredes i at vende tilbage til Frederik VI i hovedstaden og blev afskåret fra børnene, havde hun i det mindste den i Christiansfeld fødte søn, der ikke var anerkendt som kongens på samme måde som de dannemandske. Foruden den seifertske pension, som kongen for alle tilfældes skyld havde oprettet.

Hele dette arrangement forblev uigennemskueligt for udenforstående på grund af de samtidige rygter om den dobbelte utroskab.

Juni 1818 var Frederikke Dannemand tilbage hos Frederik VI og børnene i København. Efter udfaldet at dømme var en af betingelserne for accept af det dannemandske forhold, at slægten Dannemand ikke fortsatte på mandslinjen. Hvilket i sagens natur ikke kom til at omfatte parrets borgerlige søn William Christian Andersen. Den yngste søn Frederik Waldemar Dannemand døde som 16-årig i 1835. Og skønt det er kendt, at den ældste søn Frederik Wilhelm Dannemand havde i hvert fald en datter, døde han efter tre ægteskaber officielt barnløs i 1884 og stod derved som den sidste bærer af navnet Dannemand.

På det personlige plan var det i sidste ende kærlighedsbudskabet, der sejrede. Eller som Frederikke Dannemand den 25. januar 1818 udtrykte det overfor Frederik VI: »Ingen kan forbyde mig at elske dig, lige saa lidt som nogen kan forbyde dig det«.

Kilder og litteratur

Af kilder er især benyttet Kongehusets Arkiv i Rigsarkivet, Frederik VI's arkiv: »1809-49. Korrespondance med og sager vedrørende Fru Dannemand, Marianne Pontavice, disses børn, samt Caroline Seifert«. Frederik VII's arkiv: »Nr. 73 Skifteprotokol« og »Nr. 75 Bilag« for så vidt angår den seifertske pension og afviklingen heraf, indbefattet det originale gavebrev. I Rigsarkivet endvidere Partikulærkassen, Den kongelige Civilliste, Hofmarskallatet, Kongelige Resolutioner, Collegial-Tidende, Hof- og Statskalenderen, Privatarkiv Frederikke Dannemand, Tyske Kancelli, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, kirkebøgerne og folketællingslisterne. I Landsarkivet for Sjælland dåbsregistre for Den Kongelige Fødselsstiftelse og skødeprotokoller. Om Wilhelm Åbjörnsson i Landsarkivet Lund og Stadsbiblioteket Landskrona. Om

William Christian Andersen i Landesarchiv Schleswig-Holstein. Om Caroline Seifert i Österreichisches Staatsarchiv, Wiener Stadt- und Landesarchiv, Evangelisches Pfarramt Wien, Verwaltung des Evangelischen Friedhofes Matzleinsdorf og Evangelische Landeskirchliche Archiv, Karlsruhe. Yderligere er benyttet registre med kortfattede levnedbeskrivelser over afdøde og diariet fra Brødremenighedens Arkiv i Christiansfeld.

Af litteratur til den generelle fremstilling er udover de citerede værker særlig benyttet: Charlotte Dorothea Biehl: *Interiører fra Frederik V's Hof*, 1909; – Danmarks politiske stilling for Aaret 1807 til 1814. Skrevet i August Maaned 1814 af Dronning Marie Sophie Frederikke efter oplysninger fra Hans Majestæt Kongen, *Historisk Archiv* I, 1869; – Hans Jensen: Vi alene vide. *Historisk Tidsskrift* 10Rk4, 1937-38; – Marcus Rubin: *1807-14 og Frederik VI's Tid fra Kielerfreden til Kongens Død*, Bd. I-II, 1892-95. Om Christianfeld: H. Kinze: Friedrich VI in Christiansfeld, *Die Heimat* Nr. 3, 1929; – Om Wien: Egon Caesar Conte Conti: *Metternich und die Frauen*, 1977; – Wilhelm Eilers: *August von Steigentesch. Ein deutscher Lustspielfdichter*, 1905; – August Fournier: *Die Geheimpolizei auf dem Wienerkongress*, 1913; – Caroline Pichler: *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben 1769-1843*, Bd. I-II, 1914.

Jan Sottrup, f. 1948. Journalist, forfatter, instruktør. Har bl.a. udgivet romanen »Dannemand – en romance« (2005) og artiklerne »Brødremenigheden i København« (*Historiske meddelelser om København* 1995) og »En kær Fader« – Frederik VI og sønnen i Christiansfeld (*Museum Sønderjyllands Langs Fjord og Dam* 2013). Undersøgelsen »En historisk episode – ukendte sammenhænge vedrørende Frederik VI, Frederikke Dannemand, Marianne Pontavice, disses børn samt Caroline Seifert« er med kilder og litteraturliste i håndkriftsamlingerne Det Kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Statsbiblioteket. E-post: jan@sottrup.dk

Statsminister Helle Thorning-Schmidts anetavle

Af Ole Bech Knudsen

I perioden 1974-1991 publiceredes i Personalthistorisk Tidsskrift 28 artikler i serien Kendte danskeres anetavler. Denne serie vil jeg gerne prøve at få genoplivet, og i den forbindelse har jeg fundet det meget naturligt at beskrive Danmarks første kvindelige statsminister Helle Thorning-Schmidts anetavle i 6 generationer. Kai Albertsen publicerede i Personalthistorisk Tidsskrift 1986, s. 97-102, to glimrende debatindlæg om publikation af anetavler, hvortil kan henvises.

Indledning

Efternavnet Thorning-Schmidt fik familien ved kgl. bevilling af 26. juni 1937 efter ansøgning fra Valdemar Emil Schmidt (ane 4). Som begrundelse angaves, at navnet Thorning langt tilbage havde været anvendt i familien (Justitsministeriets 1. kontor. Journalsag M 2539, 1937). Den først kendte bærer af navnet, nemlig Jep Poulsen Torning/Taarning (ane 36), blev formodentlig døbt med navnet som følge af forordningen 1771 om faste slægtsnavne i den del af Sønderjylland, som hørte under bispen i Slesvig.

Den anden del af efternavnet, Schmidt, kan føres tilbage til Jacob Paulsen Schmidt (ane 32), som var smed i Vejstruprød, Vejstrup sogn. Altså et håndværkernavn.

Slægtstavlen er ført tilbage til tiptipoldeforældrene samt med angivelse af tipoldeforældrenes navne og dødsår. Den fædrene del af Helle Thorning-Schmidts slægt er alle fra Syd- og Sønderjylland, og et gennemgående træk er småkårsfolk, som daglejere, inderster, husmænd, m.m. Først når vi kommer tilbage til slutningen af 1700-tallet med tipoldeforældrene er der en hel del gårdmænd repræsenteret. Det passer meget godt med den store befolkningstilvækst på dette tidspunkt, hvilket gjorde det svært fremover at finde lønsomt arbejde eller en gård til alle.

På den mødrene side var slægten mere blandet sammensat med en del håndværkere og småhandlende i Københavnsområdet, samt med husmænd og gårdmænd på både Fyn og i Vestjylland. En enkelt linje af gårdmændene i Vestjylland, Christen Thomsen Frølunds hustru Maren Jensdatter (ane 63) kan føres helt tilbage til slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet.

Fig. 1: Statsminister Helle Thorning-Schmidt (Folketinget, fotograf Steen Brogaard).

Proband

1

HELLE THORNING-SCHMIDT, født 14.12.1966 i Rødovre. Gift 1996 med Stephen Kinnock, født 01.01.1970 i Tredegar, Wales.

Helle Thorning-Schmidt er student fra Ishøj Gymnasium 1985, cand. scient. pol. 1994 fra Københavns Universitet. Undervejs studerede hun 1992-93 ved Europakollegiet, et universitet i Brügge, Belgien, og tog der en MA i europæiske studier. Efter endt uddannelse ansat 1994-97 som leder af det socialdemokratiske sekretariat i Europaparlamentet i Bruxelles. 1997-99 arbejde som international konsulent i LO.

Blev medlem af Socialdemokratiet 1993, og var 1999-2004 medlem af Europaparlamentet. Valgt til formand for Socialdemokratiet 12. april 2005. Opstillet til

Folketinget 2003 i Østre Storkreds og indvalgt 2005. Opstillet og indvalgt i Københavns Storkreds 2007 og 2011. Statsminister 03. oktober 2011 (Folketingets hjemmeside).

Stephen Kinnock er søn af tidligere EU kommissær og formand for Labour Neil Kinnock og tidligere europaminister og europaparlamentsmedlem Glenys Kinnock. Er bachelor i moderne sprog, fransk og spansk, fra Cambridge University 1992 og master i Europastudier fra Europakollegiet i Brügge, Belgien i 1993. 1996-2009 ansat ved British Council i Bruxelles, London, Skt. Petersborg og Sierra Leone. Fra december 2008 ansat i World Economic Forum i Schweiz. 2012 hos Xynteo i London.

Forældre

2-3

HOLGER THORNING SCHMIDT, fra 1937 THORNING-SCHMIDT, født 05.07.1932 i Kolding, Kristkirkens sogn, død 23.01.2010 i Ishøj. Gift 27.12.1958 i Århus, Kongsvang, Fredens sogn med GRETE ELISABETH SØRENSEN, født 09.02.1937 i Viby sogn, Ning herred, Århus amt. Ægteskabet opløst 1976. Fik 26.06.1937 sammen med faderen Valdemar Emil Schmidt og broderen Gunnar Thorning Schmidt kongelig bevilling på at føre efternavnet Thorning-Schmidt.

Holger Thorning-Schmidt student 1952 fra Kolding, cand. oecon. januar 1961, 1961-63 markedsforsker hos Danfoss A/S, 1963-66 chefkonsulent hos Albert Halberstad A/S, 1966-67 økonomidirektør smst., 1967-70 selvstændigt konsulentfirma, 1970-71 underdirektør hos Crome & Goldschmidt (Stormagasinet Illum), 1972- chefkonsulent hos H. B. Marquard, -1981- lektor, matematik og national-økonomi, ved handels-/købmandsskolen (*Juridisk økonomisk Stat*, 1981, s. 1063. *Kolding Studenter 1935-1959 og deres lærere*. Kolding 1974, s. 315).

Grete Elisabeth Sørensen har været EDB programmør og kontorchef i et forsikringsselskab.

Bedsteforældre

4-5

VALDEMAR EMIL SCHMIDT, fra 1937 THORNING-SCHMIDT, født 05.09.1898 i Kolding, Sct. Nicolai sogn, død 14.01.1974 i Randers. Gift 06.12.1925 i Kolding, Sct. Nicolai sogn med ELSE MARIE JOHANNE MADSEN, født 15.08.1901 i Kolding, Sct. Nicolai sogn, død 16.01.1974 i Randers.

Ekspedient, senere købmand m.v. i Kolding. Ægtefællen var telefonistinde.

Fik sammen med sine to sønner Holger og Gunnar 26.06.1937 kongelig bevilling på at føre efternavnet Thorning-Schmidt. Efternavnet Thorning stammede fra hans moders slægt (Justitsministeriets 1. kontor. Journalsag M 2539, 1937).

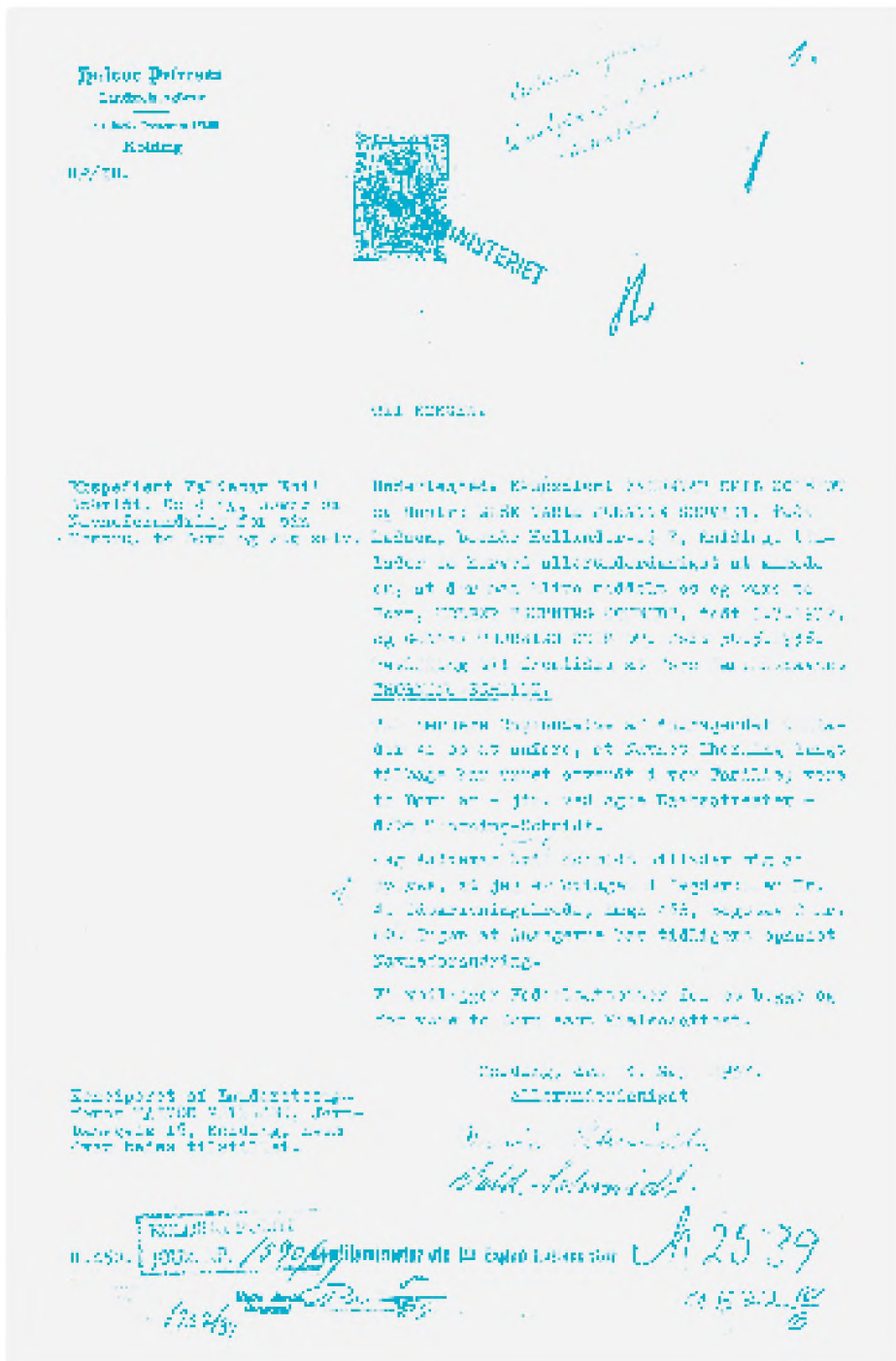

Fig. 2. Navneforandring til Thorning-Schmidt ved kgl. bevilling af 26. juni 1937 (Rigsarkivet, Justitsministeriet, Journalsag M 2539, 1937).

Fik 1938 skøde på matr. nr. 600 af Kolding Købstads Markjorder. Omkring 1956 flyttede familien til Randers, hvor ægtefællerne døde med et par dages mellemrum 1974 efter at være blevet kørt ned af en taxa.

6-7

OLAF EUSEBIUS SØRENSEN, født 11.08.1888 i København, Skt. Pauls sogn, død 17.11.1973 i Århus, Fredens sogn. Gift 14.12.1924 i Nyborg med EDITH MARIE ELISABETH FREDERIKKE PEDERSEN, født 30.06.1900 i Århus, Domsognet, død 28.04.1957 på Amtssygehuset i Århus, Sankt Markus sogn.

Afdelingsingeniør ved DSBs Centralværksteder i Århus. Student 1907 Østre Borgerdydskole i København, cand. phil. 1908 Københavns Universitet, cand. polyt. (maskiningeniør) 1913 Danmarks Tekniske Højskole. Ingeniør hos Titan 1913-14, ved L. Frandsens Jernstøberi, Holbæk 1915-19. Ansat 1919-58 ved DSB, 1919-28 ved Centralværkstederne i Nyborg, 1920-28 tillige lærer ved Nyborg Tekniske skole, 1929-38 ved Centralværkstederne i Århus, 1938-41 ved Generaldirektoratet og lærer ved Jernbaneskolen, København, 1941-58 ved Centralværkstederne i Århus. Ridder af Dannebrog 1946. Boede Frodesgade 7, Århus C. (*Dansk Civil- og Akademiingeniørstat 1971*. Kbh. 1971).

Oldeforældre

8-9

JOHAN CHRISTIAN PETERSEN SCHMIDT, født 12.04.1863 i Sjølund, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 11.11.1928 i Kolding, Kristkirkens sogn. Gift 30.04.1892 i Kolding, Sct. Nicolai sogn med MARIA KIRSTINE THORNING, født 14.05.1869 i Vønsild sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 22.11.1899 i Kolding, Sct. Nicolai sogn.

Johan Christian Petersen Schmidt giftede sig anden gang 12.10.1901 i Kolding, Sct. Nicolai sogn med Cecilie Marie Iversen, født 14.09.1873 i Brørup sogn, Malt herred, Ribe amt, død 23.08.1944 i Kolding, Kristkirkens sogn. Datter af skrædder Tyge Lassen Iversen og hustru Ane Katrine Nielsen i Brørup sogn.

Arbejdsmand, træskomand, senere ekspedient i Kolding, hvor ægteparret boede flere forskellige steder. Hans årlige indtægt anføres i *Kolding Vejviser og Skattekort* 1923 til 438,55 kr., hvilket skulle svare til ca. 12-13.000 nutidskroner, baseret på forbrugerprisindeks fra Danmarks Statistik.

10-11

CHRISTIAN HENRIK MADSEN, født 15.08.1869 i Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt, død 22.02.1916 i Kolding, Sct. Nicolai sogn. Gift 09.11.1899 i Kolding, Sct. Nicolai sogn med ANE KATHRINE MARGRETHE ANDERSEN, født 15.05.1876 i Bække sogn, Anst herred, Ribe amt, død 25.08.1957 i Randers, Sct. Peders sogn.

Fig. 3: En af de første danskproducerede telefoner. Fra Ferdinand E. Sørensens Telefonfabrik, København 1885 (Post & Tele Museum Danmark).

Ved ægteskabet 1899 møllersvend i Endrup Mølle, Øster Nykirke sogn, Nørvang herred, Vejle amt, og ved sin død møllerlaug-arbejder i Kolding købstad. Ane Kathrine Margrethe Andersen anføres ved folketællingen 1925 i Kolding, Østergårdsvej 6, som drengetøj-syerske. Hun flyttede omkring 1956 med datteren og svigersønnen (ane 4-5) fra Kolding til Randers.

12-13

FERDINAND EUSEBIUS SØRENSEN, født 14.08.1841 i København, Helligånds sogn, død 20.11.1927 i Sorø. Gift 01.11.1879 i København, Vor Frue sogn med RUDOLPHINE NICOLAISINE SVENSTRUP, født 16.12.1851 i København, Den Kongelige Fødselstiftelse, død 28.06.1921 i Ordrup, Sokkelund herred, Københavns amt.

Instrumentmager, telefonfabrikant i København. Ferdinand Eusebius Sørensen var den første til at producere telefoner i Danmark. Han havde sin fabrik i København under navnet Ferdinand E. Sørensens Telefonfabrik og fremstillede sin første telefon omkring 1885. (Post & Tele Museum Danmark). Deltog og blev såret i krigen 1864. Se efterskrift.

14-15

HANS CHRISTIAN PEDERSEN, født 21.11.1874 i Kværndrup sogn, Sunds herred, Svendborg amt, død 08.12.1962 i Svendborg, Alderdomshjemmet, Vor Frue sogn. Gift 05.04.1900 i Sunds sogn, Hammerum herred, Ringkøbing amt med MAREN FREDERIKSEN, født 01.10.1878 i Linå, Sunds sogn, Hammerum herred, død 15.02.1931 i Århus, Kommunehospitalet, bopæl: Sankt Lukas sogn.

Håndværker, maskinarbejder hos DSB i Århus.

Tipoldeforældre

16-17

PETER JAKOBSEN SCHMIDT, født 09.02.1833 i Hvinderup, Tyrstrup sogn, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt, død 29.07.1916 i Grønninghoved, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt. Gift 07.05.1859 i Sønder Bjert sogn, Nørre Tyrstrup herred med ANNE JOHANNE JUHL, født 01.07.1836 i Agtrup, Sønder Bjert sogn, Nørre Tyrstrup herred, død 06.03.1925 i Grønninghoved, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred.

Arbejdsmand, indsidder i Vejstrup sogn.

18-19

PEDER JEPSEN THORNING, født 10.01.1833 i Tved, Dalby sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 17.06.1871 i Vonsild sogn, Nørre Tyrstrup herred.

Gift 08.10.1859 i Dalby sogn, Nørre Tyrstrup herred med KIRSTINE JENSEN, født 25.10.1837 i Nebel, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt, død 22.03.1928 i Vonsild sogn, Nørre Tyrstrup herred.

Daglejer i Vonsild sogn.

20-21

MADS HENRIKSEN, født 07.07.1830 i Debel, Lindknud sogn, Malt herred, Ribe amt, død ... Gift 28.12.1860 i Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt med METTE JOHANNE CHRISTIANSEN BAUN, født 03.06.1834 i Bække sogn, Anst herred, Ribe amt, død 17.10.1884 i Gamst Arbejds gård, Anst sogn, Anst herred, Ribe amt. (Dødsfaldet indført i Gjesten kirkebog).

Daglejer i Anst, Gjesten, Brørup, m.fl. sogne. Havde meget vanskeligt ved at skaffe sig føden, og hans kone døde da også på fattiggården. Efter 1885 har det ikke været muligt at spore ham.

22-23

ANDERS ANDERSEN, født 13.12.1829 i Hofmanslyst, Randbøl sogn, Tørrild herred, Vejle amt, død 15.06.1900 i Kolding, Sct. Nicolai sogn. Gift 03.11.1860 i Bække sogn, Anst herred, Ribe amt med ELSE MARIA NIELSEN KJØBMANN, født 20.09.1834 i Bække sogn, Anst herred, død 10.02.1895 i Høllund, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt.

Husmand, indsidder, arbejdsmand i Bække sogn, Vorbasse sogn, Kolding by. Var 1. gang gift med Ane Kathrine Rasmusdatter, født 15.02.1827 i Ågård, Øster Starup sogn, Brusik herred, Vejle amt, død 28.07.1859 Skøde Mark, Bække sogn, Anst herred, Ribe amt.

24-25

CARL PEDER SØRENSEN, døbt 03.11.1799 i København, Trinitatis sogn, død 09.10.1863 i København, Holmens sogn. Gift 05.06.1829 i København, Trinitatis sogn med ANNE MARIE LARSEN, født 13.07.1802 i København, Trinitatis sogn, død 27.12.1873 i Præstø.

Vandt borgerskab 26.07.1828 i København som sadelmagemester. Ved sin død boede han Kongens Nytorv 11, og betegnedes i skiftekommissionens hvidebog som sadelmagemester og tapetserer. Dødsårsagen angaves som slagflod, et apoplektisk tilfælde ifølge *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 20, 1942. Han havde 6 sønner, som fik ret eksotiske navne: Alexander Maximilian Sørensen, f. 1831, sadelmager. Balduin Fernando Sørensen, f. 1832, læge. Carl Marinus Sørensen, f. 1836, handelskommis. Diego Florentinus Sørensen, f. 1837, handelskommis. Elliot Theobald Sørensen, f. 1841, sadelmager. Ferdinand Eusebius Sørensen, f. 1841 (tvilling), instrumentmager, telefonfabrikant.

26-27

NIELS CHRISTIAN SVENSTRUP, født 24.03.1825 i København, Holmens sogn, død .... Gift 25.02.1849 i København, Garnisons sogn med NICOLINE BIRGITTE SOPHIE EDEL MAGRETE ELISABETH KLOGBORG, født 08.11.1817 i Holstebro, død 02.02.1897 i København, Trinitatis sogn.

Grovsmedesvend i København. Separeret 1855-60, men uvist hvor. Selv om han var frifødt ifølge attester, stillede han til den stående hær og förstærkningen 1846 (Sorø amts hovedrulle 1847, lægd 59, nr. 209). Og efter Staden Københavns omskrevne lægdsrulle 1847, nr. 5031, var han lejet til den stående hær med grovsmedje. Men 1856 var han ikke mødt for sessionen, og det anføres, at han var rejst til Rusland ifølge Politidirektørens skrivelse af 3. januar 1859. Herefter har det ikke været muligt at følge hans videre skæbne.

Hans hustru havde før ægteskabet fået to børn, nemlig Frederikke Wilhelmine Kruse, født 14.02.1840 på Fødselsstiftelsen, og Statemunde Johan Kruse, født 27.03.1843 i Trinitatis sogn.

Som barnefader blev til begge børn udlagt trompeter ved husarerne Statemunde Frederik Kruse. Sønnen sejlede med skibet »Marie Mathilde« til London 1861-62, hvor han deserterede, og siden hørte man ikke fra ham (Tilgangsruille Sorø amt 1858, Korsør købstad, lægd 88, nr. H-574).

Også efter, at Niels Christian Svenstrup var forsvundet til Rusland, fik Noline Birgittte Klogborg en datter Petræa Richarde Haavi, født 05.04.1856 i København, Vor Frelser sogn. Til barnefader blev udlagt veterinair Peter Richard Haavi, som boede på samme adresse, Bådsmannsstræde 177. Han var formodentlig fra Norge. Datteren anføres dog allerede fra folketællingen 1860 i Korsør, Ahlgade matr. nr. 36, med efternavnet Svenstrup, som hun bruger til sin død 04.01.1918 på Frederiksberg Hospital, Solbjerg sogn. I ægteskab med grosserer Frants Johannes Martins, død 1913, fik Petræa Richarde bl.a. datteren Johanne Olga Martins, født 1880, gift 1911 med politikeren, chefredaktør og forfatter Peter Christian Reventlow (1867-1954) (*Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 12, 1982, s. 161-62).

28-29

JOHANNES PEDERSEN, født 06.01.1839 i Egeskov, Kværndrup sogn, Sunds herred, Svendborg amt, død 14.03.1914 i Svendborg, Sct. Jørgens sogn. Gift 12.01.1867 i Kirkeby sogn, Sunds herred med MARIE JENSINE OLSEN, født 03.08.1837 i Egebjerg, Kirkeby sogn, Sunds herred, død 01.10.1908 i Vindeby, Bregninge sogn, Sunds herred.

Husmand og rokkedrejer, senere fyrbøder og maskinmester.

30-31

ANDERS CHRISTIAN FREDERIKSEN, født 02.09.1848 i Trælund, Tjørring sogn, Hammerum herred, Ringkøbing amt, død 26.01.1899 i Linå, Sunds sogn,

Hammerum herred. Gift 07.05.1874 i Snejbjerg sogn, Hammerum herred med ELISABETH CHRISTENSEN, født 12.09.1852 i Lervadskær, Snejbjerg sogn, Hammerum herred, død 30.08.1928 i Herning.

Gårdmand i Linå, Sunds sogn.

Hans enke Elisabeth Christensen gift 2. gang 07.04.1909 i Sunds sogn, Hammerum herred med rentier Peder Thellesen, født 24.03.1833 i Hedegård, Assing sogn, Hammerum herred, død 28.07.1929 i Herning.

Tiptipoldeforældre

32-33

JACOB PAULSEN SCHMIDT, født 27.05.1806 i Vejstruprød, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 27.11.1881 i Høkkelbjerg, Tyrstrup sogn, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt (Oplysninger fra Vejstrup kirkebog). Gift 02.12.1826 i Aller sogn, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt med MAREN NIELSDATTER SKIØTT, født 08.10.1803 i Stepping sogn, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt, død 19.02.1880 i Vejstruprød, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt.

Smed i Vejstruprød. Fra ham stammer familiens navn Schmidt.

Jacob Paulsen Schmidt var søn af smeden i Vejstruprød Paul Pedersen, død 1822, og hustru Kirsten Pedersdatter, død 1839. Maren Nielsdatter Skiøtt var datter af landbolsmand i Stepping Niels Skiøtt, død 1833, og hustru Anna Margrethe Jørgensdatter, død 1813.

34-35

JOHANN CHRISTIAN JUHL, født 24.07.1790 i Ulkebøl sogn, Als Sønder herred, Sønderborg amt, død 26.03.1850 i Agtrup, Sønder Bjert sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt. Gift 09.12.1820 i Kolding, Sct. Nicolai sogn med METTE SVENDSDATTER, født 07.05.1797 i Hjerpsted sogn, Højer herred, Tønder amt, død 25.09.1878 i Grønninghoved, Vejstrup sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt.

Daglejer i Kolding ved vielsen, senere husmand i Agtrup.

Johan Christian Juhl var søn af Hans Hansen Juhler, grubbemøller ved Sønderborg, senere gårdmand i Bjert, Sønder Bjert sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 1804, og hustru Anna Johanna Winhall. Hun giftede sig anden gang 1806 i Sønder Bjert sogn med Jens Andersen Holleskov, som solgte gården 1813 (Tyrstrup herreds biprotokol 1813-16, pag. 160-63). Anna Johanna Winhall var datter af Johan Christian Winhall, postmester og kgl. privilegeret gæstgiver i Nyborg, død 1785, og første hustru Maria Elisabeth Huusmann. Sidstnævnte var halvsøster til præsteenken Sophia Amalia Lange, f. Nissen, død 1801 i Ulkebøl. Efter hende findes et fyldigt skiftebrev i Als Sønder herreds provstis skiftesager 1793-1834, læg: Ulkebøl.

Mette Svendsdatter var datter af bolsmand Svend Andersen i Hjerpsted sogn, senere i Sønder Vøllum, Brede sogn, Lø herred, Tønder amt, død 1846, og hustru Margretha Nielsdatter, død 1814 (Svend Jacobsen: Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsens 32 aner, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 1985, s. 9, anepar 8-9).

36-37

JEP POULSEN TORNING/TAARNING, født 07.08.1794 i Tved, Dalby sogn, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, død 17.01.1859 i Tved, Dalby sogn. Gift 21.10.1820 i Dalby sogn med ANNE KIRSTINE BERTELSDATTER, født 1795, (hjemmedøbt 11.12.) i Vester Gjesten, Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt, død 04.04.1850 i Tved, Dalby sogn.

Væver, inderste.

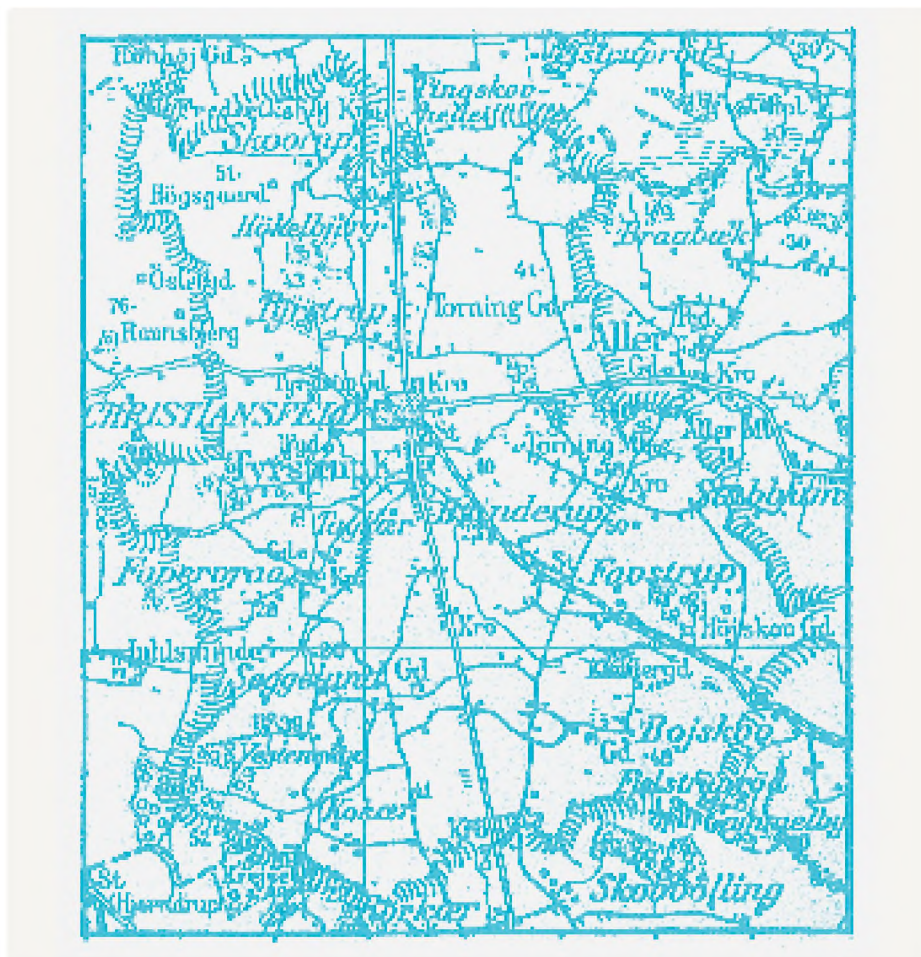

Fig. 4: Torning, Tyrstrup sogn og herred, Haderslev amt (Trap 4. udg., bd. IX, 1930, s. 79).

Han er døbt Jep Poulsen Torning, men ved sin død indføres han kun under navnet Jeppe Poulsen. Dog nævnes, at han havde 4 børn, alle med tilnavnet Taarning. Navnet bruges lidt i flæng, men stammer formodentlig fra landsbyen Torning i Tyrstrup sogn, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt. I Tyrstrup sogn ligger bl.a. Christiansfeld, og lidt nord på Dalby sogn, hvor Jep Poulsen Torning/Taarning boede. At han er døbt med efternavnet Torning, skyldes uden tvivl, at faste slægtsnavne blev påbudt ved en kgl. forordning af 8. november 1771 for de dele af Sønderjylland, der hørte under bisen i Slesvig.

Var søn af skipper Paul/Poul Jepsen i Tved, født 1759 i Dalby sogn, død 1800 i Dalby sogn, som igen var søn af landbolsmand Jep Poulsen og Maria Jepsdatter, gift 1759 i Dalby sogn. Tættere kommer vi ikke for nuværende på Thorning navnets oprindelse, og det vides ikke, om det stammer fra fædrene eller mødrene side.

Jep Poulsen Torning/Taarnings moder var Mette Christina Pedersdatter, død 1831 i Tved, Dalby sogn. Hun var født 1755 i Dalby sogn, som datter af landbolsmand Peder Andersen og hustru Mette Lauritzdatter.

Jep Poulsen Torning/Taarnings hustru Anne Kirstine Bertelsdatter var datter af husmand Bertel Jensen, død 1834 i Gjesten sogn, og hustru Mette Nielsdatter.

38-39

JENS NIELSEN, født 1791 i Plovslund, døbt 16.10.1791 i Grene sogn, Slavs herred, Ribe amt, død natten mellem 30.04. og 01.05.1884 i Nebel, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt. Gift 18.03.1826 i Hejnsvig sogn, Slavs herred, Ribe amt med SIDSEL SØRENSDATTER, født i Trøllund, døbt 17.08.1800 i Hejnsvig sogn, Slavs herred, Ribe amt, død 18.04.1847 i Nebel, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt. Hun døde af en hidsig feber.

Hjulmand og husmand i Nebel, Vorbasse sogn.

Jens Nielsen var søn af gårdmand i Plovslund Niels Christophersen, død 1830, og hustru Else Catharina Madsdatter, død 1850. Sidsel Sørensdatter var datter af gårdmand i Trøllund Søren Jensen, død 1837, og hustru Ane Marie Hansdatter, død 1836.

40-41

HENDRIK PEDERSEN, født 1795 i Gerndrup, Brørup sogn, Malt herred, Ribe amt, død 21.04.1877 i Sønderhede, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt. Gift 14.01.1824 i Brørup sogn, Malt herred, Ribe amt med CLAUDIANE MADSDATTER, født i Debel, døbt 31.05.1801 i Lindknud sogn, Malt herred, Ribe amt, død 14.06.1882 i Sønderhede, Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt.

Daglejer, inderste, husfæster i Vorbasse sogn.

Han var søn af gårdmand og skoleholder i Gerndrup Peder Jensen, død 1823, og hustru Maren Nielsdatter, død 1815, druknet i vildelse og sindssvaghed. Hendrik Pedersens hustru Claudiane Madsdatter var datter af gårdmand i Debel Mads Pedersen, død 1826, og hustru Maren Clausdatter, død 1826.

42-43

CHRISTIAN HANSEN, født 30.07.1805 i Bække sogn, Anst herred, Ribe amt, død 02.01.1883 i Vester Gjesten, Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt. Gift 19.11.1831 i Randbøl sogn, Tørrild herred, Vejle amt med LENE MARGRETE PEDERSDATTER, født 1808 i Hofmansfeld, døbt 11.01.1808 i Randbøl sogn, Tørrild herred, Vejle amt, død 29.07.1881 i Vester Gjesten, Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt.

Bolsmand og rokkedrejer i Vester Gjesten.

Han var søn af gårdmand i Bække Hans Christensen, død 1858, og hustru Mette Iversdatter, død 1852. Lene Margrete Pedersdatter var datter af gårdmand i Hofmansfeld Peder Lauridsen, død 1842, og hustru Voldborg Jensdatter, død 1827.

44-45

ANDERS CLAUSEN, født 1788 i Tornum, døbt 26.10.1788 i Lintrup sogn, Frøs herred, Haderslev amt, død 14.06.1850 i Hofmanslyst, Randbøl sogn, Tørrild herred, Vejle amt. Gift 25.06.1815 i Randbøl sogn med METTE MARGRETHE SØRENSDATTER, født 1788 i Hofmanslyst, døbt 02.11.1788 i Randbøl sogn, Tørrild herred, Vejle amt, død 02.02.1841 i Hofmanslyst. Anders Clausen var anden gang gift 02.01.1842 i Randbøl sogn med enken Kirsten Henriksdatter, død 19.11.1862 i Hofmanslyst.

Husmand i Hofmanslyst, Randbøl sogn.

Anders Clausen var søn af husmand og skomager Claus Jochumsen og hustru Bodil Marie Andersdatter i Lintrup sogn. Anders Clausens hustru Mette Margrethe Sørensdatter var datter af kolonist og husmand i Hofmanslyst Søren Christensen, død 1826, og hustru Gertrud Nielsdatter, død 1819.

Stednavnet Hofmanslyst stammer fra Hans de Hofman (1713-93), som var en af de kongelige kommissærer, der skulle stå for planlægningen og igangsætningen af opdyrkningen af Alheden, herunder Randbøl Hede. Kolonisterne på Randbøl Hede var især de kendte kartoffeltyskere, men også danskere kunne få fæste på en gård eller et hus på heden. Her iblandt var altså Søren Christensen, ane nr. 90 på Helle Thorning-Schmidts anetavle.

46-47

NIELS ABRAHAMSEN, født 1807 i Borlev, døbt 29.11.1807 i Øster Starup sogn, Bruslev herred, Vejle amt, død 05.10.1874 Bække sogn, Anst herred, Ribe amt. Gift 06.10.1832 i Bække sogn med MAREN JENSDATTER, født 1807 i Vester Gjesten, døbt 18.05.1807 i Gjesten sogn, Anst herred, Ribe amt, død 22.01.1882 i Bække sogn, Anst herred, Ribe amt.

Daglejer, fæstehusmand i Bække sogn.

Niels Abrahamsen var søn af gårdmand i Øster Starup sogn, senere i Asbo, Bække sogn Abraham Jensen (levede 1834) og hustru Else Nielsdatter, død 1814 i Bække sogn. Abraham Jensen var anden gang gift 1814 med Maren Nielsdatter, som døde 1830. Hun druknede i en mergelkalv (mergelgrav) på deres egen mark. Niels Abrahamsens hustru Maren Jensdatter var datter af husmand i Vester Gjesten Jens Jensen Houborg, død 1835, og hustru Maren Jensdatter, død 1847.

Niels Abrahamsens børn førte alle efternavnet Kjøbmann. Det stammede fra hans moder Else Nielsdatter, hvis stedfader hed Jens Jensen Kjøbmann, boende i Øster Starup sogn, og gift 1787 med Else Nielsdatters moder Johanne Christensdatter, som døde 1801. Lidt indviklet.

48-49

LARS SØRENSEN, født ca. 1769 på Sjælland, død 12.03.1802 i København, Trinitatis sogn. Gift 27.05.1798 i København, Garnisons sogn med MARGRETHE PEDERSDATTER, født ca. 1769. Hun gift anden gang 15.04.1803 i København, Garnisons sogn med Christen Pedersen af N.L.Reg. (Norske Liv Regiment). Derefter er ægteparret ikke påtruffen.

Lars Sørensen tog borgerskab i København 22.08.1800 som værtshusholder. Han angiver at være født på Sjælland. Ved folketællingen 1801 er han spækhøker, og familien bor i Sankt Annæ Vester Kvarter matr. nr. 279. Ved skiftet efter ham 19.03.1803 betegnes han som høker, boende i kælderen under huset nr. 345 i Dronningens Tværgade (Førseglingsprotokol 1802-03, protokol 5, s. 13-17). Han døde af galdefeber.

50-51

PETER HERMAN LARSEN, født ca. 1780, død 04.10.1836 i Sæby, Løve herred, Holbæk amt. Gift 01.11.1797 i København, Skt. Nikolaj sogn med GERTRUD JENSDATTER, født ca. 1758 i Karlebek, Sverige (ifølge folketælling 1845, Tjørnelunde, Finderup sogn), død 02.10.1849 i Tjørnelunde, Finderup sogn, Løve herred, Holbæk amt.

Murer og lejehusmand. Ved sin død var han murer ved Sæby Kirke. Hans hustru døde af alderdom, 91 år gammel.

52-53

JENS NICOLAJ SVENSTRUP, født 09.07.1800 i Aalborg, Budolfi sogn, død 16.07.1853 i København, Trinitatis sogn. Gift 07.01.1825 i København, Garnisons sogn med MAREN CHRISTENSDATTER, født ca. 1797 i Frederikshavn, død 11.01.1877 i København, Garnisons sogn.

Futteralmager, snedkersvend. Boede mange forskellige steder i København. Han døde under koleraepidemien i 1853, og boede da i Adelgade 225.

Jens Nicolaj Svenstrup var søn af skipper i Aalborg Niels Sørensen Svenstrup og hustru Mette Cathrine Andersdatter. Fødestedet Frederikshavn for Jens Nicolaj

Svenstrups hustru Maren Christensdatter ses ved folketællingen 1845 for Adelgade 298 i København, og 1850 for Adelgade 226. Måske menes Citadellet Frederikshavn i København.

54-55

BERTEL PEDERSEN KLOGBORG, født 1776, hjemmedøbt 22.09.1776 i Sir, Hjerm herred, Ringkøbing amt, død 06.10.1847 i Holstebro. Gift 05.05.1810 i Ryde sogn, Ginding herred, Ringkøbing amt med KAREN CHRISTENS DATTER, født 1771 i Ilvad, døbt 30.06.1771 i Bøvling sogn, Skodborg herred, Ringkøbing amt, død 25.10.1846 i Holstebro.

Daglejer, vognmand i Holstebro. Han døde af nervefeber.

Bertel Pedersen Klogborg var søn af Peder Bertelsen i Sir og hustru Kirsten Jensdatter fra Klogborg i Sir sogn, død 1811 i Holstebro. Karen Christensdatter var datter af gårdmand i Ilvad, Bøvling sogn Christen Andersen, død 1826, og hustru Else Kirstine Christensdatter, død 1823.

56-57

PEDER HANSEN, født 15.04.1803 i Egeskov, Kværndrup sogn, Sunds herred, Svendborg amt, død 30.06.1855 i Kværndrup. Gift 01.05.1831 i Kværndrup sogn med JOHANNE MARIA HANS DATTER, født 09.02.1797 i Krarup sogn, Sallinge herred, Svendborg amt, død 20.10.1869 i Kværndrup.

Daglejer, fæstehusmand i Kværndrup. Ved hans dødsfald skrev præsten under anmærkninger: Han faldt ned af et træ i Sønderhauge Skov, og slog sig straks ihjel.

Peder Hansen var søn af gårdmand i Egeskov Hans Pedersen, død 1840, og hustru Anne Kirstine Knudsdatter, død 1826. Hustruen Johanne Maria Hansdatter var datter af fæster af Egeskov Mølle Hans Christian Jensen, død 1839, og hustru Karen Pedersdatter, død 1846.

58-59

OLE SØRENSEN, født 19.04.1801 i Vester Åby sogn, Sallinge herred, Svendborg amt, død 15.11.1839 i Egebjerg, Kirkeby sogn, Sunds herred, Svendborg amt. Gift 23.10.1836 i Kirkeby sogn med JYTTE KIRSTINE NIELSDATTER, født 17.10.1807 i Egebjerg, Kirkeby sogn, Sunds herred, Svendborg amt, død 23.07.1876 i Egebjerg, Kirkeby sogn. Ole Sørensen var gift første gang 17.11.1832 i Kirkeby sogn med Anne Cathrine Pedersdatter, død 25.05.1836 i Sørup sogn, Sunds herred, Svendborg amt. Også Jytte Kirstine Nielsdatter havde været gift en første gang 14.11.1829 i Kirkeby sogn med husmand Jens Andreassen i Egebjerg, Kirkeby sogn, død 20.02.1836.

Indsieder, husfæster i Egebjerg, Kirkeby sogn. Efter Ole Sørensens død betegnes hans enke i flere folketællinger fra Egebjerg som almisselem.

Søn af indsidder i Vester Åby sogn Søren Olsen, død 1824, og hustru Anne Marie Eliasdatter. Ole Sørensens hustru Jytte Kirstine Nielsdatter var datter af gårdmand i Egebjerg, Kirkeby sogn Niels Jacobsen, død 1826, og hustru Mette Kirstine Jespersdatter, død 1818.

60-61

FREDERIK CHRISTIAN LAUTRUP NIELSEN, født 27.08.1812 i Burgård, Vildbjerg sogn, Hammerum herred, Ringkøbing amt, død 17.05.1872 i Linå, Sunds sogn, Hammerum herred. Gift 23.04.1842 i Assing sogn (Snejbjerg kirkebog), Hammerum herred med CHRISTIANE CHRISTENSDATTER, født 29.12.1816 i Bjerre, Snejbjerg sogn, Hammerum herred, død 14.09.1875 i Linå, Sunds sogn, Hammerum herred.

Gårdmand i Trælund, Tjørring sogn, Hammerum herred, senere i Linå, Sunds sogn, Hammerum herred.

Frederik Christian Lautrup Nielsen var søn af gårdmand i Burgård, Vildbjerg sogn Niels Jensen, død 1837, og hustru Abelone/Apelone Nielsdatter, død 1866 i Tjørring sogn, Hammerum herred. Hustruen Christiane Christensdatters forældre var gårdmand i Bjerre, Snejbjerg sogn Christen Pedersen, død 1854 i Herning, og hustru Maren Nielsdatter, død 1882 i Herning.

62-63

CHRISTEN THOMSEN FRØLUND, født 1806 i Nørholm, døbt 09.11.1806 i Herning sogn, Hammerum herred, Ringkøbing amt, død 02.12.1891 i Snejbjerg sogn, Hammerum herred. Gift 24.05.1836 i Snejbjerg sogn, Hammerum herred med MAREN JENSDATTER, født 1810 i Stokvad, døbt 19.04.1810 i Tvis sogn, Hammerum herred, død 14.09.1875 i Snejbjerg sogn, Hammerum herred.

Gårdmand i Lervadskær, Snejbjerg sogn. Hans hustru døde 1875 af brystsyge, tæring (tuberkulose).

Christen Thomsen Frølund var søn af gårdmand Thomas Christensen Frølund, død 1833 i Nørholm, og hustru Karen Laustdatter, død 1858 i Gjellerup sogn, Hammerum herred. Christen Thomsen Frølunds hustru Maren Jensdatter var datter af gårdmand i Stokvad, Tvis sogn Jens Sørensen, død 1818, og hustru Mette Marie Christensdatter, død 1867 i Stokvad.

Maren Jensdatters slægt kan føres tilbage til begyndelsen af 1500-tallet, bl.a. til Anders Jepsen, død 1557 i Trabjerg, Borbjerg sogn ved Holstebro. Han var herredsfoged i Ginding herred og havde selvejerretten i adskillige gårde på egnen. Maren Jensdatters slægt kan også føres tilbage til slutningen af 1400-tallet til den lavadelige Erik Gødesen til Bjerregård i Åle sogn, Vrads herred, Skanderborg amt (Se bl.a. Dansk Slægtsforskning, Fredericia: *Slægtsbog for efterkommere efter Christen Thomsen Frølund født 1806*, Fredericia 1974. Om Trabjerg-slægten: Artikler af Ole Bech Knudsen i Slægten, nr. 7, 13, 14 og 33. Endvidere hjemmesiden jvo.dk/trabjerg/index.htm (set 2014).

Spørgsmaal.	Svar.
1) Hvornår kom I ind i Krig?	Forsvarstjeneste i Kjöbenhavn
2) Hvornår kom I ind i Krig? Et Aar?	den 17. August 1864.
3) Hvornår kom I ind i Krig? I Kjøbenhavn?	NEJ
4) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
5) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
6) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
7) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
8) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
9) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
10) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
11) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
12) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
13) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
14) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
15) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
16) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
17) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
18) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
19) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864
20) Hvornår kom I ind i Krig? I et andet Sted?	Den 17. August 1864

Fig. 5) Ansøgningsskema fra Ferdinand Eusebius Sørensen om erindringsmedalje for deltagelse i 1864-krigen (Rigsarkivet, Forsvarets Arkiver, Ansøgninger om erindringsmedalje 1864).

Efterskrift

Ved mindehøjtideligheden i anledning af 150-årsdagen for slaget ved Dybbøl 18. april 1864 blev der holdt tale af statsminister Helle Thorning-Schmidt, og hun fortalte bl.a., at hendes oldefader Ferdinand Eusebius Sørensen (ane 12) havde deltaget i 1864-krigen, men var blevet såret af skud.

Han ansøgte 1876 om Kong Christian IX's erindringsmedalje for deltagelse i 1864-krigen (se fig. 5), hvor han i slaget 29. juni 1864 om Als var blevet såret. Danskerne mistede i dette slag godt 3000 mand, hvoraf mere end 200 døde og resten sårede eller taget til fange. Ansøgningen blev kendt »berettiget« af chefen for 18. Infanteribataillon, oberst E.S.Wildenrath. På grund af krigsdeltagelsen blev Ferdinand Eusebius Sørensen i 1914 tildelt en livsvarig årlig hædersgave på 100 kr., og i 1924 udnævnt til dannebrogsmænd med ret til at bære Sølvkorset (Se *Ekstra Bladet* 26. april 2014, s. 31).

Kilder og litteratur

Kilderne til denne artikel er fortrinsvis hentet fra Statens Arkivers hjemmeside »Arkivalieronline«, som indeholder de mest gængse personalhistoriske kilder, nemlig kirkebøger og folketællinger. »Arkivalieronline« bliver løbende opdateret af Statens Arkiver, og indeholder nu også lægdsruller, tinglysningsarkivalier, samt begyndende udlægning af skiftemateriale (www.sa.dk/content/dk/ao-forside).

Desuden er anvendt Dansk Demografisk Database, som bl.a. indeholder indtastede og søgbare folketællinger m.v. (www.ddd.dda.dk).

Ole Bech Knudsen, f. 1948, b.a. i historie, Århus Universitet. Arkivar i industrivirksomheden SPX Flow Technology i Silkeborg. Har skrevet artiklen: Separations- og skilsmisssager. En arkivvejledning, Personalhistorisk Tidsskrift, 1993:2. Medforfatter til: Peder Munk i Torstensgaard og Staby Kærgaard samt Peder Munk i Vesterris, Personalhistorisk Tidsskrift 2012:1 og 2. Endvidere mange mindre artikler i Slægten. Forum for slægtshistorie.

Paa Steen og Kopper skal mand og fornavn lyde
H. C. Bilde af Sal: KIRSTEN BILDE

Kvinden som forbillede i 1700-tallets ligprædikener

– »et rart Exempel at efterfølge«

Af Louise Olsen

Ligprædikener blev trykt og udgivet af Danmarks rigeste slægter fra slutningen af 1500-tallet til slutningen af 1700-tallet, og var et led i en kristen tradition som opbyggelseslitteratur samt slægternes forherligelse. Som kilde er ligprædikener nyttige både til oplysninger om en persons liv og til at illustrere samtidens idealer indenfor samfund og kirke. Artiklen undersøger 10 ligprædikener over kvinder og to over mænd for at undersøge kvindeidealet i en kristen kontekst i første halvdel af 1700-tallet.

Den danske kirke var i 1700-tallet en statskirke centraliseret omkring kongen som overhoved. Kristendommen i Danmark havde siden 1600-tallet været forankret i ortodoksiens klare retningslinjer, men i begyndelsen af 1700-tallet fik kirken konkurrence fra de pietistiske strømninger i Tyskland. Ifølge pietismen skulle troen personliggøres ved omvendelse og et individualiseret forhold til Gud. Idet mange teologer var imod pietismens budskaber, blev religionen i højere grad end før debatteret i samfundet. I den forbindelse opstod der møder, hvor pietisterne kunne samles for at drøfte religiøse spørgsmål. F.eks. samlede der sig omkring almuekvinden Maria Wulf en kreds af vakte pietister i værtshuset *Den gyldne Okse* på Gammeltorv i København, hvor de kritiserede statskirken og dens ortodokse »kællingeprester« (Martin Schwarz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, 2004, s. 180). Christian VI reagerede ved at forbyde sådanne møder, hvis der ikke var en sagkyndig teolog til stede, da han ønskede statslig kontrol med religionsanliggender. Kongen og hoffet var dog positivt stemt overfor pietismen, og denne sejrede, da teolog Erik Pontoppidan udlagde Martin Luthers *lille Katekismus* pietistisk, og den blev herefter grundlaget for dansk kristendomsundervisning.

Samtidig med pietismens indtog vandt natur- og fornuftstanken også indpas, og flere begyndte at filosofere over kvindens rolle i samfundet; heriblandt de danske forfattere Ludvig Holberg og Christian Falster. I dette klima med debat og ændringer i kristendommen og spirende tanker omkring kvindens position er det denne artikels formål at undersøge kvindeidealet i trykte ligprædikener fra tiden 1708-1750. Undersøgelsen anvender personalia-afsnittet i samtlige ti bevarede ligprædikener over kvinder fra 1700-tallet og yderligere to over mænd for at sam-

Fig. 1: Berte Skeels ligprædiken fremhæver, at hun var en forbilledlig kvinde, både grundet hendes kristne dyder og i kravene til hendes stand. Hun blev i 1662 gift med generallojtnant Niels Rosenkrantz (1627-1676), og efter hans død administrerede hun selv sine godser (Foto: Det kongelige Bibliotek, opstillingsnummer G 13318 2°).

menligne de forskelle, der eventuelt måtte være mellem ligprædikener over mænd og kvinder.

Ligprædikener som genre og kilde

Skikken ved gravceremonier indebar helt tilbage til antikken en form for tale over den afdødes liv – en tale, der skulle tjene til at ære den afdøde og trøste de levende. Denne tradition blev videreført i kristendommen og kan i dag sammenlignes med vor tids nekrologer. Ligprædikenen var dog ikke udelukkende en rosende tale om afdøde, men en form for sammensmeltning af en prædiken og et personalia-afsnit, der beskrev den afdødes livsforløb og dødsproces skildret indenfor kristendommens rammer og i dennes forestillingsverden.

Den ældste danske trykte ligprædiken er fra 1565, og herefter steg antallet frem til midten af 1600-tallet, hvorefter de aftog. Udgivelsen af trykte ligprædikener opførte i Danmark i slutningen af 1700-tallet. Deres omfang voksede i perioden, sådan at de i 1500-tallet udkom i et lille oktavformat og havde en længde på 50-100 sider, mens de i 1700-tallet kunne opnå mere end 600 foliosider. Ligprædikener blev hovedsageligt udgivet af den danske adel, selvom der fra 1625 også var folk fra det bedre borgerskab, der lod deres ligprædikener trykke.

Forfatterne var biskopper eller præster, der blev beskikket af den afdødes familie til at holde prædikenen i kirken og herefter til at skrive manuskriptet ned, for at det kunne udgives på tryk. Derfor kan man ikke regne med, at de trykte ligprædikener svarer nøjagtigt til, hvad præsten har sagt i kirken grundet den efterfølgende redigering. Nogle ligprædikener blev først udgivet op til flere år efter selve begravelsen. I arbejdet med ligprædikener som kilde til personalhistorie skal der tages højde for, at det er kvindens familie, som har bestilt arbejdet, og således betalte for en idealiseret fremstilling af dens familiemedlem. En fremstilling som ikke nødvendigvis stemte overens med virkeligheden. Ydermere blev ligprædikenen holdt i Guds hus foran tilhørere i en kristen ramme, og den afdødes kristne værdier blev således fremhævet, mens alt negativt ikke blev nævnt i respekt for afdøde og de sørgende. Det var desuden typisk familien, der forsynede præsten med informationer om kvindens liv, og de havde interesse i, at hun blev skildret så positivt som muligt for at fremme slægtens anseelse. Det trykte materiale er således nyttigt til at analysere kvindeidealet i samtiden, men kan ligeledes være brugbart til både informationer om afdødes liv og hvilke værdier den afdødes slægt i samspil med præsten lagde vægt på.

Kirken havde stor interesse i, at prædikenerne blev trykt, for herved kunne de kristne forbilleder i højere grad blive udbredt som gode eksempler. Ligprædikenerne er således udtryk for en balancegang mellem præstens propagandaprojekt for kirken og den afdødes slægts forherligelse og virkeligheden.

Målgruppen for skriftet har typisk været adelige eller velstillede borgere med fine forbindelser, som har brugt skriftet som en form for opbyggelseslitteratur.

Sabine Kirchmeier-Andersen har i sit speciale om ligprædikener samlet en liste over danske ligprædikener 1565-1800, hvorfra alle de anvendte prædikener er hentet. Sabine Kirchmeier-Andersen: *Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565 - 1800*, speciale, Københavns Universitet, 1987.

Selvom nogle af udgaverne har været beregnet som gaver til familie og venner, har der været et marked for ligprædikenerne. Det ses ved, at der i nogle ligprædikener i kolofon eller på titelbladet er anført, hvor bogen kan købes, og nogle ligprædikener er også udgivet i 2. udgaver. Det fremgår af et citat af universitetsbogtrykker Ove Lynow i forbindelse med genudgivelsen af ærkebiskop Hans Svanes ligprædiken, at de har været forbeholdt et velhavende publikum, samt

at de har været eftertragtede: »...skønt mange har haft Lyst og Begjærlighed til at have dem, faae dog kun har haft Raad og Leylighed til at betale dem.« (Bjørn Ochsner: Om illustrerede trykte ligprædikener over danske, i *Bogvennen*, red. af Sven Dahl, s. 87-133, 1948, s. 95).

Afstamning, dåb og opvækst

Det er tydeligt i starten af ligprædikenernes personalia-afsnit, at præsten har taget hensyn til de pårørendes ønsker og skikkene i samtiden. I alle de analyserede ligprædikener lagde præsten i begyndelsen vægt på afdødes afstamning, og i flere er der brugt adskillige sider på at remse lange stamtræer op med forfædrenes titler for at understrege hver kvindes

høje position i samfundet. Det viser, at slægt og rang var en vigtig faktor for adelen til at fremhæve sin overlegne stilling.

Ifølge kristne antagelser betød en adelig titel og et adeligt stamtræ dog ikke, at man var sikret den himmelske frelse. F.eks. blev det fremhævet om Berte Skeel: »Af en så berømmelig Stamme og Familie har da vores Sal. Frue taget sin Herkomst og Oprindelse; og som da hendes Fødsel havde givet hende så ædelt Blod i hendes Aarer, kunde det ikke andet bære, end at jo Naaden maatte lede hende til et saa dydigt og berømmeligt Levnet i Verden.« (Iver Brink: Guds-Børns Salighed i Døden, af Apoc. 14, 13. Præd. udi Berte Scheel til Selsøe..., 1720, s. 374). I dette eksempel tilgodeså præsten familiens ønsker om at fremhæve slægten. Han forsøgte at forlige det med kristendommen på bedst mulig måde og fremhævede derfor, at nåden måtte lede hende til et dydigt liv. Ligprædikener var således ikke udelukkende et udtryk for kristne værdier, men snarere et samspil mellem samfundets verdslige idealer og kristendommens forskrifter.

Dåben som central kristen ceremoni blev naturligvis fremhævet i alle ligprædikenerne, hvor det blev understreget, at den har fundet sted hurtigt efter fødslen, således at afdøde hele livet har opfyldt kristendommens forskrifter. Hos Berte Skeel beskrives det f.eks., at hun ved dåben »var gjort til en sand Christi Discipelinde« (Brink, 1720, s. 371).

Prædikenerne fremhævede ligeledes, hvordan de unge piger blev indført i kristendommen under opvæksten. Forfatterne lagde vægt både på kristendomskundskab og på medmenneskelige egenskaber. Biskop Henrik Bornemann fremhævede således, at adelskvinden Kirstine Bille (1637-1704) både flittigt læste de kristne skrifter og samtidig udviste den rette adelige adfærd, så »hun baade var sin Gud og Menniskene behagelig« (Henrik Bornemann: *Guds Børns rette Tancke-Ring...*, 1708, s. 154). Herved opfyldte hun både kravene fra samfundet og forskrifterne fra kristendommen.

Ud over ligprædikenernes faste kronologiske opdeling og indhold benyttede præsterne faste vendinger i deres beskrivelse af kvinderne. Således blev flere kvinder beskrevet med udtrykkene »en stille og sagtmodig ånd«, »himmelske dyder« og at kvinden ikke »pryder sig i det udvortes«. Desuden benyttedes andre faste vendinger, såsom »af denne adelige kilde er hun udsprunget«, og »disse himmelske dyder betagede ham«. Der blev tilmed brugt de samme sproglige billeder såsom adelig stamme, adelig kilde og spirende rose. Ligprædikenernes adjektiver har også gentaget sig; f.eks. salige, velbårne, højædle, dydige, tålmodige og gudfrygtige. Skrifterne var fyldt med sådanne formler, og de faste vendinger og standardiseringer udtrykker en meget konventionsdrevne genre.

Det var således ikke præstens opgave at digte en ligprædiken fra grunden, men nærmere at passe den afdøde ind i et skema og at beskrive hende med de faste vendinger. Selvom mange elementer gentages i forskellige ligprædikener, forekom der imidlertid også en variation i beskrivelsen af kvindernes liv, så resultatet var ikke udelukkende et formelskrift.

Vidste du, at 1700-tallets ideal og forbillede var den kristne kvinde, der besad de kristelige dyder samtidig med, at hun efterkom samfundets krav til en adelig levevis, hvilket kan ses i den adelige Berte Skeels ligprædiken fra 1720: »Høy-ædle og Velbaarne Frue, nu Salig hos Gud, Fr. Berte Scheel, Frue til Selsøe og Holbæk-gaard, Hvis Levet har været saa berømmeligt, og hvis Dyder saa store og uforfalskede, at de kand tiene de ny Levende til et rart Exempel at efterfølge, og Efterkommerne til en stedsvarende og ærbødig Erindring og Amindelse« (Brink 1720, s. 375).

Kvindens position under ægtemand og fader

1700-tallets Danmark var et patriarkalsk samfund, og kvinden var underlagt enten sin fader eller sin husbond. Det var manden, der skulle sørge for, at alle i husstanden levede efter landets love og normer, og han besad juridiske rettigheder såsom revselsesretten og retten til at eje jord. Kvinden var ansvarlig for at varetage

Fig. 2: Kirstine Bille (1637-1704) var gift med godsejer og gehejmeråd Otte Skeel (1633-1695), og begge deres ligprædikener blev skrevet af Biskop over Sjællands Stift Henrik Bornemann, som også skrev ligprædikener for de kongelige (Foto: Det kongelige Bibliotek, opstillingsnummer G 1963 4°).

indre huslige opgaver, og i kraft af sit ægteskab delte hun retten over tjenestefolk og børn med sin mand. På denne måde kunne kvinder gifte sig til en social position og til dels til en magt, som det ikke var muligt at have som kvinde udenfor et ægteskab. Det essentielle i at have en ægtemand kommer også til udtryk i ligprædikenerne.

I størstedelen af ligprædikenerne benyttede forfatteren de unge pigers dyder som en grund til, at de fik en ægtemand. F.eks. hos biskop Worm: »Disse og andre hendes himliske Dyder, som de overalt straaledede og skinnede igiennem, saa indtog de aldeles hans høje-Excellence« (Chr. Willumsen Worm: *Præd. udi Charlotta Amalia Krabbes...*, 1709, s. 439). Herved mente præsten, at disse dyder gjorde kvinderne attraktive hos mænd. Denne holdning var ensbetydende med, at hvis kvinderne ikke besad disse dyder, så var det sværere for dem at blive gift og herved opnå den gifte kvindes privilegier. Det afspejler samtidens mandlige holdning til kvinden og kvindens tilbøjelighed til at efterleve idealet for at få en ægtemand. Iver Brink anførte i samme stil Berte Skeels kristelige og adelige dyder som grund til, at hun blev gift med adelsmanden Niels Rosenkrantz: »Og som hun da omsider besad alle de Naturens og Naadens herlige Gaver, som kunde gjøre en Jomfrue elskværdig og berømmelig...« (Brink 1720, s. 375). Sådanne beskrivelser understøttede præstens hensigt om at få kvinder til at efterleve de kristne idealer.

Luthers kvindeideal

Luthers lille Katekismus udkom i 1529, og bogen fungerede som undervisningsgrundlag for den kristne lære. Dette værk dannede grundlag for indføring i kristendommen i Danmark fra 1500-tallet til 1737, hvor Erik Pontoppidans pietistiske udgave *Sandhed til Gudfrygtighed* blev udgivet og overtog. Det vil sige, at Luthers skrift udgjorde grundlaget for unges dannelse i den kristne tro i denne tid og i tiden efter, idet Pontoppidans udgave lå tæt op ad Luthers. Derfor har det i undersøgelsen været relevant at se på, hvad der hos Luther er anført omkring ægteskab og forældre.

Hos Luther beskrives det, at kvinder skal »være deres mænd underdanige, som herren.« (Nina Javette Koefoed: *Besovede Kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, 2008, s. 31). Kvinden lærte tidligt i livet at være manden underdanig, det blev set som en positiv ting, ligesom at være underdanig overfor Gud. Denne optik skal forbindes med den lutherske idé om, at alle mennesker er kaldet af Gud til at udfylde den position i samfundet, som er givet dem. Idet alle derfor er lige overfor Gud, var det ikke ment som undertrykkende, at kvinden skulle være underdanig, men skal forstås på den måde, at hun opfyldte den betydningsfulde plads, som Gud havde givet hende i verden.

I denne forbindelse er det også vigtigt at forstå Luthers syn på samfundet ud fra handlingsrelationerne 'bydende' og 'lydende', som anført i *Hustavlen*, der var en

Fig. 3: Martin Luthers katekismus var udformet i spørgsmål og svar og var beregnet til udenadslære af kristendommens centrale elementer (Foto: Det kongelige Bibliotek, opstillingsnummer 3 395 8°).

del af hans katekismus. Begge grupper havde indbyrdes pligter overfor hinanden, sådan at de bydende havde pligt til ansvar, omsorg og retfærdighed i magtudøvelse over de lydende, som til gengæld havde pligt til at adlyde de bydende. Kvinden er ud fra denne model lydende overfor ægtemanden eller faderen, men bydende overfor tjenestefolk i husstanden.

Det lydende forhold blev udtrykt i Charlotte Krabbes ligprædiken, da det i forbindelse med hendes sygdom blev beskrevet, at hun gerne fortsat ville leve, men »meest for at fornøie sin Højbårne Herre og sine Højædle Forældre« (Worm 1709 s. 442). Altså ikke for sin egen skyld, men som den uselviske hustru, som søgte at behage sin ægtemand og den lydige datter, som søgte at behage sine forældre. Der kan her påvises en konflikt mellem den lydende rolle, under forældre og ægtemand og den gode kristne kvinde, som gerne vil forenes med Gud, men ved at acceptere Guds vilje opfyldte hun sin kristne rolle, og herved blev Worms beskrivelse af hende ideel.

I ligprædikenerne blev ægteskaberne endvidere beskrevet meget idyllisk som f.eks. hos Birgitte Skeel: »De levede og tilsammen slig et Engle-Liv, som det var at ønske alle Egte-Folk levede« (Worm 1737 s. 441). Beskrivelsen af et lykkeligt ægteskab understøttede ægteskabets centrale samfundsposition indenfor protestantismen, hvor ægteskabet blev set som en institution indstiftet af Gud. Præsten gav derfor ægteskabet en central og idyllisk beskrivelse i ligprædikenerne både på grund af dets centrale position indenfor kristendommen, men også fordi ægteskabet var så betydningsfuldt i den verdslige verden, og han opfordrede hermed andre til at efterstræbe et ligeså velfungerende ægteskab.

Kun to af de ti kvinder i materialet blev ikke gift, og disse to skrifter er en del mindre i omfang end hovedparten af de andre trykte ligprædikener.

Ligprædikenen over Frederikke Holck (1720-1742) er på 56 sider i et mindre format, og ligprædikenen over Elisabeth de Sechmann (?-1751) er på kun 25 sider, hvilket ikke er meget i forhold til nogle af de andre, som kommer op på over 400 sider. Det kan tyde på, at ægtemændene har haft større interesse i at finansiere en forherligelse af deres koner end forældrene har haft i at forskønne deres ugifte døtre, fordi der ikke var prestige i at være ugift. Hos Frederikke Holck lagde præsten stor vægt på at beskrive hende som »en trofast Jesu Brud.« (Jens Jakobsen Hegelund: *Parentation over Frk. Frid. Christiana, Baronesse v. Holck...*, 1750, s. 22). Idet hun ikke var gift, fokuserede præsten i stedet på hendes forhold til Jesus Kristus og beskrev det som en form for ægteskab. Skildringen af forholdet til forældrene understøttede idealet om lydighed, idet hun blev beskrevet som »en ærbødig og lydige Datter« (Hegelund s. 22). Præsten har her forsøgt at passe den afdødes liv ind i samfundets normer, for at slægten ikke skulle tabe ansigt. Det lykkedes ham at skildre Holck som en gift dame forenet i ægteskab med den fornemste af alle ægtemænd, nemlig Jesus Kristus. Selvom hun var ugift, portrætterede han hende som en lydige datter overfor hendes fader, og han insinuerede herved, at hun besad

de rette dyder til at blive gift. På denne måde var ægteskabet et væsentligt, gennemgående emne i ligprædikenerne og centralt i forhold til kvindens opførsel og hendes kristne dyder.

Ved en sammenligning af de kvindelige dyder med beskrivelsen af mænd var der i mandlige ligprædikener størst fokus på det jordiske og materielle, såsom prestige- fyldte embeder, mens kvindens ligprædiken i stedet fokuserede på åndelige værdier.

Pontoppidans kristne dyder

Da det er tilfældet, at der i højere grad blev fokuseret på kvindernes kristne dyder i ligprædikenerne end i mændenes, har det været væsentligt at se, *hvilke* dyder som blev fremhævet hos kvinderne.

Fordi der ikke findes en beskrivelse af kristne dyder i *Luthers lille Katekismus*, kan Pontoppidans skrift anvendes til dette. I *Sandhed til Gudfrygtighed* er de kristne dyder: »kærlighed, redelighed, ydmyghed, nøjsomhed, mådelighed, sagtmodighed og tålmodighed, og over alt et gudeligt og himmelsk sind.« (Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, København, 1738, pkt. 56). Selvom Pontoppidan tolkede Luther ind i en pietistisk ramme, var disse dyder almene kristne dyder. De blev videreført fra 1500- og 1600-tallet, og de bundede derfor ikke i pietismen. Når de sammenlignes med kvindernes dyder i ligprædikenerne, er der en klar kongruens.

Et gudeligt og himmelsk sind må tolkes som det kristne hovedbudskab om at sætte Gud over alt andet, og troen på Gud var i centrum i ligprædikenerne. F.eks. ved Birgitte Skeels »levende og u-overvindelige Troe, der boede i Hendes, til Gud hengivne, Hjerte.« (Worm 1737 s. 432).

Kærlighed, som også står i centrum i kristendommens lære, blev fremhævet som et gennemgående træk i beskrivelsen af kvindernes liv. Ordet blev benyttet til at beskrive forholdet til Gud, forældre, ægtemand og til egne børn. Kærligheden til børnene blev ikke beskrevet på en følelsesladet måde, som vi ville tænke begrebet i dag, men nærmere som en funktion. At kvinden f.eks. opfyldte sin rolle i forhold til at opdrage børnene i den kristne tro. Det stemte overens med kvindens rolle overfor børnene i den lutherske model, og denne havde mere relevans i ligprædikenerne end et følelsesladet forhold mor og barn imellem.

Flere af kvinderne hjalp fattige og trængende, og i den forbindelse blev de beskrevet som en »elsket moder«. Herved opfyldte de igen deres rolle som den gode, bydende figur over de lydende i den lutherske model. Kvindens moderkærlighed tjente som en form for symbolsk moderrolle, som både drog omsorg og ansvar for sine børn, men også overfor andre som hun var ansvarlig for i sin bydende rolle.

De velgørende projekter, som kvinderne bekostede, udviste *gavmildhed* og *ydmyghed*, og opfyldte således flere af de kristne dyder. Efter indførelsen af *Kirkeritual 1685* skulle det nævnes, hvis afdøde havde støttet velgørende formål såsom kirken, skole- eller fattigvæsenet, idet det skulle tjene som et godt eksempel for andre. Derfor

er det muligvis ikke præstens egen idé at inddrage dette stof, men det passer overordentligt fint med både de verdslige og de gejstlige idealer. Adelen udviste overskud i sin økonomiske situation og fremhævede standens overlegne position ved at finansiere velgørende formål, men samtidig udtrykte gerningerne også de kristne dyder *gavmildhed* og *næstekærlighed* og viste, at adelskvinderne ikke så sig for gode til at hjælpe folk i nød. F.eks. hos Berte Skeel: »Ingen Fattig skal kunde sige, hand nogen Tiid er gaaet trøstesløs fra hendes medlidende Øyen« (Brink 1720, s. 381).

Nøjsomhed kan sættes i forbindelse med, at det om flere af kvinderne blev nævnt, at de ikke »prydes i det udvortes«, altså at de ikke brugte penge på unødvendige tøj- og pyntegenstande, men kun på det nødvendige såsom at hjælpe de fattige. Om nogle af de kvinder, som overtog husstandsrollen i enkestanden blev det anført, at de var gode til at administrere deres ejendomme. Dette kan knyttes til dyden *redelighed*. Biskop over Aalborg, Frands Thestrup, skrev om Kirstine Beck (1644-1719), at hun havde »god Forstand til at dirigere Hendes Sager.« (Frands Thestrup: *Herrens Øye paa de Fromme, De Frommes Øye i Herren*, 1723, s. 408). Han anførte dog også, at man burde »forundre sig over det gode Vund« (Thestrup s. 408), og således at en kvinde ikke forventedes at have sådan en god forstand. Her kom den kristne dyd *redelighed* i konflikt med den samfundsmæssige holdning til, hvilke opgaver kvinden skulle og kunne administrere. Præsten har taget det med i ligprædikenen, fordi det udtrykte *redelighed*, men han har tilføjet denne sidebemærkning, fordi administrativ begavelse ikke umiddelbart kunne forenes med kvindens intellektuelle underlegenhed i den verdslige optik.

Begrebet *sagtmodighed* i en kristen kontekst skal ikke forstås, som om kvinderne er stiltfærdige eller triste, men som lydig troskab overfor Gud. Jesus blev beskrevet som sagtmodig, da han red ind i Jerusalem, forstået på den måde, at han vidste, hvad der kom til at ske ham, og på trods af dette fulgte han Gud. Derfor indeholder begrebet denne lydighed overfor alt, hvad Gud byder, og kvindernes gudsfrygt blev på denne måde sammenlignet med Jesu gudsfrygt. Da flere af kvinderne blev betegnet som besiddende en »sagtmodig ånd«, henviste det derfor ikke til deres underdanige rolle overfor manden, men til deres stærke bånd til Gud.

Tålmodighed blev også fremhævet ved de prøvelser, som Gud udsatte kvinderne for. Selvom de mistede deres mænd, deres børn og deres forældre, beholdt de tålmodigt og trofast troen på Gud.

I Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* er de kristne dyder: »kærlighed, redelighed, ydmyghed, nøjsomhed, mådelighed, sagtmodighed og tålmodighed, og over alt et gudeligt og himmelsk sind.« (Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, København, 1738, pkt. 56).

Med disse dyder blev kvinden i ligprædikenerne skildret, som om hun opfyldte tæt på alle de kristne dyder anført i *Sandhed til Gudfrygtighed*, og idealbilledet af kvinden var således den gudfrygtige kvinde, som gavmildt hjalp andre og kunne modstå hvad som helst i troen på Gud. Der var også et verdsligt aspekt i dette, fordi det udtrykte overskud at kunne opfylde de kristne idealer, og der har herved været prestige i at have så forbilledligt et familiemedlem. Hos Berte Skeel blev nogle af hendes dyder til eksempel anført således: »Ti Kiærlighed, Sagtmodighed og Ydmyghed var blandet i alle hendes Gierninger.« (Brink 1720, s. 379).

Kvinder og døden

Døden var central i ligprædikenerne, idet skriftet var foranlediget i forbindelse med hovedpersonens død, og optakten til og selve døden optog helt op til over en tredjedel af pladsen i personalia-afsnittet. Da det fyldte så meget i ligprædikenerne, har det været oplagt at se på, hvilket ideal som fremsættes her.

Flere af kvinderne udtrykte, at de hellere ville dø og komme i himmelen, end at de ville leve på jorden. Hos Birgitte Skeel blev det beskrevet således: »en Verden, som Hun foragtede, og komme ind i en Himmel, den Hun stedse attraaede« (Worm 1737 s. 435). Denne holdning til at Guds rige er bedre end det jordiske, er central i kristendommen, og ønsket om at blive forenet med Gud viste, at kvinderne satte ham højere end alt andet. I forbindelse med at kvinderne mistede nære personer i deres liv, blev det ofte forklaret med, at Gud tog de personer til sig, som han var særligt glad for. Det satte lighedstegn mellem døden og Guds kærlighed. Selvom det i ligprædikenerne blev beskrevet, at kvinderne ønskede at dø, blev det samtidig understreget, at de troligt accepterede Herrens vilje og betænkte deres omgivelser, hvad der viste den rette lydende adfærd.

I beskrivelsen af døden og optakten hertil ændrede ligprædikenernes skrivestil karakter. Handlingsforløbet var meget detaljeret i forhold til skildringen af kvindernes liv, som mere havde karakter af en overfladisk, kronologisk gennemgang. Der blev her benyttet en dramatisk form, fordi afsnittet fungerede som optakt til kvindens møde med Gud, hvad der ifølge kristendommen er klimaks for livet. I det korte handlingsforløb blev der flere steder i citater beskrevet, hvad den døende kvinde sagde for at understrege det dramatiske hændelsesforløb. F.eks. hos Kirstine Bille: »Under hvilken Sang hun med Hænders Opløftelse og dybe Suk lod sin Hiertens Andagt tilsiuene og fornemmeligheden udi Enden af denne sidste optegnede Psalme med høi Røst sukkede: Tag Herre fra mig, min Siæl til dig, ævig i dine Hænder.« (Bornemann 1708, s. 173). Dette drama skulle vise læserne rettesnoren, som førte til den evige frelse hos Gud.

Idealet og livet

Da kvinderne blev fremstillet som forbilledlige kristne i ligprædikenerne, har det været interessant at nærstudere, hvorvidt deres beskrevne dyder har kunnet påvises i deres liv, eller om præsten blot har skildret et ideal, som andre kvinder skulle stræbe efter. Biografisk materiale om Berte Skeel er derfor i det følgende blevet sammenlignet med hendes dyder i ligprædikenen.

Præsten Iver Brink beskrev Berte Skeel med dyderne *sagtmodighed*, *kærlighed*, *gavmildhed*, *ydmxyghed* og *fromhed* (Brink s. 182). Ifølge de biografiske oplysninger blev hun også fra barndommen oplært i de kristne dyder, men i biografien nævnes det ikke, om hun har levet efter dem. Præsten skrev om hende, at »alt forfængeligt Væsen var Hende en Vederstyggelighed« (Brink s. 182), men på et portræt af hende malet af J. Friedlein fra 1706 er hun klædt i fine adelige klæder pyntet med en prangende broche og fine ørenringe. Da hendes mand, Niels Rosenkrantz døde, opførte hun i Nikolaj Kirke et overdådigt marmorepitafium over hans grav tegnet af den kongelige bygmester, Lambert van Haven. Denne livsførelse stemmer ikke overens med citatet ovenfor og heller ikke med dyden *ydmxyghed*, som præsten tillagde hende i ligprædikenen. Det tyder på, at præsten har tillagt hende nogle kristne dyder, som hun ikke fuldt ud har levet efter.

I de biografiske oplysninger beskrives Berte Skeel som en yderst kompetent gods-ejer, men disse evner antydes ikke i ligprædikenen. Det eneste, som kommer til udtryk er, at hun ikke var nærig med sin formue, og at hun ikke forsøgte at forøge den på ubønhørlig vis. Det må skyldes, at det ikke var foreneligt med kvindens kristne ideal, men at det havde karakter af mandlig dyd, og derfor hørte det ikke hjemme i det kristne kvindeideal. Præsten lagde vægt på, at hun i sit liv ikke gjorde gode gerninger for at blive berømmet for dem, hvad der viser ydmxyghed. Hendes finansiering af Roskilde adelige Jomfrukloster sammen med Margrethe Ulfeldt må dog udover den fine gerning betegnes som et prestigeprojekt, idet de to enker stadig berømmes herfor. Iver Brink beskrev gerningen således: »Og at hendes Fromhed og Gafmildhed ikke strækkede sig til nogle særdeles Personer, men og til det almindelige Bæste, derom skal Roskild Jomfrue Kloster bære et stedsvarende Vidne, saa længe een Steen bliver tilovers, hvor af det med saa stor Omkostning er opbygd.« (Brink 1720, s. 382). Ovenstående eksempler påviser enkelte steder, hvor Berte Skeel ikke fuldt ud har levet efter de kristne dyder, som præsten tillagde hende. Hvorvidt hun opfyldte dyderne er imidlertid et fortolkningsspørgsmål, og præsten formår

Vidste du, at adelskvinden Berte Skeel var en dygtig forvalter af sine godser, men at dette ikke blev nævnt i hendes ligprædiken, fordi det ikke harmonerede med det kristne kvindeideal?

også fint at redegøre for det velmenende i Skeels gerninger som i eksemplet med Roskilde Jomfrukloster.

Konklusion

Grundet ligprædikenernes konventionelle udformning har der været en stor ensformighed i skildringen af kvinderne og deres kristne dyder, hvilket var en følge af den stærke tradition indenfor genren samt skriftets hensigt at vise, hvor forbilledlig den afdøde kvinde var. Kvindeidealet udtrykt i ligprædikenerne er først og fremmest det kristne kvindeideal, som opfylder den rette bydende og lydende rolle. Kvinderne blev beskrevet ud fra kristne dyder, men det verdslige ideal kom til udtryk i forhold til slægtens og ægteskabets betydning og i forhold til den prestige,

der var i at opfylde de kristne idealer. Der blev generelt lagt vægt på, at kvinderne opfyldte både det gejstlige og det verdslige ideal, men idet der eksisterede et spændingsfelt mellem de to, søgte præsten at udligne dette efter bedste evne. I de fleste tilfælde var de to idealer dog forenelige, idet dyder som kærlighed, gavmildhed og redelighed stemte overens med begge idealforestillinger.

Både kvinder og mænd blev portrætteret som gode kristne, men hos mændene trådte de kristne dyder i baggrunden for det materielle. Kvindekønnets mangel på status og embeder gjorde, at præsten i højere grad måtte pynte hendes ligprædiken med kristne dyder og koble dem til hendes levned. Fordi det kvindelige var nemmere at forene med kristendommen, er nogle af de kristne dyder traditionelt blevet tillagt kvinder, og de optræder således ikke i mandlige ligprædikener.

På denne måde har kvinden overraskende nok haft en bedre position i ligprædikenerne i forhold til frelsen end manden, idet hun blev beskrevet

Fig. 3: Berte Skeels smukke adelige klæder lader tvivl om dyden *ydmyghed*, som præsten tillægger hende (Foto: Roskilde Kloster).

med flere kristne dyder, og herved opfyldte hun bedre det kristne ideal. Det står i skarp kontrast til kvindens samfundsmæssige position i 1700-tallet under fader og husbond, og derfor er kvindelige ligprædikener interessante ud fra et kønshistorisk aspekt.

Tidens forandringer i forhold til pietisme og debat i samfundet kan ikke tydes i ligprædikenerne, og det må tillægges genrens formel-karakter samt værkets faste tradition.

Kilder og litteratur

Artiklen benytter ligprædikener fra 1700-tallet udvalgt i Sabine Kirchmeier-Andersens oversigt i: *Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565-800*, speciale, Københavns Universitet, 1987, som også er en glimrende introduktion til genren. Ligprædikenerne er alle tilgængelige på Det kongelige Bibliotek.

Bjørn Ochsner: Om illustrerede trykte ligprædikener over danske, i *Bogvennen*, red. af Sven Dahl, s. 87-133, 1948, er nyttig til information omkring genren, mens Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*, ph.d.-afhandling (historie), Københavns Universitet, 1993 sætter danske prædikener ind i en samfundsmæssig kontekst.

Elisabet Holst: Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1570-1700, i *Svøbt i Mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700. Bind 1: Adelskultur og visebøger*, red. af Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus, s. 281-325, 1999, dækker en tidligere periodes ligprædikener og berører herunder kvindeidealet.

I *Dansk Biografisk Leksikon*, red. af Sv. Cedergreen Bech, 1979-1984 samt *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, red. af Jytte Larsen et al., 2001, findes biografiske oplysninger om personerne i de mest betydningsfulde danske slægter.

Louise Olsen, f. 1988, stud.mag. i historie på Københavns Universitet, har skrevet bachelor-projekt om kvindeidealet i 1700-tallets ligprædikener, og denne artikel er en omarbejdet form af opgaven. Adresse: Sdr. Boulevard 22 st. th., 1720 København V, E-mail: louise.olsen@outlook.com

Anmeldelser

Anmeldelser

Niels Bendsen: Gården på væggen – om gårdmalere i Nordjylland, Vendsyssel Historiske Museum i samarbejde med Dansk Landbrugsmuseum, 2013. 240 s. Ill. ISBN 978-87-89904-52-8. Pris: 198 kr.

I slutningen af 1800-tallet og indtil midten af 1900-tallet var det almindeligt, at malere drog rundt i landet og tilbød en tegning eller et maleri af gården. Der findes stadig i tusindvis af den slags malerier rundt omkring i det danske land, men hvor længe de får lov at eksistere, er uvist, og derfor er det prisværdigt, at der som her er taget initiativ til en indsamling og registrering af sådanne malerier.

I 2007 indgik Dansk Landbrugsmuseum og Vendsyssel Historiske Museum et samarbejde om Projekt Danske Gårdmalere – Nordjylland. *Gården på væggen* er et resultat af dette projekt, der har fokus på malerier af nordjyske gårde.

Bogens forfatter, arkitekt Niels Bendsen, indleder med at give en definition på en gårdmaler: »En maler eller tegner, der delvist lever af at portrættere folks gårde og huse«. Bendsen differentierer mellem to grupper af malere: 1) de etablerede kunstmalere, der fra midten af 1800-tallet opsøgte provinsen for at male landskaber eller befolkningen (men som kun sjældent blandede sig med dem) og tillige malede store gårde, godser og herregårde, hvor ejerne havde et økonomisk overskud til den slags luksus, og så 2) de egentlige gårdmalere, der fra slutningen af samme århundrede gjorde det til deres levebrød at portrættere alle gårde og husmandssteder.

Forfatteren antager, at »det samlede antal gårdmalerier, der er blevet lavet i perioden 1880 til 1960, mindst svarer til antallet af ejendomme på landet« (side 15). Alene i Nordjylland svarer dette til omkring 36.000 gårdmalerier. Der er i bogen givet et eksempel

på en maler, der producerede i alt ca. 30.000 malerier i løbet af sin karriere.

Gårdmalerne havde det tilfælles, at de alle var mænd, autodidakte, og for de flestes vedkommende havde deres rødder på landet. Efterhånden som stort set alle gårde var malet eller tegnet, kastede en del af gårdmalerne sig fra begyndelsen af 1930'erne over at male landsbyernes butikker og småhuse, og i 1950'erne kom turen til købstædernes villakvarterer. De fleste gårdmalere benyttede gouachefarver eller oliefarvekridt og malede på pap og papir. Hvor de tidlige malerier oftest kun gengiver selve gården og dens tilhørende bygninger, ændrer dette sig senere, hvor det bliver mere almindeligt at inkludere det omliggende landskab.

Det er ingen hemmelighed, at gårdmaleren på sine værker ryddede op omkring gården, kalkede længerne og lappede huller i taget. På samme måde var det vigtigt for gårdejereren, at alle skorstene blev synlige på maleriet,

da det at have mange ildsteder var et tegn på velstand. Derfor kan der mangle et træ hist og her på gengivelserne. Når man betragter et gårdmaleri, er det desuden vigtigt at holde sig for øje, at proportionerne i maleriet ofte skal tages med et vist forbehold, da maleren jævnligt vred perspektivet lidt, så det blev muligt at vise mere af gårdens bygninger. Det kan betyde, at gården på maleriet fremstår en smule større, end den egentlig var.

Fra omkring 1900 fik gårdmalerne konkurrence fra rejsefotografer, som fik deres storhedstid i 1920'erne og 1930'erne, hvor også luftfotografier kom til. Især efter Anden Verdenskrig blev luftfotografier mere almindelige.

Efter en generel indførelse i gårdmalernes vilkår og metoder, præsenterer bogen en række nordjyske malere og deres virke mere detaljeret. Sluttelig berettes om det nævnte projekt, herunder om en database med indtil videre 2.500 registrerede malerier og om-

kring 6.000 skitser. Det er projektdeltagernes håb, at nogen vil fortsætte arbejdet med indsamling og registrering til gavn for kultur-, landbrugs- og arkitekturhistoriske forskere og undersøgelser.

Bogen er forsynet med en fortegnelse over kilder og anvendt litteratur samt et billedregister. Desværre er bogen skæmmet af mange stavfejl og et til tider upræcist sprog, hvilket tyder på en manglende eller lemfældig redigeringsproces. Det er ærgerligt, når der ellers er gjort en del ud af bogens layout og illustrationer.

Til gengæld må man tilslutte sig projektdeltagernes fromme ønske om en videreførelse af arbejdet og også gerne en spredning af det til andre dele af landet, for der er ingen tvivl om, at gårdmalerier kan være endnu en vigtig kilde for de ovennævnte grupper, men så sandelig også for slægtsforskere.

Henriette Kragh Jacobsen

Cand.mag. historie, exam. turistfører

Marie Bregendahl: En Dødsnat + novellen Ved Lars Skrædders sygeseng, med efterord af Hans Otto Jørgensen, Gladiator, 2013 (1912). 188 s. ISBN 978-87-996176-5-4. Pris: 200 kr.

Titlen på Marie Bregendahls *En Dødsnat* præsenterer os med det samme for det centrale handlingselement i hendes korte og i høj grad autobiografiske roman. Fortællingen skildrer en lang nervøs nat på den jyske gård Broholm, hvor den matriarkalske bondekone Anne Gram føder sit niende og sidste barn, for derefter at afgå ved døden.

Man er som læser klar over, at denne nat ender med at døden indtræffer, og man er aldrig i tvivl om, at det er den højgravide mor og madmor Anne Gram, som står for døren. Det kan være en klods om benet for fortællingen, hvis læseren på forhånd kender handlingsforløbet, men i *En Dødsnat* er det uden betydning, da fortællingen ikke er handlingsdrevet, men stemningsbaseret.

Langt størstedelen af romanen foregår, mens moderen ligger i kraftige smerter i

barselssengen, men den bliver fortalt til os uden for soveværelset, gennem de kvindelige karakterer på gårdens følelser og tanker. Vi får et indblik i tjenestefolkernes tolkning af

dødsnattens konsekvenser for dem selv og de fremtidige moderløse børn, men størst indtryk gør det, når vi følger den ældste datter Lise, der som den eneste af børnene opfatter, hvad der sker med moderen, og hvilken grufuld betydning det vil få. Lise repræsenterer romanens autobiografiske element, da forfatteren selv oplevede sin mor død i barselssengen i en alder af tolv år, samme alder som Lise har i fortællingen. Måske netop derfor fremstår Lise som den absolut mest interessante karakter. Det mest medrivende aspekt af *En Dødsnat* er, at følge den unge piges tanker brede sig som spredehagl og den række af ukontrollerbare pendulsvingninger i hendes humør, der kommer som følge heraf.

Lise er den mest relatérbare karakter i historien, og den eneste man får oprigtig sympati for, da hun som den eneste udtrykker en emotionel spændvidde, man som læser kan nikke genkendende til. Når man har in mente, at Lise er en fortolkning af Marie Bregendahls eget 12-årige jeg, fremstår hun særdeles oprigtig og fortællingens integritet hviler i høj grad på skuldrene af forfatterens unge spejlbillede.

En Dødsnat blev udgivet i 1912, en tid hvor feltet af danske forfattere var domi-

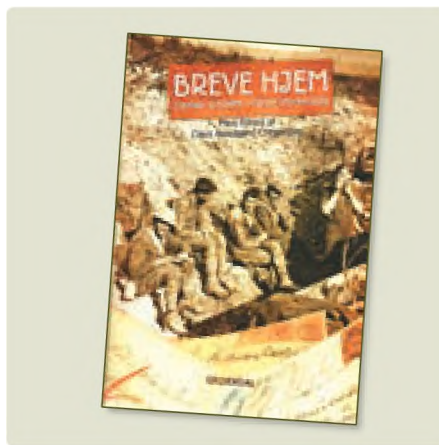
neret af det mandlige køn, men med *En Dødsnat* trådte Marie Bregendahl ind på scenen med en tidsrelevant fortælling om et forholdsvist ubeskrevet blad i den danske litteraturhistorie: kvinder og børn i det fattige udkantsdanmark. Nu bliver *En Dødsnat*, godt 100 år efter den originale udgivelse, genoptrykt og genfortalt, og selv om fortællingen ikke har samme samfundsrelevans i vores tid, gør den sig fortjent til at blive genudgivet, da det er et udsnit af dansk minoritetshistorie, der kunne være røget i glemmebogen, men hvis stemme nu giver genklang et helt århundrede efter opråbet. *En Dødsnat* er en ærlig, stringent fortælling om betydningen af døden og dens følger. På trods af den grusomme begivenhed fortællingen omhandler, forsøger romanen aldrig at provokere læseren til at føle medlidenhed. Vi får fortalt karakterernes følelser, men forfatterens autoritet forbliver usynlig gennem romanen og læseren efterlades til at reflektere over, hvilken følelsesmæssig respons, man har oplevet.

Andreas Kragh Jacobsen

Stud.mag. dansk, Københavns Universitet

Breve hjem. Danske soldater i Første Verdenskrig. Med forord af Claus Bundgård Christensen. Gyldendal, 2013. 302 s. ISBN 978-87-02-15232-6. Pris: 299 kr.

2014 er 100-året for Første Verdenskrigs udbrud, og det har medført en lind strøm af udgivelser om »Den Store Krig«. Blandt andet udgives en række kildesamlinger med breve fra skyttegravene, og denne bog er en af disse. Det er en kendt sag, at mange danske sønderjyder deltog i krigen på tysk side, men færre ved, at også en række danske frivillige deltog i krigen på de allieredes side. Det er netop breve fra disse danske frivillige, der findes i *Breve hjem*, og i bogens forord anslår Claus Bundgård Christensen antallet af danske frivillige i allieret tjeneste til at være mellem 1000 og 1500.

Bogen er en genudgivelse af *Danske soldaterbreve*, som blev udgivet af litteraturkritikeren Harald Nielsen i 1917 og 1918. Nielsen faldt efter Anden Verdenskrig i unåde på grund af antisemitisk virksomhed under krigen, og hans værker blev efterfølgende undgået. Derfor er det først nu, at brevene igen bliver udgivet, og man har tilmed valgt at beholde Nielsens oprindelige indledninger, der er ganske interessante, idet Nielsen fremstiller krigen i en glansbilledversion og heroiserer de deltagende soldater. Et godt eksempel på dette er indledningen til brevene fra den unge smed, Jules Eliassen, der deltog i krigen som del af den franske fremmedlegion, og som faldt i Slaget ved Somme den 1. juli 1916. Her skriver Nielsen bl.a.: »Han drog ud for at opleve Eventyr og med hans dumdristighed og evne til overalt at finde noget »Sjov«, kunne det ikke vare længe, inden han fik sit ønske opfyldt. Han er næppe kommet til Orleans, inden han redder et barn fra at drukne i Loire, og kort tid efter udmærker han sig på ny ved en brand, hvor han under redningsarbejdet får sin hånd forskåret.« (s. 66). Nielsen var meget betaget af Eliassen, og der er her tale om bogens suverænt længste indledning. Med Nielsens senere nazistiske tilbøjeligheder i baghovedet forestiller man sig nemt, hvordan han har opfattet Eliassen som prototypen på den unge, stærke, fædrelandskærlige, ariske mand, der er karakteriseret ved »et jernhelbred og et legeme, der var smidiggjort ved idræt« (s. 65), og som »vil mindes som forbilledet på en dansk soldat.« (s. 69).

Brevene i sig selv er også interessante, og de viser eksemplarisk, hvordan nogle unge mænd meldte sig til krigen uden at ane, hvilke rædsler de ville komme til at møde. Et eksempel på dette ses i den 18-årige Viktor Frandsens breve til familien. I august 1914 lod han sig hverve til Fremmedlegionen og skrev hjem til familien: »D. 1. nat havde jeg og X. vagt sammen med en dejlig tyk korporal; jeg gik i 4 timer, og vi måtte sove ude; det var dejligt.« (s. 17), men allerede ved jule-

tid har piben fået en anden lyd: »Det er ikke morsomt det her, og vi ønsker ofte begge to, at vi var hjemme.« (s. 19).

En af de mere rørende episoder i brevsamlingen er Hugo Sørensens breve til den af ham ukendte person Christian Olsen i Svøbølle. Sørensens, der var udstationeret i Tyrkiet, havde modtaget brev fra Olsen, fordi der i Sjællands Stiftstidende blev bragt en notits, der opfordrede folk til at sende breve til den unge frivillige soldat – en opfordring Christian Olsen så har valgt at følge. Udviklingen i brevene er interessant, fordi Sørensens i de første breve er forundret og reserveret over for den mærkelige hr. Olsen, der har sendt ham breve, mens han bliver mere detaljeret og hjertelig i de senere breve. De viser dermed, hvordan en begivenhed som krigen og dens gru kan bringe to mennesker sammen, selvom de aldrig mødt hinanden. Sørensens deltog i kampene ved Gallipoli, men hans skæbne er desværre ukendt, så man får aldrig svaret på, om de to mænd nåede at mødes, hvilket Sørensens allerede luftede muligheden for i sit første brev: »det skulle glæde mig at holde forbindelsen ved lige, så at vi, når krigen er forbi og jeg lever til den tid, kommer hjem så hurtigt som muligt, kunne se og tale med hinanden.« (s. 34).

Den sidste af de seks brevskrivers breve (Svend Larsen) skiller sig ud fra de andre, idet Nielsen har skrevet dem sammen til en sammenhængende tekst. Nielsen begrundede dette med »pladshensyn (...), men også ønsket om derved at understrege deres karakter, der snarere er bekendelse end meddelelse.« (s. 251). Larsen, der på dette tidspunkt var 40 år gammel, var udvandret til Canada og havde meldt sig frivilligt som deltager i krigen. Han udmærkede sig ved at have nogle interessante overvejelser om krigen, livet og døden, og man kunne derfor ønske sig, at Nielsen ikke havde redigeret så voldsomt i netop disse breve. Larsen skriver bl.a.: »Jeg har nu siddet her og undret mig over, hvordan et ellers fredeligt menneske kan forandres i en kort tid

(...) siden jeg har fået mærkerne på, så har jeg kun en tanke, og det er at komme i midten af det så snart som muligt.» (s. 256-257). Også Larsens videre skæbne er ukendt.

Bogen giver indblik i livet i skyttegravene på godt og ondt – dog mest på ondt, da man ikke kan beskyldte Første Verdenskrig for at være en hyggelig udflugt med gutterne. Man kunne godt savne, at genudgiverne havde forsynet bogen med forklarende noter, da ikke alle de nævnte ting er lige så kendte i dag,

som de har været på Nielsens tid. Endvidere er der en hel del slåfejl, som gør, at man godt kunne have ønsket, at bogen havde fået en tur mere gennem korrektoren, men alt i alt er der tale om en samling interessante kilder, som dog bør suppleres med andet materiale, hvis man ønsker det fulde billede af rædslerne i skyttegravene.

*Flemming Borg Nielsen
adjunkt, cand.mag.*

Randi Buchwaldt og Ted Rosvall: Axel & Margaretha: A Royal Couple, Rosvall Royal Books, 2013. 95 s. Ill i s/h. ISBN 978-91-980645-2-0. 325 SEK.

Sommeren 2013 markerte Buckingham Palace 60-årsjubileet for dronning Elizabeth IIs kroning med ei utstilling av gjenstander fra de storslåtte festlighetene som den gang ble oppfattet som en ny begynnelse for etterkrigstidas Storbritannia. Blant de utstilte gjenstandene var bordplasseringskartet fra kroningsbanketten, hvor man kunne se at dronning Elizabeth var flankert av kronprins Olav av Norge og prins Axel av Danmark, mens prins Philip satt mellom kronprinsesse Märtha av Norge og prinsesse Margaretha av Danmark.

I dag vil knapt noen av utstillingas tusenvis av besøkere vite hvem prins Axel og prinsesse Margaretha var, men plasseringa sier noe om hvor sentrale de en gang var i Europas kongelige storfamilie. Derfor er det i seg selv fortjenstfullt at prins Axel og prinsesse Margaretha har blitt gjenstand for en kort livsskildring, ført i pennen av den norskfødte danske journalisten Randi Buchwaldt og med illustrasjoner utvalgt av svenske Ted Rosvall, som har utgitt boka på sitt eget forlag.

Prins Axel (1888-1964) var andre sønn av prins Valdemar, Christian IXs yngste sønn, og dermed rent genealogisk et ganske perifert medlem av det danske kongehuset. Men han var en av Christian Xs og Frederik IXs nærmeste fortrolige og hadde ei rekke verv i nærings- og organisasjonslivet, blant annet

som direktør i ØK, styreformann i SAS og medlem av IOC, noe som sammen med hans kongelige posisjon ga ham en framtreddende plass i offentligheten.

Hans svenskfødte hustru, prinsesse Margaretha (1899-1977), har havnet i skyggen av sine yngre søstre: Märtha, som ble Norges kronprinsesse og mor til kong Harald, og Astrid, som gjennom sitt korte liv og dramatiske død ble Belgias uforglemmelige dronning. Men nettopp det at hun var den eneste av søstrene som fikk leve et helt liv gjorde prinsesse Margaretha til en viktig skikkelse for de morløse nevøene og niesene i Norge og Belgia. Dette, samt hennes nære forhold

til spesielt dronning Ingrid og til kong Gustaf VI Adolf av Sverige, gjorde den evig brevskrivende prinsesse Margaretha til et knutepunkt i Europas kongelige familienettverk.

Boka inngår som den tredje i en serie om »Svenska prinsar och prinsessor« som Rosvall Royal Books har utgitt siden 2005 og som tidligere har tatt for seg dronning Astrid og dronning Ingrid. Alle bøkene følger samme mønster med en gjennomillustrert, kort livskildring på parallelt dansk eller svensk og engelsk, fulgt av en oversikt over hovedpersonenes etterkommere og nærmeste forfedre. Bøkene i serien er ikke ment å være uttømmende biografier og de fastsatte rammene gir liten mulighet for å gå noe særlig i detalj. Men på tross av disse begrensningene har Randi Buchwaldt allikevel lyktes i å komme vidt omkring og få med mye i boka.

Boka blir riktignok noe springende i og med at forfatteren litt for ofte beveger seg fra det ene til det andre uten naturlige overganger. Dessuten virker kronologien til tider tilfeldig – for eksempel er andre verdenskrig allerede overstått før vi kommer til fødselen av prinseparets to sønner i 1920 og 1922. Ibland blir ting hengende i lufta, som når prinseparets sønnesønn, grev Axel av Rosenborg, mener at den britiske forfatteren James Pope-Hennessy »giver et helt forkert bilde af hans farfar«. Deretter følger flere lange sitater fra Pope-Hennessy, men leseren får aldri vite hva grev Axel mener er feilaktig ved framstillinga. Boka er lettlest, men kan ikke sies å være spesielt velskrevet. At den er holdt i en litt gammelmodig tone kan nok forklares med forfatterens alder (83 år).

Boka ville ha tjent på å bli gjenstand for en grundigere redigering, korrekturlesing og faktasjekk. Helhetsinntrykket forstyrres av at det virker helt tilfeldig når det benyttes enkle anførselstegn og når det velges double, og klammeparenteser brukes vanligvis der normale parenteser ville vært korrekt. I én bildetekst (som alle er på engelsk) staves ordet »Lieutenant« feil hele seks ganger. I en

annen bildetekst kalles prinsesse Margaretha for Margrethe, mens et bilde som påstås å vise henne i virkeligheten viser hennes søster, kronprinsesse Märtha.

Det er også problematisk at oversettelsene mellom dansk og engelsk ikke alltid stemmer overens. For eksempel er ikke »saftvand« på dansk »juice« på engelsk, det engelske »eighteenth century« er ikke 1800-tallet på dansk og i i hvert fall ett tilfelle blir et sitat i oversettelsen til engelsk utvidet til også å innfatte forfatterens etterfølgende kommentar.

Det er også en god del slurv med fakta å sette fingeren på. For å nevne noen eksempler var prins Bertil av Sverige ikke nevø av Margarethas bror, men sønn av deres fetter, Rikssalen på Stockholms slott blir feilaktig kalt »Rigsdagssalen«, erkebiskop Nathan Söderblom degraderes til biskop, Storkyrkan hadde ikke status som Stockholms domkirke i 1919, men fikk det først i 1942, og prins Valdemar arvet ikke Bernstorff slott, som er statlig eiendom, men fikk disposisjonsretten til det.

Forfatteren strever også med å titulere de omtalte personene riktig. Prinseparets britiskfødte svigerdatter kalles av en eller annen grunn »lady Anne Bowes-Lyon«. Dette er en tittel som tilfaller døtre av britiske hertuger, markier og jarler, mens Anne som datter av en yngre sønn av en jarl slett ikke hadde noen tittel inntil hun i sitt første ekteskap ble viscountesse Anson og i sitt andre prinsesse av Danmark.

Om de av prins Axels brødre som giftet seg med ikke-kongelige kvinner heter det i den engelske versjonen (men ikke i den danske) feilaktig at »All three lost their princely titles officially, becoming Counts of Rosenberg, though their original titles were still used informally«. Faktum er at det ble bestemt da prins Aage i 1914 giftet seg med den italienske adelskvinnen Mathilde Calvi di Bergolo at han skulle »degraderes« fra HKH prins Aage til Danmark til HH prins Aage, greve av Rosenborg og at hans kone skulle tituleres HH prinsesse Aage, grevinne av Rosenborg.

Samme løsning ble valgt for hans brødre Erik og Viggo. Dermed er det også feil når vi ser for eksempel prinsesse Erik omtalt som »Countess Lois of Rosenborg«.

Iblant framsetter forfatteren påstander som må være tatt ut av hennes eget hode, som når hun mener at prinseparets eldste sønn gjennom å bli født i Stockholm »næsten kunne kalle sig Prins af Sverige«. Dette er fullstendig uten forbindelse til virkelige forhold, hvor svenske kongelige titler reguleres ved beslutning av Sveriges konge og inntil 2010-tallet kun ble nedarvet gjennom mannsledd.

Det er korrekt at innføring av kvinnelig arverett var på tale i Norge i 1905 da prinsesse Margarethas far, prins Carl, var en aktuell kandidat til Norges krone etter at personalunionen med Sverige var blitt oppløst, men Buchwaldts påstand om at »Stortinget accepterede« er fri fantasi. I realiteten kom det aldri så langt at det ble fremmet noe grunnlovsendringsforslag for Stortinget.

Videre forteller forfatteren at prins Carl trakk sitt kandidatur fordi han var »bange for, at Oscar II ville betragte det som illoyalt«. Det framgår ikke hvor Buchwaldt har denne opplysninga fra, men det finnes intet kildemessig belegg for påstanden. Samtidige dokumenter viser at da prins Carl 12. august 1905 trakk sitt betingede samtykke til å kandidere var det som resultat av rykter

om at nordmennene ville framsette et nytt tilbud med en svarfrist og i tilfelle det ikke ble besvart gå til kongevalg uten å avvente forhandlingene om den formelle oppløsninga av unionen, noe prinsen fant nedverdiggende for Sverige. At tilbudet til slutt ble avvist i oktober 1905 hadde flere årsaker, men illojalitet overfor Oscar II var ikke en av dem.

Forfatteren oppgir ingen kilder, med unntak av to bøker og ett avisintervju som nevnes i den fortløpende teksten og intervjuer hun har foretatt med to av prinseparets barnebarn, prinsesse Benedikte og legen Sten Madsen (en venn av familien). Risikoen ved å basere seg på muntlige kilder viser seg når et av barnebarna tidfester dronning Elizabeths kroning til 1952 heller enn til 1953 og mener at hans far også var med, når det i realiteten var den framtidige dronningens bryllup i 1947 daværende prins Flemming deltok i.

På tross av disse innsigelsene fortjener Randi Buchwaldt ros for at hun innenfor fastsatte snevre rammer har maktet å gi et vidtfavnende innblikk i historien om et i dag ganske glemt prinsepar som en gang fylte en sentral plass i Nord-Europas kongelige storfamilie. Men i hvert fall prins Axel venter fortsatt på den fullformatsbiografien han hadde fortjent.

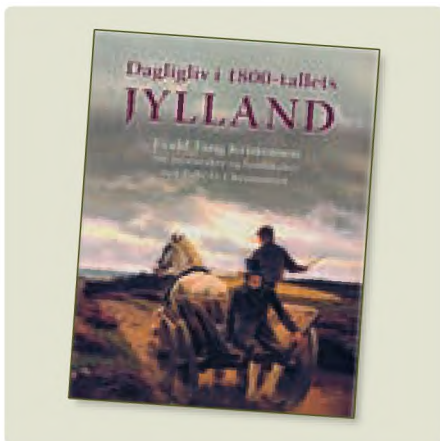
*Trond Norén Isaksen
historiker og forfatter*

Ved Palle Ove Christiansen: Dagligliv i 1800-tallets JYLLAND – Evald Tang Kristensen om mennesker og landskaber. Forlaget Hovedland, 2014. 213 s. Ill. ISBN 978-87-7070-395-6. Pris: 268 kr.

En fornøielse. Det oppsummerer opplevelsen af Palle Ove Christiansens seneste bog om folkemindesamleren Evald Tang Kristensen (1843-1929), der sammen med *De forsvundne – Hedens sidste fortællere* fra 2011 og *Tang Kristensen og tidlig feltforskning i Danmark* fra 2013 (anmeldt i PHT 2012:2 og 2013:2) udgør et trilogske hele om verdens største folkemindesamler. Der må dog

gerne komme både en fjerde og femte bog, for Palle Ove Christiansen gemmer ganske givet på meget mere viden om emnet, og han formidler den viden på en lettilgængelig og fængende facon uden at tale ned til læseren.

De tre udgivelser kan læses hver for sig eller behandles som forskellige vinkler på samme emne. Der er genbrug af tekst og billeder, men det er ingen kritik. *De forsvundne*

– *Hedens sidste fortællere* fokuserede på Tang Kristensens informanter og det indsamlede materiale illustreret igennem en rejse rundt i Vest- og Midtjylland i vinteren 1873. *Tang Kristensen og tidlig feltforskning i Danmark* handlede om hans arbejdsmetode og position i forskningen, mens *Dagligliv i 1800-tallets JYLLAND – Evald Tang Kristensen om mennesker og landskaber* skildrer det dagligliv, som Evald Tang Kristensen oplevede. For de mennesker, der interesserer sig for det jyske bondesamfund, Evald Tang Kristensen og folkeminder, er der en guldgrube af viden at hente i hver bog, og hvis man kun vælger en enkelt af dem, kan man ikke undvære den viden, som måske er en gentagelse fra en af de andre udgivelser.

Forlagets pressemateriale betoner Tang Kristensens betydning for og beskrivelser af det skjulte Jylland, dvs. de fattige hedeegne, som det københavnske borgerskab ikke så værdien i, før digtere og kunstmalere opdagede motivmulighederne og brugte dem i kunsten. Tang Kristensen foretrak netop dette skjulte, mere ydmyge miljø, hvor vise- og fortællertraditionen overlevede længere end i de rigere gårdmandsmiljøer og i byerne. Som en modvægt til københavnernes oplevelse af Jylland handler et af kapitlerne om Tang Kristensens oplevelse af København. På en rejse til hovedstaden overværede han flere retsmøder og sendte

en levende beskrivelse af Københavns kriminelle underverden hjem til Viborg Stiftstidende. Det københavnske folkevid var ikke ret meget anderledes end den vestjyske lune.

Værket er delt op i en indledning med en introduktion til Evald Tang Kristensens arbejde i det »mørke« Jylland samt ni kapitler, som alle starter med Palle Ove Christiansens vurdering af det pågældende emne (for eksempel mad og bolig, barndomslandsbyen Brandstrup, familief forhold, juletraditioner samt hovedløse dyr og mennesker). Derefter følger Evald Tang Kristensens egen beskrivelse i form af en artikel eller et boguddrag, og sammenkædningen mellem folkemindesamlerens egne ord og folkemindeforskerens nutidige vurdering er brillant. Læseren – uanset om det er forsker eller lægmand – får et fremragende indblik i de enkelte emner. Tang Kristensen var ikke blot indsamler. Han var også iagttagere, formidler og fortæller, og dermed bliver han selv en kilde til det liv, hans egne kilder levede.

Noterne er primært forklaringer af jyske dialektord og vendinger og findes på de enkelte sider. Bogen er rigt illustreret og har et gennemført æstetisk layout, som sammen med de to forfatters skrivestil gør, at den fortjener en stor læserskare. Siderne flyver mellem fingrene, og læseren efterlades med et blændende portræt af »Tang Kristensen-land« og den samtid, folkemindesamleren levede i.

Målgruppen er naturligvis Evald Tang Kristensen-kendere, men alle med den mindste interesse for mentalitetshistorie samt slægts- og lokalhistorie vil have glæde af bogen. Mange af os har jyske aner, og bogen giver en forståelse af den baggrund, nogle af dem kom fra. De to forfattere skaber mentale billeder af vores åndelige og kulturelle baggrund, og det er dét, der gør kombinationen Christiansen/Kristensen uundværlig.

Charlotte Lindhardt
Cand.mag., Forlaget UBIREX Herning og
Konsulent Charlotte Lindhardt

Michael Hesselholt Clemmesen (Red.): *Fra Krig og Fred*. Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift 2014/1. Syddansk Universitetsforlag, 2014. 235 s. Ill. i s/h og f. Hft. ISSN: 2246-3070. Pris: 249 kr.

I disse år forsvinder flere og flere kultur- og fagtidsskrifter op i det blå, hvor de så kan hentes ned igen som PDF'ere eller læses på en skærm. Glædeligvis er der dog stadig nogle, som har mod på at udgive tidsskrifter på papir, og et af de seneste skud på stammen skal omtales nærmere her. Lad det med det samme være sagt, at nærværende anmelder er ret begejstret, først og fremmest for de fire velvalgte bidrag, men også for det nye tidsskrifts genre og den sobre udformning.

Emnet er militærhistorie, hvilket kan få en del fredsvener til at rynke på næsen, men kun én af de fire artikler, *Vejen til Danmarks sidste kystforter: Stevnsfort og Langelands-fort 1945-1954* (af Margit Bech Larsen) tangerer at beskæftige sig med militante ting som kanoner, skudradius og luftværnsstillinger. I stedet får vi fremlagt en analyse af beslutningsprocessen bag et af 1950'ernes vigtigste forsvarspolitiske spørgsmål, nye kystforter, der viser, hvor stor vægt man i datiden tillagde en politisk balancegang mellem den nye status som NATO-allieret og en hensyntagen til Sovjetunionen, den store Østersømagt, som kort forinden havde haft sine militære styrker på Bornholm.

Artiklen baserer sig på forfatterens magisterkonferensafhandling fra 2010, og illustrerer, hvor dybt der skal graves i kildematerialet, når både NATO-arkiver og de danske politiske, ministerielle og militære arkiver skal endevendes. Hvad angår det personalhistoriske er der dog ikke meget at komme efter. Kontreadmiral Eyvind Musaeus Dahl, civilingeniør Gottschalck-Andersen samt admiral Erhard J.C. Qvistgaard omtales, da de alle tre spillede en rolle ved etableringen af – og argumentationen for – nye kystforter. Det dokumenteres, hvorledes man i datiden blandt andet baserede sig på den tyske værnemagts erfaringer med befæstningsbyggeri i Danmark. Den såkaldte »Opbygningskom-

mission« tog kontakt til den tyske oberstløjtnant Hermann Kuppe, der i 1947 gav kommissionen mulighed for at studere redegørelsen »*Deutscher Festungsbau 1933-1945. Unter besonderer Berücksichtigung des Ausbaues der Küstenbefestigungen in Dänemark*«.

Betydeligt mere personalhistorisk fængslende er Esther Aksel-Hansens beretning fra de afgørende måneder i Petrograd (St. Petersburg) 1917 og hvorledes hun dér oplevede bolsjevikernes magtovertagelse som kancellist (læs: skrivedame) ved Det kgl. danske Gesandtskab i byen. Hendes chef var den danske kammerherre Harald Scavenius (1873-1939), der 1920-22 var Danmarks udenrigsminister, og i øvrigt en fætter til udenrigsminister Erik Scavenius (1877-1962), der var udenrigsminister i tre perioder (1909-10, 1913-20 og 1940-43). Beretningen, der præsenteres af Bernadette Preben-Hansen, er en fantastisk øjenvidneskildring balancerende mellem de refererende og det mere rygte- og sladderprægede, som kunne videregives fra spadsere i byen. En revolution kan åbenbart være lige så spændende som en Tivoli-tur! Bernadette Preben-Hansen og det nye tidsskrift fortjener stor ros for at have bragt væsentlige

dele af den spændende brevsamling frem i lyset. Brevsamlingen kan i øvrigt findes i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsafdeling.

Det slægtshistoriske højdepunkt findes i den usædvanlige kombination af historien om slægten Grøn Madsens rolle i den sønderjyske efterretningstjeneste og dansk efterretningshistorie i perioden 1920 til ca. 1950. Tidsskriftets redaktør Michael H. Clemmensen har sammen med arkæologen Ole Grøn, som i øvrigt frem til efteråret 2010 var en veldigt direktør for Langelands Museum, søgt at afdække, hvad der kaldes den »Civile Efterretningstjeneste« i de danske grænseegne. I første omgang har de valgt at fokusere på Sønderjylland i syv perioder (1919-1922, 1923-1930, 1931-1932, 1933-1936, 1937-1940, 1940-1945 samt 1945-ca. 1950), men artiklen munder ud i det fromme håb, at andre vil påtage sig at rekonstruere efterretningstjenesternes udvikling i 1950'erne og '60erne, herunder udviklingen i arbejdsdelingen mellem Forsvarets og Politiets efterretningsvirksomhed.

Ganske som med efterkommere af dem der deltog i modstandskampen under den tyske besættelse 1940-1945, må slægtsforskeren bevæge sig rundt i et skyggelandskab, hvis man søger at kaste lys over forfædrenes hemmelige liv med spionage, illegalitet og hemmelige kontakter med England. Mange arkivalier er fortsat ikke tilgængelige, og næsten alle implicerede er nu døde og borte.

Afsluttende skal fremhæves den fjerde af bogens fine artikler, der omhandler rekrutteringen af skandinaviske søfolk i Amsterdam under Skånske Krig (1675-1679). Forfatteren Asger Nørlund Christensen fik i 2013 sin Master i historie på et speciale om emnet. På baggrund af det velnok berømteste søslag i Danmarkshistorien: Søslaget i Køge bugt den 1. juli 1677, har han kastet et helt nyt lys over perioden ved at rejse det simple spørgsmål: Hvorfra kom alle de kyndige søfolk, der var nødvendige for at bemane de danske orlogsskibe, og hvordan kunne man skaffe dem i tusindvis?

Nørlund Christensen er velbevandret i den eksisterende litteratur, og derfor opmærksom på de mange norske søfolk, der indgik i dobbeltmonarkiets orlogssflåde, men inddrager samtidig et hidtil ikke anvendt kildemateriale, der proppet ind i en database efterfølgende kan give et væld af oplysninger. Ikke mindre end 12 grupper af søfolk fra Danmark-Norge, Sverige, Østlesvig og Holsten kan han udskille, og de lod sig forhyre som officerer, underofficerer, befarne og halvbefarne matroser samt skibsdrenge. Ganske overraskende påvises, hvorledes bestemte kvarterer i Amsterdam (Lastage, Uilenburg og Rapenburg) fungerede som et arbejdsmarked for de skandinaviske søfolk. Rutinerede søfolk tog således turen dertil, for derefter at lade sig forhyre, og hvis de lod sig forhyre til orlogssflåden, transporteredes de til København for at påmønstre orlogsskibene! Asger Nørlund Christensen viser, hvorledes ikke mindre end 2.210 søfolk under den Skånske Krig blev forhyret i Amsterdam til den dansk-norske flåde. Mange af de befarne søfolk kom fra steder som Bohuslen, og i særdeleshed fra Marstrand i skærgården nord for Göteborg. Men han kan også dokumentere, at en gruppe skandinaviske søfolk i årevis arbejdede i de nederlandske handelsflåder og på datidens europæiske arbejdsmarked udgjorde en bestanddel af et internationalt fagfællesskab af professionelle søfolk.

Næste station på denne spændende ekspedition må blive en mere sikker identifikation af de forhyrede. For eksempel er forfatteren selv opmærksom på, at en matros Roeluf Jansen kan dukke op i 1675, 1677, 1678, 1683 og 1686, uden vi kan være helt sikre på, at det er samme matros i alle tilfældene. Her ligger en spændende opgave og venter på slægtsforskere, der har rødder i maritime miljøer som for eksempel Dragør, Ribe, Fanø, Flensborg, Bergen eller Marstrand.

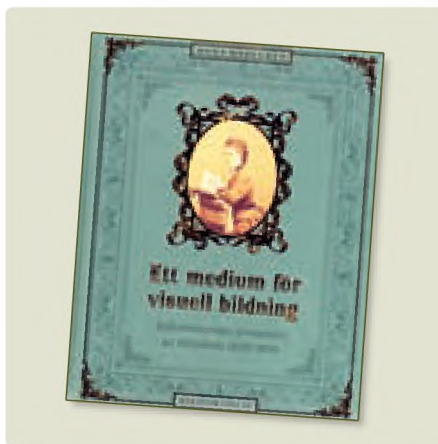
*Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag.*

Anna Dahlgren: Ett medium för visuell bildning. Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850-1950. Makadam Förlag, Göteborg, 2013. 360 s. Ill. i s/h og f. Indb. ISBN 978-91-7061-132-2. Pris: SEK 297.

Da jeg var knægt i 1960'erne, var vi masser af unger, der var optaget af at samle, bytte og diskutere samlekort af filmstjerner, fodboldspillere, amerikanebiler eller flagkort med oplysninger om hovedstad og befolkning. Nogle kom indlagt i pakker fra Dandy, Solgryn, Cornflakes, Richs, vaskepulver osv. Andre købte man i kiosker eller hos slikmutter. Hvorfor så fortælle denne nostalgiske historie i forbindelse med museumskvinden fra Nordiska Museet, nu docent i konstavetenskap og lektor ved Stockholms universitet, Anna Dahlgrens lærde og vægtige værk om fotoalbummets historie 1850-1950?

Ganske som Helge Kudahl omkring år 2000 udgav sin bog om reklamesamlebilleder med hovedvægten på de såkaldte Richs-billeder, der havde deres storhedstid i årtierne før og efter den anden verdenskrig, påpeger Anna Dahlgren, at udbredelsen af fotografiet til de brede lag af befolkningen også gav salgsmuligheder for fotoalbummer. Først kostbare og kunstfærdigt udformede albummer til kongehusets medlemmer og til rige medlemmer af adel og borgerskab, der for eksempel kunne sætte penge i: »427 portrætter af namnkunniga svenske män och fruntimmer« (1840-47). Snart kunne tomme fotoalbummer dog fås i alle prisklasser, og i 1890'erne kunne der købes albummer, der prismæssigt strakte sig fra 50 øre til 35 kr. (1890/91) eller fra 65 øre til 42 kr. (priskurant fra Åhlén & Holm, Insjön i 1918).

I sin bog om reklamesamlebillederne i kaffesurrogaterne Richs og Danmarks pakker pointerer Kudahl, at der var forskel på folk. Hvor de fattigfine og småborgerlige rakte ud efter Richs, foretrak mange i arbejderklassen Danmarks. Fabrikken Danmark satsede derfor på tidens folkeligste underholdning og viste filmstjerner og andet befordrende for dagdrømmeri. Herimod satsede Richs med

deres samlebilleder på den lødige dannelse. De fyldte Richs-albummer kunne gøre god fyldest som lærebøger i historie, geografi og naturhistorie, og med de mange kulørte billeder kunne de let konkurrere med datidens kedelige skolebøger. I dag må man unægtelig studse over, at selve landets statsminister, Thorvald Stauning, i 1939 valgte at skrive forordet til Richs-albummet *Vort Flittige Folk*.

I sin bog påpeger Anna Dahlgren det multinationale aspekt i såvel produktion som salget af fotoalbummer. Ofte ses montageanvisninger på tre sprog, og albummer tilpasset de fremherskende mål for tidens populære formater, for eksempel visitkortformatet på 9 × 6 cm.

Allerede i 1860 kunne det svenske *Aftonbladet* rapportere om kreative konditorer i Paris, der solgte såkaldt »bon-bon photographie«, hvor emballagens forside prydedes af: »fotografiska portrætter i hel figur eller bröstbild af alla de förnämsta aktriserna i Paris, lärda konstnärer, generaler, med andra ord alla samtida celebriteter. Sedan man ätit konfekten gör man sig ett album af omslaget«.

Ganske som samlealbummerne var en nødvendighed for at sætte fart på samleriet og

dermed salget af produkter med samlebillederne indlagt, er fotoalbummer nødvendige, hvis man i den førdigitale tidsalder skulle holde orden på billedsamlingen og værtinden på passende vis kunne præsentere albummet for husets gæster.

Den største betydning af Dahlgrens bog er den bevidste fokusering på fotoalbummet som en væsentlig kulturhistorisk genstand, der i sig selv kan fortælle en historie, der er langt mere vidtgående, end de enkelte fotografier i hvert album. Dahlgren ser dels på albummet som en (museums-)genstand såvel i biblioteker og arkiver som på museer, dels som et medie for det hun kalder den visuelle dannelse. Lidt populært kan man minde om den gamle talemåde: Hvad er et hjem uden klaver? På tilsvarende vis var et fotoalbum et passende udgangspunkt for konversationen i et dannet hjem. En passant kan nævnes, at Det Kongelige Bibliotek i København (Kort- og Billedafdelingen) må have Nordens største samling af fotoalbummer, mere end 3900, hvor Sveriges største samling kun rummer omkring 1400 (Kungliga Biblioteket, Stockholm).

Efter læsningen af Dahlgrens bog står det således lysende klart, at det må være helligbrøde, at strippe gamle fotoalbummer for deres fotografier i digitaliseringens hellige navn. Hvis man med henblik på indscanning og efterfølgende opbevaring af de enkelte fotografier i fotokuverter, splitter selve albummet ad og i værste fald tilmed kasserer det, er man tydeligvis på gale veje. Her vil mange slægtsforskere, lokalarkiver m.m. nok få røde ører, og forsvere sig med, at billederne måtte ud, før man kan læse eventuelle oplysninger på bagsiden af dem.

Det ændrer dog ikke på det faktum, at Dahlgrens analyse baseret på gennemgangen af en lang række gamle fotoalbummer netop viser, at anonymiseringen og rækkefølgen i opsætningen er en del af albummets funktion. I en tid, hvor man nærrede stor tiltro til fysiognomi, og udseende kunne afsløre race-

mæssige og sociale træk, var et albums billedudvalg udgangspunkt for konversationen, og placeringen kunne være afgørende: Hvem var de kendte, og hvem var slægtninge og venner? Gætterierne, sladderer og dannelsesniveauet målt som kendskabet til de kendte og kongelige var tæt knyttet til konversationskunsten. Vi er således nærmest i total modsætning til forbryderalbummet, der også i anden halvdel af det 19. århundrede var blevet genstand for voksende interesse.

Mit yndlingseksempel i hendes bog, som kan ses på siderne 18-19, er en gengivelse af et opslag fra et album, der i dag befinder sig i Norsk Folkemuseums samlinger. I de otte rammer på opslaget (fire på hver side) har ejeren af albummet blandt andet isat et helfigurportræt af den berømte komponist Beethoven, et håndkoloreret atelierbillede af en kat på en pude, et albuminfotografi af den danske skuespiller Olaf Poulsen (et foto, der i øvrigt godt kunne være et eksempel på bon-bon photographique), et for tiden usædvanligt farvetryk med Rødhætte og påtrykt »Little Red Riding Hood. Registered Trademark«, og endelig et ferrotypi og to atelierbilleder, der antagelig er familie billeder. Uden kendskab til Dahlgrens undersøgelser og den internationale faglitteratur hun baserer sig på (blandt andet Pierre Bourdieu, Richard Chalfen, Martha Langford, Geoffrey Batchen, Patrizia Di Bello), vil man måske nok pille de slægtshistoriske interessante fotografier ud af albummet og kassere resten som skrammel og tingel-tangel.

Vedrørende de slægtshistoriske fotografier har Dahlgren da også viet et kapitel til familiealbummet og muligheden for her at kunne samle hele slægten, der som oftest var spredt i tid og sted. Typisk er annonceteksten fra Foto-Hus, etableret 1884 i Malmø, der som argument for at købe et Stöltens Portrætalbum fremhæver: »Aren svinna – Porträtten minna«. Ideelt set skulle familiealbummet blive et værdigt eftermæle, der blev givet videre generation efter generation, og Dahlgren

bemærker, at offentlige arkiver nærmest er oversvømmet af fotoalbummer, der går to generationer tilbage, og er doneret af personer, der savner efterkommere. Således er donator til hovedparten af Nordiska Museets samling af fotoalbummer tituleret en »Frøken«.

Bogen er både gedigen og smukt udført, hvilket tjener Makadam Forlaget til stor ære. Desværre er deres mange fine udgivelser ikke særligt udbredte i Danmark, trods forlaget i samarbejde med Centrum for Danmarksstudier (nu Centrum för Öresundsstudier) ved Lunds universitet har udgivet mere end 30 titler, senest om Skandinavismen og i 2006

om ægteskab og politik i Norden ca.1850-1930: *Inte ett ord om kärlek*.

Anna Dahlgrens *Ett medium för visuell bildning, Dansk fotografihistorie* (Red. Mette Sandbye, 2004) og *Norsk fotohistorie. Fra daguerreotypi til digitalisering* af Peter Larsen og Sigrid Lien (2007) samt den mere populære *Stora boken om familjebilder* (af Björn Axel Johansson, 2010) bør kunne finde plads på slægtsforskerens boghylde, når det kommer til portrætfotografier og familiealbums.

Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag.

Rasmus Glenthøj og Morten Nordhagen Ottosen: 1814 – krig, nederlag, frihed. Danmark-Norge under Napoleonskrigene. Gads Forlag, 2014, 391 s. Ill. ISBN: 978-87-12-04922-7. Pris: 350 kr.

Der er skrevet mange bøger om forholdet mellem Danmark og Norge indtil 1814. Emnet er blevet analyseret og diskuteret af førende forskere fra begge lande i mange år. Dog er forbindelsen altid blevet set fra den ene eller den anden side, fra Norge eller fra Danmark. Der er ikke lavet en fælles opsamling og fortælling af, hvad der skete i tiden op til 17. maj 1814, hvad der var skyld i opløsningen af forbundet, og hvad der videre hændte.

Dette er der nu blevet ændret på, idet en dansk forsker, Rasmus Glenthøj, og en norsk forsker, Morten Nordhagen Ottosen, er gået sammen om at forfatte en monografi, der analyserer og diskuterer hele situationen fra Københavns bombardement i 1807 og til efter opløsningen af unionen i 1814. De to forfattere påpeger, at det var i 1814 og ikke 1864, at Danmark blev en småstat, at det var her det store skred skete. Tabet af Norge er i Danmark ofte blevet forbigået i stilhed og overskygget af krigen i 1864, men Napoleonskrigene og freden i Kiel havde enorm betydning for Danmark og danskernes selvforståelse som nation. I Norge er den 17. maj

1814 derimod en festdag, hvor nordmændene fik deres grundlov, og løsrivelse fra Danmark. At Norge derefter kom under svensk herredømme, forbigås derimod i stilhed de fleste steder. Det var først i 1905, hvor Stortinget opsagde unionen med Sverige, at Norge blev et selvstændigt land. Man valgte den danske prins Carl til norsk konge: Haakon VII. Tilgangen til situationen op til 1814, er således blevet vurderet ganske forskelligt i de to lande. I Danmark har man lagt vægt på 1807

og freden i Kiel. I Norge på selvstændighed og grundlov.

I denne bog fremlægges fakta neutralt (så neutralt som det er muligt), og der konkluderes ikke ud fra et dansk eller et norsk synspunkt, men ud fra et fælles perspektiv, dog med hovedfokus på København og Danmark, da det var her, de store beslutninger blev truffet. Man kommer dog rundt om stemning blandt befolkningen i begge lande, og læseren får derved et godt indblik i, hvordan situationen har været, fremfor et enkeltstående synspunkt fra den ene eller den anden side.

I bogen går de to forskere i dybden med al kildematerialet, analyserer dette, og fremlægger det for læseren på en letforståelig måde, hvor alle kan være med.

Bogen begynder med et kapitel om den dansk-norske samhørighed, patriotismen, de forskellige bevægelser, der ulmede under overfladen, og til sidst slaget på Reden 1801. Kapitel 2 tager udgangspunkt i Københavns bombardement, der var startskuddet på hele miseren, hvor Danmark i sidste ende led nogle frygtelige nederlag både til lands og til vands, og endte med at tabe Norge. Kort fortalt. Bogen fremlægger den lange, indviklede og forvirrende proces helt ned i detaljen, så ønsker man den lange og interessante forklaring på historien, bør man læse bogen.

Det hele begynder langt fra Danmark og Norge, da Danmark valgte at støtte Napoleon. Dette endte med nederlag for både den danske konge, Frederik VI, og for Napoleon. I bogen stiller Glenthøj og Ottosen spørgsmålstegn ved, om tingene kunne have udviklet sig anderledes, end de gjorde. De opstiller klart og tydeligt de muligheder, den danske konge havde at vælge imellem. På denne måde lader de læseren selv tage beslutningen om, hvorvidt det, den danske kongemagt gjorde, var det rette træk. For første gang får vi alle kortene på bordet, og kan danne os et overblik over situationen, som den var i begyndelsen af 1800-årerne.

Måske kunne det have udviklet sig anderledes, og så havde mange ting set anderledes ud i dag. Måske kunne det ikke være anderledes. Havde den danske konge valgt anderledes, kunne vi have mistet Jylland og hertugdømmerne i stedet. Danmark var sat i en skruetvinge, hvor udfaldet aldrig kunne blive tilfredsstillende. Det er dette, der gør bogen til god læsning. Læseren skal selv vurdere de oplysninger, der gives, og selv være opmærksom og deltagende. Historie er ikke en kedelig tør pligt, men en spændende labyrint af forskellige muligheder.

I bogen fremlægges som sagt alle kortene: Københavns bombardement, britiske blokader, Napoleons nederlag, Ruslands invasion af Finland, Sveriges ønske om at erobre Norge, og ikke mindst statsbankerotten i 1813, de udenlandske hændelser, der påvirkede den hjemlige politiske situation, og til sidst freden i Kiel. Der er tale om en serie af uheldige hændelser, og som det gode gamle ordsprog siger: »En ulykke kommer sjældent alene«, er tragisk passende på den dansk-norske situation i netop denne periode.

Bogen er tyk, men det er også et omfattende og tungt emne, de fremlægger. Skal der nævnes et par irritationsmomenter, er det, at bogen til tider kan være uoverskuelig, da der hoppes lidt frem og tilbage i tid, så tungen skal holdes lige i munden. De to forfattere formår dog at fremlægge fakta og hændelser, så det er forståeligt og letlæseligt. Samtidig er bogen flot illustreret med billeder, der understreger de omtalte hændelser. Det er en fornøjelse at læse bogen, og man er underholdt i mange timer, alt imens man lærer en masse om, hvordan de store spil spilles, hvordan alle er brikker i et stort spil, og vi lærer at historien ikke er statisk, men altid i bevægelse, og derfor ikke forudbestemt.

*Thit Birk Petersen
mag.art. forhistorisk arkæologi*

Birgitte Juncker: Thorkild Juncker – stor industrileder i det 20. århundrede. Konval, 2014. 360 s. Ill. ISBN 978-87-9274-67-9. Pris: 349 kr.

Genren »biografi skrevet af nært familiemedlem« kan være vanskelig og utaknemmelig. Dels på grund af forfatterens egen relation til den/de beskrevne, dels på grund af læsernes – og anmeldernes – forventning om, at relationen vil påvirke beskrivelsen positivt eller negativt. Derfor er det næsten umuligt for en forfatter at skrive en erindrings- eller slægtsbog uden at blive beskyldt for manglende objektivitet. Metodisk er det korrekt og naturligt, at anmelderen stiller spørgsmål ved forfatterens integritet og bevæggrunde, men det bør ikke berøve en forfatter lysten til at skrive om sit fædrene og mødrene ophav, for det er netop slægtshistoriens styrke: at få den personlige erindring og oplevelse. Birgitte Junckers biografi om sin far, Thorkild Juncker, er netop et eksempel på denne type slægtshistorie, hvor historiske begivenheder og personlige oplevelser rummer så vanskelige problemstillinger, at slægtskabet mellem forfatter og objekt skal tages i betragtning.

Thorkild Juncker (1897-1955) var som direktør for Aarhus Oliefabrik A/S i årene 1919-1945 en af Danmarks mest fremtrædende industriledere. Han engagerede sig blandt andet i Landsforeningen Dansk Arbejde, Aarhus tekniske Skole, Akademiet for de tekniske Videnskaber og var repræsentant for den danske stat i flere forhandlinger med udlandet. I 1945 blev Thorkild Juncker fængslet og anklaget for samarbejde med den tyske værnemagt. Bogens omdrejningspunkt er netop hans virksomhedsledelse, samfundsengagement samt anklagerne imod ham, og den vil især blive et godt udgangspunkt for erhvervshistorikere, når de fremover skal skrive om århusiansk og dansk industri i første halvdel af 1900-tallet. Forfatteren har ikke lagt større vægt på det slægtshistoriske end den nærmeste familie, men det er heller ikke hendes formål med bogen. Bortset fra enkelte indskud i relevante afsnit er kun sidste

kapitel helliget familielivet. Birgitte Junckers formål er at skrive om erhvervsmanden og at give en anden version af begivenhederne under 2. Verdenskrig, hvilket hun også gør klart for læseren. Hun har ingen skjulte motiver, for læseren er med i hendes overvejelser fra starten.

Bogens 20 kapitler er tematisk opdelt og handler primært om Thorkild Junckers karriere hos Det Østasiatiske Kompagni, de mange år på Aarhus Oliefabrik A/S og efter løsladelsen i 1947 de nye forsøg på at retablere en karriere, hvilket lykkedes med termostatfabrikken TERMA A/S. Desuden er der kapitler om Aarhus Universitet, hvor Thorkild Juncker blandt andet var med til at oprette Det økonomiske Fakultet, om Akademiet for de Tekniske Videnskaber, som han også stod bag, samt tre kapitler om tiden under Besættelsen og det efterfølgende retsopgør. Sidste kapitel handler om familien og erindringer om faderen. Thorkild Juncker var gift to gange; første ægteskab var barnløst og endte i skilsmisse på grund af hustruens sygdom; i det andet ægteskab var der syv børn. Det sidste barn blev født efter Thorkild Junckers død, og Birgitte Juncker er nummer fire i rækken og var netop fyldt syv år, da han døde.

Igennem de kapitler, der omhandler erhvervsmanden, benævner Birgitte Juncker ham konsekvent ved navn, hvilket letter læseoplevelsen betragteligt. Hun har udført et imponerende stykke arbejde med at rekonstruere Thorkild Junckers arbejdsliv. Bibliotekarbaggrunden fornægter sig ikke, og hun har været meget grundig i sin kildeanvendelse. Dog er det ærgerligt, at hun i arkivfortegnelsen kun angiver Rigsarkivet, Erhvervsarkivet m.fl., men undlader konkret kildeangivelse. Visse steder fremgår det af tekst og noter, men en samlet oversigt er altid ønskelig, når der er tale om en udgivelse af denne karakter. Bogen er derudover forsynet med oversigter over Thorkild Junckers erhvervskarriere og andre tillidsposter, samt litteraturliste, personregister, noter og et engelsk resumé.

Sproget er flydende og smukt, men jeg må påpege flere grammatiske småfejl undervejs. Gennem, hvor det skal være igennem, Remington – ikke Reminton-skrivemaskine samt flere kommafejl, men så er jeg også ude i feinschmeckerdetaljerne.

Birgitte Juncker nærer en stor respekt og beundring for sin fars arbejde, og det er der også al mulig grund til. Thorkild Juncker var en fremsynet og initiativrig person, og det er fascinerende at læse om hans bestræbelser på at indføre medarbejderpleje, hans arbejde for den danske stat samt om de tanker, han havde om udviklingen af dansk industri og uddannelse af nye kræfter. Birgitte Juncker bruger flere gange Thorkild Junckers egne breve, taler, foredrag m.m. til at illustrere pointerne, men her kunne bogen godt have tålt en skarpere redigering. Forfatteren kunne med fordel have nøjedes med en opsummering af breve, taler m.m., hvilket hun gør, og dernæst udeladt store dele af dem. For eksempel gengives på siderne 45-55 Thorkild Junckers foredrag om dansk olieindustri, mens siderne 67-79 er dedikeret til Thorkild Junckers foredrag om udenrigsomsætnings betydning for dansk økonomi, og resuméerne havde været tilstrækkelige. Det kommer til at virke, som

om forfatteren i sin iver efter at dokumentere overbebyrder læseren med materiale, og det er ærgerligt, for der er virkelig mange godbidder imellem; både fotografier og skriftlige kilder har stor værdi for eftertiden, men kvalitative udpluk havde været bedre.

Et større faux pas er udnævnelsen af John Maynard Keynes til den største liberale økonom inden for de sidste 100 år (side 114). Gad vide om forfatteren forveksler hans ideologi med Milton Friedmans liberale ideologi, for traditionelt bliver Keynes' teorier – i hvert fald i Danmark – hyldet af socialdemokrater, og selv om Keynes var medlem af det liberale parti i Storbritannien, blev hans teorier anvendt af Labour. Socialliberalist er nok en mere korrekt betegnelse.

Bogens største diskussionspunkt er uden tvivl Thorkild Juncker og hans rolle under Besættelsen. Blev han, som Birgitte Juncker hævder, offer for tilfældigheder og sviget af den danske stat, der ville tørre en upopulær samarbejdspolitik af på en fremtrædende person, der havde ydet en stor indsats, men kunne ofres? Eller var Thorkild Junckers tyske sympatier så store, at han decideret øvede landsskadelig virksomhed? Birgitte Juncker hævder det første og understøtter det med korrespondance mellem Juncker og blandt andet Erik Scavenius samt teorier om forsvundet arkivmateriale. Hun mener, at han kun gjorde sin borgerpligt som industrileder, blandt andet som medlem af den århusianske afdeling af Dansk-Tysk Forening. Desuden udarbejdede han et memorandum, hvor han stillede sin ekspertise til rådighed for den tyske stat, når krigen var vundet, og som han tidligere havde forhandlet med englænderne, indgik han nu i dialog med tyskerne. Umiddelbart efter Befrielsen blev Thorkild Juncker interneret, sigtet for planer om statskup og først løsladt i 1947. Han blev idømt to års fængselsstraf, som blev anset for afsonet ved domsafsigelsen.

Birgitte Juncker afleverer et par bredder mod de historikere, der tidligere har

behandlet Thorkild Juncker og retsopgøret. Til det er at sige, at hvis kildemateriale vitteligt er forsvundet eller bevidst forlagt, har grundlaget for en fuldstændig historie ikke været til stede. Samtidig er det måske heller ikke datteren, der skal genoprette faderens ry, men med tiden en historiker med større afstand til perioden og personen. Dette rækker ikke ved, at bogen er

virkelig interessant læsning, og at personen Thorkild Juncker har fået en fortjent biografi, som kaster nyt lys over 1900-tallets industrihistorie samt over retsopgøret efter Besættelsen.

Charlotte Lindhardt
Cand.mag., Forlaget UBIREX Herning og
Konsulent Charlotte Lindhardt

Louise Klinge (Red): Marias breve – brevsamling fra 1. Verdenskrig af Maria Rasmussen. Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2013. 181 s. ISBN: 978-87-90549-39-8. Pris: 150 kr.

Der er skrevet og sagt meget om 1. Verdenskrig. Soldaternes liv og færden er beskrevet i mange bøger og i mange kildesamlinger. Ofte har det været mændene, der skrev historien, og den alt overskyggende begivenhed 1. Verdenskrig var hovedsageligt styret, beordret og udført af mænd. Derfor er det klart, at det også er deres syn på begivenhedernes gang, der har præget historieskrivningen. Det, som ofte kommer i baggrunden, er livet for de, der var efterladt tilbage i hjemmene, og som skulle have en hverdag til at fungere. Disse historier bliver selvklart overskygget af krigen, men de er ikke desto mindre vigtige for at få et helhedsbillede af samfundet i perioden.

Dette manglende kapitel råder denne bog bod på. Maria Rasmussens mand, Jens Rasmussen, var udstationeret som hestepasser, først i Gram og senere i Brzezany i Galisien under hele krigen, kun afbrudt af korte orlovsperioder. Maria skrev dagligt breve til sin mand, og hovedparten af disse breve er bevaret. Det er året 1916. Vi følger Maria i dagligdagen, hendes gøremål, tanker og liv. Der er noget færre breve bevaret fra Jens.

Kildesamlingen giver et unikt indblik i et hjem og en tid, præget af krig og afsavn. Samtidig er det et fantastisk øjebliksbillede, hvor læseren inviteres indenfor. Kildesamlingen fortæller om, hvordan kønsrollerne for en tid

ændredes i samfundet, idet hovedparten af de arbejdsdygtige mænd var kaldt i krig. Maria måtte tage sig af gårdens drift og økonomi og tage store beslutninger i samråd med forpagteren og sin fader.

Gennem brevene får læseren et meget personligt indblik i to personers liv, mens de er adskilt. Længsel og savn, sorg og glæde, livets små op- og nedture diskuteres i brevene, og derfor føler man sig lidt som én, der lurer i andres breve. Det er meget personligt og meget nært og fint. Man mærker frustrationen over ikke at vide, hvornår Jens kan få orlov, om han er hjemme til jul og om posten når frem.

En sjov ting er også de forskelle, der kan trækkes til vore dages kommunikation.

De havde ikke sms, men posten kom flere gange om dagen, og derfor var det ikke unormalt at sende flere breve pr. dag. Samtidig er det lidt sjovt, at Maria sender smør, skinke, frikadeller, ænder, kage og brød til Jens. Med formaning om at dele med sine kammerater.

Begge parter er ligeledes klar over, at de er heldige, idet Jens ikke er ved fronten. Desuden har de penge nok til, at Maria og børnene klarer sig fint. Man skal ikke tage fejl af, at Maria og Jens tilhører overklassen. De blev ikke mærket så hårdt som mange andre, hvilket de begge nævner ofte i brevene, når bekendte bliver ramt af ulykke og sorg.

Skal der nævnes et minus, er det selvfølgelig at så mange af Jens' breve mangler. Det er dog ikke en katastrofe, da Maria derved træder tydeligere frem. Et personregister ville også have været en god hjælp, idet der omtales mange personer i brevene, som det kan være svært at holde styr på. Og stavefejl i forordet burde være undgået. Når dette er påpeget, er det absolut en kildesamling, der er interessant at læse, især hvis man ønsker det nære billede af de personer, der engang var. Tættere på kan man næsten ikke komme.

*Thit Birk Petersen
mag.art. forhistorisk arkæologi*

Ove Korsgaard: Solskin for det sorte muld. Om slægt og folk. Gyldendal, 2013. 384 s. Ill. ISBN 978-87-02-15342-2. Pris: 299,95 kr.

Denne slægts-, lokal-, mentalitets-, landbrugs-, dannelses-, og uddannelseshistorie starter på Mors og spænder over fem generationer. Ove Korsgaard bruger sin egen familie fra oldeforældrene til børnene, og ved hjælp af dette persongalleri beskriver han udviklingen fra et lokalt landbrugssamfund med stærke familiære bånd til det globaliserede samfund, hvor individet tilsyneladende har uendelige muligheder.

Jens Smærup Sørensen, Karl Ove Knausgaard, Knud Romer, Suzanne Brøgger og Erling Jepsen er blot nogle af de forfattere, som iblandet varierende fiktive elementer i de senere år har skrevet om deres barndom og det miljø, de er opvokset i. Ove Korsgaard gør det samme, men går skridtet videre og forsøger med sine egne ord at lave en udviklings- og mentalitetshistorie med familien som metode, hvor han beskriver lokale, regionale og nationale udviklings-træk med familiemedlemmerne som omdrejningspunkt. Opvæksten i et landbrugssamfund på det sydlige Mors samt familiens relationer til højskolemiljøet, andelsbevægelsen, vækkelserne og grundtvigianismen

har påvirket slægtens valg, og læseren præsenteres for den klassiske udviklingshistorie, hvor Ove Korsgaard skulle have været landmand, men blev familiens første akademiker. Han blev en del af 1968-oprøret med ophold i Thylejren, på Aage Rosendal Nielsens verdensuniversitet og en uddannelse på Den Frie Lærerskole i Ollerup. Senere fulgte en ph.d. og en doktorgrad samt værker om dannelseshistorie, idrætshistorie samt krop-pens kulturhistorie.

Bogen er opdelt i to hoveddele, hvilket ikke er strengt nødvendigt, da flere temaer går igen i de forskellige kapitler. Første del handler om familien og familiebruget, klas-sesamfundet og standsforskelle ved fx giftermål, andelsbevægelsen, Besættelsen og uddannelsesmulighederne. Anden del fortsætter med højskole- og efterskolebevægelsen, tro, lokalpolitik, det moderne samfunds mentalitet, udkantsdebat samt dannelse og dyder. Dertil er bogen forsynet med noter, litteraturliste og illustrationsliste. Det er en stor mangel, at der ikke er nogen stamtafle. I et indledende kapitel gennemgår forfatteren slægtsforholdene, men med fem generationer at holde rede på mister læseren ofte overblikket, når personerne nævnes, fordi der ikke findes en skematisk oversigt.

Det, som er interessant ved bogen, er forfatterens forsøg på at tolke sine aners motiver og handlinger ud fra den mentalitet, som udsprang af deres religiøse og politiske overbevisning. Selv er han gift med en datter af forfatteren og præsten Erik Aalbæk Jensen, og familiens tilknytning til højskolemiljøet er umiskendelig. Familien var blandt de første generationer på Askov Højskole, og Ove Korsgaard har været forstander på Gerlev Idræthøjskole og senere Den Frie Lærerskole, hvor en af sønnerne også har læst. Bonde- og andelsslægten på Mors stemte på Venstre, og forfatterens far sad i sognerådet og senere kommunalbestyrelsen. De første slægtsled var kristne, og nogle var medlemmer af frimenigheden, som blev oprettet på Mors i 1869.

Forfatteren har nogle relevante overvejelser om samfundssind og dannelse i det moderne samfund, hvor individet og globaliseringen lader til at have overtaget slægtsfølelsen og samfundsansvaret. Nogle gange springer han dog vigtige præmisser over for at komme til sin konklusion. Eksempelvis beskriver han mængden af fysisk afstraffelse i skolen og mener, at det handler om menneskesyn. Ifølge ham bygger det lutherske

menneskesyn, hvor man fik mange klø, på, at vi er syndige mennesker, som er født med en egoisme, der skal holdes nede. Det står efter hans overbevisning i modsætning til det grundtvigske menneskesyn, hvor mennesket også rummer en guddomsgnist og ikke kun er skabt egoistisk, men kan udvikle sig. Det er ganske enkelt forkert. Korsgaard glemmer nemlig en meget vigtig præmis; nemlig Luthers eftersætning: At vi trods vores syndige væsen er frelst af Guds nåde, jf. Efeserbrevet 2, 8, hvor Paulus skriver: »For af den nåde er I frelst ved tro. Og det skyldes ikke jer selv, gaven er Guds.« Det mente Luther også; og klø i skolen handlede ikke om et luthersk eller grundtvigsk menneskesyn, det var bare den tids opdragelsesform.

Endnu et sted, hvor forfatteren udelader en vigtig eftersætning for at fremme sin argumentation, er omkring Kaj Munk. En uvidende læser bliver ført bag lyset med denne sætning: »Digteren og præsten Kaj Munk var for eksempel ingen beundrer af demokratiet, men derimod stærkt fascineret af politiske førerskikkelser som Mussolini og Hitler.« Punktum. Her kan jeg kun råde til at læse Per Stig Møllers langt mere nuancerede biografier, og er man i tvivl om Kaj Munks sindelag, anbefales stykkerne *En Idealist* og *Han sidder ved smeltediglen*.

Sådanne halve påstande findes flere steder i bogen, og forfatteren lancerer dem som fakta. Der er ingen tvivl om, at det er hans egen virkelighed, og så kan man naturligvis være enig eller ej. Det er blot noget lettere at argumentere, når alle præmisser er inkluderet, for så bliver konklusionen sommetider en anden. Ove Korsgaard skriver flydende, men nogle gange en anelse belærende, når læseren delagtiggøres i hans holdninger. Han tager læseren med på en dannelsesrejse, og der er ingen tvivl om, at han er vidende og belæst, men han er ikke alvidende, og ovenstående eksempler bevirkede, at jeg irriteret lagde bogen fra mig i halvanden måned, før jeg læste videre.

Endnu en faktuel, men dog ikke holdningsrelateret fejl, er det, når Ove Korsgaard nævner Danmarks administration før 1848. Ove Korsgaard skriver, at statens administrative affærer blev behandlet af Danske Kancelli. Her glemmer han bl.a. Tyske Kancelli og Rentekammeret.

Forfatteren vil præsentere fem generationers udviklingshistorie fra det traditionelle landbrugssamfund til Ove Korsgaards egne oplevelser. Femte generation, hans egne børn, fylder ikke helt så meget, som udviklingen kunne berettigge. Det gælder også andre dele af familien; i stedet benytter forfatteren sig flere steder af personer uden for familien, og dermed holder hans egen metode ikke.

Bogen er kompleks med mange personer og temaer. Igen efterlyses et stamtræ, og nogle temaer gentages i flere kapitler, blandt andet uddannelse og dannelse. Alligevel har Ove Korsgaard væsentlige pointer i beskrivelsen af et lokalsamfund, som ændrer sig drastisk over 150 år. Andels- og industrisamfundet, hvor mulighederne for lokal og regional vækst tilsyneladende var uendelige,

er næsten forsvundet. Mors er blevet en del af Udkantsdanmark, og udviklingen er sket i løbet af meget få generationer. Velfærdssamfundet er kommet til, og vi står over for nogle store udfordringer i forhold til de rettigheder og pligter, vi har tildelt os selv.

Sammenfattende er det noget vanskeligt at finde ud af forfatterens egentlige formål med bogen. Vil han beskrive sit eget verdenssyn ud fra slægtens udvikling? Skrive en slægtshistorie? En mentalitetshistorie? Ove Korsgaard vil det hele, og selv om jeg var godt underholdt i lange og store passager, hvor hans fortællelyst og grundige research til slægtshistorien for alvor blomstrede, havde jeg en fornemmelse af at få præsenteret brudstykker af en slægts- og lokalhistorie kombineret med de mennesker, som forfatteren fandt relevant at inddrage. Det er hans valg, men jeg mangler stadig overblikket og grebet om en samlet fortælling.

*Charlotte Lindhardt
Cand.mag., Forlaget UBIREX Herning og
Konsulent Charlotte Lindhardt*

Adam Jon Kronegh og Michael Dupont (Red.): Visdom og gamle arkivalier – Festskrift til Svend Ahrensbach i anledning af hans 60-års fødselsdag 10. november 2013. U. st., u. forl., 2013. 294 s. Ill. Indb. ISBN 978-87-996691-0-3. Pris: 200 kr. + fors. Kan bestilles via Rigsarkivet.

Gæster på de to arkivlæsesale i København, dels den nu nedlagte på Landsarkivet for Sjælland, dels den nuværende på Rigsarkivet, er næppe på det rene med, at en læsesalsvagt behøver en visdom svarende til mindst 750 MB! At det overhovedet er muligt at kvantificere denne enorme visdom, og tilmed kan karakterisere en betydelig del af den som »Svends Visdom«, bliver klart, når man læser i dette usædvanlige festskrift.

Svend Ahrensbach, der allerede i sin studietid, som begyndte i starten af 1970'erne, var kendt for sin encyklopædiske viden, tørre humor og til tider bistre bemærkninger til

uvidende medstuderende, kom i starten af 1980'erne til de statslige arkiver. Her har han været siden, og fungeret som et sandt kildevæld af arkivalisk viden til gavn for både brugere og kolleger.

I november 2013 havde han pludselig passeret sin 60 årsdag og langt mere end 30 års ansættelse i det statslige arkivvæsen. Lærde doctores og professorer får ofte et festskrift ved den alder, men en stor kreds af ansatte ved Statens Arkiver mente, at denne særlige ære også skulle tilkomme arkivrotten Svend. Det er da også både velfortjent og et godt og nyskabende signal fra ledelse og ansatte til en yderst kompetent kollega.

Bidragyderne er nuværende eller tidligere kolleger samt en trofast læsesalgæst, historikeren og journalisten Niels-Birger Danielsen.

Blandt kollegerne kan i flæng nævnes kapaciteter som Jørgen Mikkelsen, Erik Nørr, Michael Bregnsbo og Michael H. Gelting samt den forhenværende landsarkivar på Jagtvej, Grethe Ilsøe. Emnerne er mangfoldige, men alle kredser om mangfoldigheden i sagsgrupper, deres indhold, og betydningen af søgeveje og administrationspraksis for at kunne finde den gode historie i arkivmasserne. Hvor de afsluttende bidrag af henholdsvis Tyge Krogh og Ann-Kristin Egeland fokuserer på emneord, emnegrupperstruktur og brugen af søgemuligheder i digitale arkiver, er såvel Michael H. Gelting og Ole Rasmussen med deres bidrag ovre i en helt anden – og ældre – boldgade. Dels med Geltings betragtninger over et mærkeligt tingsvidne fra 1553, der giver anledning til overvejelser om herredstingets notarfunktion, dels Rasmussens yderst

fyldige oversigt over ejendomsoverdragelsens historie fra landskabslovenes tid og helt frem til den nye såkaldt papirløse tinglysning (digital tinglysning), der blev vedtaget i 2006 og trådte i kraft i september 2009. Af en for anmelderen uklar årsag har Ole Rasmussen valgt at kalde landskabslovene for Landslovene – en betegnelse der tidligere især er blevet benyttet om de svenske og norske landskabslove, hvor vi på dansk kun har haft »Lands Lov og Ret«. Men måske er det blot reverens for Ole Fengers forskning(?), hvor det på dansk materiale har været anvendt i hvert fald siden begyndelsen af 1980'erne, og i 1990'erne fandt vej til flere af artiklerne i *Den Store Danske Encyklopædi*.

Som eksempler på bidrag af særlig interesse for personalhistorikere og slægtsforskere kan nævnes Ilsøes artikel om hverdagsmennesket afspejlet i de bevarede arkivalier, Nørrs yderst anvendelige om de forskellige karakterskalaer benyttet i den danske gymnasieskole gennem 200 år (!), Pernille Sonnes kig på arkivalier fra de statslige institutioner, som har været meget interesserede i at granske, klassificere og behandle psykisk abnorme lovovertrædere, samt Peter Birkelunds artikel om de såkaldte Forræderi- eller Landssvigtersager fra perioden 1945-1960, hvor der som nyttige eksempler omtales to konkrete sager (Leif Ørnberg-sagen og Nina Danielsen-sagen).

Festskriftet kan således varmt anbefales til alle med interesse i arkivalierne i Statens Arkiver.

Tommy P. Christensen
MVO & cand.mag.

Christian Larsen, Erik Nørr & Pernille Sonne: Dansk Skolehistorie. Da skolen tog form 1780-1850. Aarhus Universitetsforlag, 2013. 430 s. Ill. ISBN 978-87-7124-101-3. Pris: 399,95 kr.

Dansk Skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år er et fembindsværk redigeret af Charlotte Appel og Ning de Co-

ninck-Smith. I denne anmeldelse skal kun bind 2 præsenteres. Undertitlen: *Da skolen tog form* dækker den processuelle udvik-

ling fra et partielt til et universelt accepteret skolevæsen.

Bogen er opdelt i 19 kapitler, hvor Christian Larsen, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Statens Arkiver, har skrevet kapitel 9, 11 og 16-18, dr.phil., tidligere arkivar og seniorforsker ved Statens Arkiver, Erik Nørr, kapitlerne 8, 10, 12 og 14, mens cand.mag. og tidligere forsker cand.mag. og arkivar ved Statens Arkiver, Pernille Sonne, står for udformningen af kapitlerne 2-7 og 13. Kapitlerne 1, 15 og 19 har forfatterne udarbejdet i fællesskab.

Indledningsvis må det konstateres, at der er tale om en meget velskreven bog med mange velvalgte og flot gengivne illustrationer, langt de fleste i farver. Målgruppen er bred, og bogen må appellere til alle undervisere og skolehistorisk interesserede, ja og til de mange, der ønsker at erhverve en dybere indsigt i denne vigtige del af samfundsudviklingen. Bogen har mange biografiske oplysninger, både om elever, lærere og skolens administratorer i såvel verdslig som kirkelig regi.

I kapitel 1 præsenterer forfatterne den vigtigste skolehistoriske forskning, som suppleres i bogens sidste del under overskriften *Kilde og litteraturreviews*, hvor kildegrundlaget for hvert kapitel kommenteres. Her er det hensigtsmæssigt at fremhæve Joakim Larsens store skolehistorie fra begyndelsen af det 20.

århundrede. Han var læreruddannet og blev senere skoledirektør på Frederiksberg i årene 1898-1911. Indtil udarbejdelsen af det nye fembindsværk, var Joakim Larsens beskrivelse af det danske skolevæsens udvikling et efterhånden noget bedaget standardværk. Nu 100 år senere netop i 200 året for skoleanordningerne fra 1814 er det et overordentlig fortjenstfuldt initiativ at udarbejde en samlet fremstilling af den danske børneskoles udvikling, hvor udnyttelse af den skolehistoriske forskning kan blive tilgængelig for den brede offentlighed. Carlsbergfondet har støttet udgivelsen økonomisk.

Værkets undertitel: *Hverdag, vilkår og visioner* angiver også for bind 2 et overordnet fokus for fremstillingen. Hverdagen bliver belyst i mange små cases, ja en slags øjebliksbilleder, der i høj grad er med til at visualisere de fortidige situationer og artefakter. I disse cases indgår der navngivne personer, og karakteristikken af dem er med til at give billedet liv og indblik. Dertil kommer, at illustrationerne ofte føjer endnu en personlig dimension til historien, for eksempel på side 162, hvor Hans Schmidt på et maleri fra 1880 har gengivet en pige fra Ry på vej til skole, hvor billedteksten anfører, at pigen gik under den samme skoleordning som hendes mor og bedstemor. Et andet eksempel på et personalhistorisk indslag er fotoet fra 1850 af pastor A.C. Brøndsteds fem sønner, som alle blev undervist hjemme i præstegården i Skovlænge på Falster. De tre forfattere, der alle er arkivarer har på forbilledlig vis udnyttet arkivernes personoplysninger og dermed kommet tæt på den fortidige virkelighed.

En væsentlig del af skolehverdagen var naturligvis at børnene skulle lære noget. Derfor var det vigtigt, at de kom i skole og ikke blev sat til at arbejde og der var således megen opmærksomhed rettet mod at registrere fravær og eventuelt straffe elever og forældre, når børnene skulkede. Allerede 1739-anordningen krævede regelmæssig skolegang eller undervisning, men ansvaret påhvilede i høj

grad de store lodsejere, der ikke altid tog denne forpligtelse alvorligt. 1814-anordningen skulle gøre op med tilfældighederne, skabe nye vilkår, hvilket dels et hierarkisk ordnet tilsyn skulle sikre, dels ansættelse af seminariuddannede lærere. Kontrollen med kvaliteten af undervisningen foregik blandt andet ved de toårige prøver, som skolekommissionen overværede. Konfirmationen var blevet obligatorisk i 1736, og hermed havde myndighederne fået en kontrolmulighed, der kunne tvinge modvillige forældre til at holde børnene i skole. Det offentlige måtte dernæst tage ansvaret for de fattige og handicappede børn. Ukonfirmerede voksne kunne for eksempel ikke gifte sig eller fæste en gård.

Skolens øverste myndighed var Danske Kancelli, der på den ene side fastholdt 1814-anordningens væsentligste bestemmelser, men på den anden side måtte acceptere, at den økonomiske krise efter Napoleonskrigene kunne gøre det vanskeligt at undvære især de store børns arbejdskraft på gårdene og i værkstederne. I nogle egne, især i det tyndt befolkede Vestjylland, dispenseredes der fra kravet om hverandendags-undervisningen om sommeren og man tillod, at børn i den store klasse (10-14 år) blot skulle møde en dag om ugen om sommeren mod til gengæld at møde hver dag om vinteren. Selv gik jeg i 1950erne i en lille landsbyskole på Vejen-egnen, hvor den vestjyske ordning fra 1818 blev praktiseret på den måde, at vi i den store klasse gik i skole to formiddage om ugen. Det gjaldt også min sidekammerat, der kom fra et fattigt hjem og derfor fik plads hos en bonde i sommerhalvåret. Ikke blot hverdag, men også vilkår, spillede en rolle, når visionerne skulle realiseres.

Religionsundervisningen var i hele den beskrevne periode det mest centrale fag, selv om der blev lagt stadig mere vægt på, at børnene tilegnede sig de grundlæggende kulturteknikker: Læsning var forudsætningen for at kunne tilegne sig katekismus og den øvrige religiøse litteratur. Dertil blev det mere almindeligt at udvide fagrækken med regning, skrivning og

kulturfag, det vil sige fædrelandshistorien, geografi, sang og gymnastik. Lærerens kompetencer var helt afgørende for undervisningens kvalitet, og derfor var etablering af seminarier af stor betydning. I kapitel 5 behandles *Seminarier og nye lærertyper*. Her som på mange andre områder inddrages udviklingen i Slesvig og Holsten, som i kraft af en mere dynamisk erhvervsudvikling havde behov for en mere moderne skole. Dermed var der inden for helstatens rammer megen inspiration at hente syd for Kongeåen. Inddragelsen af skoleudviklingen i hertugdømmerne er en af bogens væsentlige kvaliteter.

Da skolen tog form inddrager også Norge og beskriver de særlige forhold, som demografien og erhvervsudviklingen satte for børns undervisning. Greve Ernst Heinrich von Schimmelmann lod sig for eksempel inspirere af norsk lokal ledelse af skolen, da han skulle etablere skoler ved godset Lindensborg syd for Aalborg. Pernille Sonne omtaler i denne forbindelse tidens kameralistiske tanker »om at nyttiggøre alle landets og ikke mindst landbrugets ressourcer til gavn for almenvellet.« Ud over en generel beskrivelse af landboreformerne, belyses det kameralistiske tankesæt kun sporadisk.

Til gengæld inddrager forfatterne både Færøerne, Island og Grønland, ligesom skoleudviklingen i Danmarks tropiske kolonier. Dertil kommer et udblik til undervisningen af de samiske folkeslag i Nordnorge. Den nære forbindelse mellem mission og undervisning behandles indgående, blandt andet i Indien, hvor danskerne allerede i 1705 indledte et samarbejdede med Halle-missionen. Den protestantiske præmis om, at kristendommen skulle forkyndes på modtagernes eget sprog, førte til udformning af et skriftsprog i både Grønland og på Færøerne. For Indiens vedkommende omtales kun Trankebar, selv om det danske oplysningsarbejde på handelsstationen i Serampore i Bengalen også burde inddrages. Her samarbejdede danske missionærer med engelske baptister og sammen skabte

de Indiens første universitet og oversatte og trykte Bibelen på bengali. Dog nævner Erik Nørr i kilde- og litteraturessayet til kapitel 12 Erik Grøbels artikel: *Det Seramporske Collegium. Skoler og college i Serampore 1800-1845*. Denne henvisning har relation til den indbyrdes undervisningsmetode, som med rette får en central placering, og en mindre negativ vurdering end i den tidligere skolelitteratur. Metoden blev udviklet i de engelske koloniskoler i Madras i begyndelsen af 1800-tallet, og bredte sig hurtigt til Europa. I Danmark var Frederik 6. meget optaget af metoden og fik den udbredt til hele kongeriget, hvor den i 1820'erne var indført i 2000 skoler, og til hertugdømmerne. Bortset fra metodens mulige pædagogiske fordele, havde dens indførelse i det mindste en positiv konsekvens, nemlig at de fleste skoler måtte udvides for at skaffe plads til de mange læse- og regnetabeller.

Det er fortjenstfuldt at skoleudviklingen for handicappede og andre minoriteter bliver grundigt belyst, hvad ikke var normen i de ældre skolehistoriske oversigtsværker. Det gælder døve, blinde, åndssvage og vanartede, og minoriteter som jøder og reformerte. Ligesom for de fattige børns vedkommende var det myndighederne magtpåliggende at sikre de handicappede en undervisning, der kunne danne grundlag for konfirmationen. Det første håndalfabet blev udarbejdet i 1808, og jøderne fik samtidig med de andre skoleanordninger i 1814 deres frihedsbrev som anerkendt trossamfund og en form for jødisk konfirmation. De såkaldte vanartede børn, der skønnedes at være uden for almueskolens pædagogiske rækkevidde, kunne optages på særlige institutioner, hvor de skulle socialiseres til gode, retskafne borgere og blive kendt med landbrugsarbejdet.

Forfatterne fokuserer ofte, lige som det sker i det normative materiale, på disciplinen i skolerne. I kapitel 13 behandles dette tema indgående. Generelt var tendensen, at man fra hierarkiets øverste lag ønskede at fremme en indre styring, mens der i hverdagen var

mange eksempler på, at ydre styring i form af korporlig afstraffelse blev opfattet som påkrævet. For eksempel gav den indbyrdes undervisning anledning til håndhævelse af en militærisk disciplin, som man mente var påkrævet for at kunne overkomme de logistiske udfordringer.

En sammenfattende vurdering af bind 2 af *Dansk skolehistorie* er, at den er en forskningspræstation serveret i en lettilgængelig sprogdragt og garneret med velvalgte og vedkommende illustrationer. Dermed får artefakterne form og de personer, der tegnede skolens udvikling, får et ansigt.

Der er tale om en informationsmættet fremstilling, hvor forfatterne naturligvis har måttet sætte en grænse for stofmængden. Jeg har især fæstet mig ved, at der ikke er lagt megen vægt på komparationen med andre landes skolesystemer. Var Danmark et foregangsland eller blot som ifølge vore dages PISA-undersøgelser placeret i midterfeltet? I forlængelse heraf kunne det være godt at vide noget mere om udviklingen af elevernes literacy. Hvor gode var de til at læse, skrive og regne, og hvad vidste de om samfundsforhold uden for det kirkelige regi? Endelig giver læsningen af værket anledning til at reflektere over det store spørgsmål: Var det skolen, der påvirkede samfundet eller var det omvendt? Den internationale teoretiske diskussion om dette problemfelt kunne godt tåle en sammenhængende drøftelse, ikke mindst på grundlag af den empirimættede fremstilling.

Den videre forskning i den danske skoles historie har for perioden 1780-1850 fået et godt udgangspunkt for flere delstudier. Der er tale om et blivende standardværk, som ikke blot forskerne, men også skolens brugere og lovgivere må kende. Måske har de 12 forskere bag *Dansk Skolehistorie* allerede overvejet en kortfattet engelsk udgave af de fem bind?

Harry Haue
professor, dr.phil, Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet

Jesper Laursen og Eva Schmidt: Herremanden. En adelig families storhed og fald. Gads Forlag, 2013. 220 s. Ill. ISBN 978-87-12-04987-6. Pris 299 kr.

Med bogen *Herremanden. En adelig families storhed og fald* får man et indblik i en verden af i går. Bogen henvender sig til læsere, der har lyst til at vide mere om fordums tiders storhed, eller som bare har lyst til at få en ny vinkel på dansk adels levevis i en afgrænset periode. Bogen udspringer sig på Rathlousdal. Denne herregård ligger i udkanten af Odder ca. 20 km. syd for Aarhus, og den dannede hovedsædet for slægten, efter at stamhuset blev oprettet i 1749.

Bogens omdrejningspunkt er herremanden Emil von Holstein-Rathlou (1849-1919) og den verden, han var en del af. Det har ikke været muligt for forfatterne at skrive en egentlig biografi om ham, for kildesituationen viste sig at blive en udfordring. Emil har ikke efterladt sig et privatarkiv, og godsarkivet gik formentlig til under en brand i 1910. Forfatterne har derfor været på jagt i forskellige arkivalier, der er bevaret på Odder Museum, samt forskellige privatarkiver fra andre personer, litteratur og billed- og fotomateriale, der heldigvis findes i rigt mål.

Forfatterne har valgt at opbygge bogen efter emner, der samtidig følger en vis kronologi. Det betyder, at der er nogle få gentagelser, men det er på ingen måde generende for læsningen, og i de tilfælde henvises til relevante sider, hvor man kan læse mere. Der er mange noter, og de er samlet i et kapitel for sig selv sidst i bogen. Personligt kan jeg gode lide at have noterne lige ved hånden, men på denne måde skæmmes den flotte opsætning ikke, og det er (trods alt) forholdsvis hurtigt at finde henvisningerne. Dertil kommer en fin litteratur- og kildeoversigt samt et udmærket register.

Bogen starter naturligvis med Emils barn- og ungdom. Hans far døde, inden Emil var fyldt ét år, og et par år senere giftede hans mor sig med den afdøde fars bror.

Familien kom med tiden til at omfatte i alt otte børn, og opvæksten var præget af stor selskabelighed. En søster erindrede senere barndomshjemmet som et samlingssted for slægtninge eller gamle, ensomme damer. Derudover var der store jagtselskaber med formfuldendte jagtmiddage.

Da Emil som 13-årig blev sendt til Sorø Akademi, fik han en god ven, den senere kendte arkitekt Martin Nyrop. Denne skoletilværelse var tilsyneladende ikke noget for Emil, der forlod Sorø Akademi uden at få den afsluttende eksamen. Tiden som værnepligtig passede ham til gengæld bedre.

Som 18-årig købte Emil sin første båd, Echo, som både overlevede stormflodskatastrofen i 1872 og en tur til Skotland det følgende år. Et par år senere skiftede han båden ud til en større, der fik samme navn. Nu var det muligt at sejle til middelhavslande som Grækenland, Tyrkiet og Egypten. Undervejs lagde skibet til i Holland, England, flere franske havne, Portugal, Spanien og Italien. Ombord på båden var der ca. ti mand, hvoraf halvdelen udgjorde besætningen. Selv om der var mange mennesker ombord, var det alligevel muligt for herskabet at medbringe en passende garderobe, der blandt andet kom til

stor gavn, da de i Grækenland plejede selskabelig omgang med det græske kongepar, hvor de dels var inviteret til selskaber og dels selv inviterede til frokoster ombord.

Emil giftede sig i 1878 med Sophie Jerichau Baumann (Sofy). Hun var datter af et kunstnerægtespar, der ikke havde meget med hinanden at gøre i dagligdagen, blandt andet fordi moderen i lange perioder opholdt sig i udlandet. Her var det lettere at være kvindelig kunstner end i Danmark. Sofy blev optaget i den danske adel inden brylluppet, da Rathlousdals stambrev havde en bestemmelse om, at ingen ville kunne føre stamhuset videre, hvis de var børn af »uanstændigt eller ulige Ægteskab«. At Sofy ikke havde en adelig baggrund med den forståelse for historie, traditioner, opførelse og organisering af det huslige arbejde, har uden tvivl haft betydning for von Holstein-Rathlous deroute – noget, der blev tydeligt i de senere år af ægteskabet.

En træt tjenestepige skrev blandt andet i 1893: »Du kan tro, her foregaar mange løjerlige Ting i dette Hus. Det er vidt og bredt bekendt som et skrækkelig forstyrret Hus, og det er intet Mindre«. Arbejdsforholdene for de ansatte på Rathlousdal var ikke de bedste. Lønningerne var lave, og der blev lagt mange opgaver på den enkelte medarbejder. Man får en klar fornemmelse af, at den unge frue ikke havde den fjerneste idé om, hvordan huset skulle styres, og at de ansatte har måttet knokle hårdt. Det var først i slutningen af 1800-tallet, at familien rykkede op om vinteren for at deltage i den københavnske sæson – på en tid, hvor dette ikke længere spillede samme vigtige rolle som tidligere.

I 1899 købte Emil von Holstein-Rathlous Hesselø og fik Martin Nyrop til at tegne jagt-huset, der blev opført på et af øens højeste punkter. Nyrop havde tidligere arbejdet for familien, da der for eksempel blev bygget en bjørnegrotte på Rathlousdal. Emil havde en vane med at slæbe dyr med hjem fra udlandet, som skulle finde sig tilrette under nordlige himmelstrøg, og det krævede plads

og logi. Huset på Hesselø blev storslået, og selskabeligheden fulgte med. Selv kongen (Christian 10.) kom på visit i 1912.

Da Emil overtog ansvaret for stamhuset i 1872 (dog reelt først ved ægteskabets indgåelse), begyndte han selv at drive landbruget, men i 1912 blev det bortforpagtet. Der var skovdrift og et par hovedgårde samt en stribe fæstegårde. Dem kunne man allerede fra 1850'erne afhænde til selveje, men Emils stedfar havde ikke foretaget sig noget, så det blev først i 1870'erne, at fæstebønderne kunne købe ejendommene fri. Med Grundloven af 1849 havde der været bestemmelser om, at blandt andet stamhuse skulle overgå til fri ejendom, men på grund af krig og skiftende regeringer blev det først en realitet i 1919 – samme år, som Emil døde.

I 1887 flyttede Emil til Hou, fordi der var uoverensstemmelser med Odder Kommune om en skatteansættelse, men det varede dog kun et års tid, før han var tilbage på godset. Fra 1899 valgte familien dog at bosætte sig i København om vinteren og på Hesselø om sommeren, og i mindre perioder boede man på Rathlousdal. Da Odder Kommune i 1900 satte Emils skat op til det dobbelte, blev opholdet reduceret til højst tre måneder om året.

Familiestridigheder var endnu en grund til, at Emil og Sofy efterhånden kun sjældent (og til sidst slet ikke) opholdt sig på godset. Stridighederne foregik for åbent tæppe, og alle parter brugte lystigt pressen, der på den måde fik en masse gode sladderhistorier. Selv om Emil indrømmede at have et vanskeligt sind, træder Sofys baggrund nok mere tydeligt frem, da hun synes at have været pennefører på en stor del af konflikterne. Stridighederne førte til splittelse i familien, ringeagtelse i lokalsamfundet – og selv kongen valgte at afslå en invitation, da konflikterne var på sit højeste.

Da avlsbygningerne på Rathlousdal brændte i 1910, tyder en del ombygningstanke på, at familien ville opgive det selvvalgte eksil og flytte tilbage, men nye familiestridig-

heder brød løs tre år senere og har formentlig været medvirkende årsag til, at intet blev ombygget, og at familien ikke flyttede tilbage. Det vil være alt for omfattende at komme ind på stridighederne her, men de starter med fyringen af en mangeårig nært tilknyttet gods-funktionær. Dette splittede familien, og i de efterfølgende år var familiens konflikter godt stof for dagbladene, blandt andet fordi der blev en større avispolemik og retssager.

Som læser kan man spørge, om det er relevant at stikke næsen i en families stridigheder, som det er tilfældet i bogen. Det vil jeg mene. Forfatterne har behandlet stoffet sobert, og de har valgt at medtage kapitlet, fordi det er usædvanligt, at en adelig familie i den grad

vasker sit tøj offentligt, og fordi det tegner et virkelig godt billede af en familie i opløsning, og det er en væsentlig brik, når man fortæller den samlede historie.

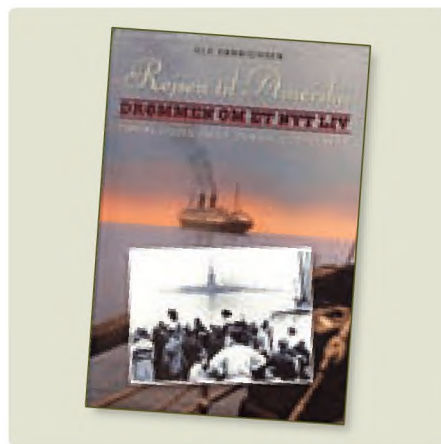
Det er en god bog, som jeg har læst med stor fornøjelse. Selv om forfatterne skriver, at de ikke har kunnet skrive en fuldstændig biografi om Emil Holstein-Rathlou, er jeg imponeret over, hvor meget de har formået at stykke sammen om hans liv og virke i lokalsamfundet. Det er et godt stykke detektivarbejde, der er lagt for dagen. Derudover er bogen velskrevet og flot illustreret.

*Stella Borne Mikkelsen
stadsarkivar, Slagelse Arkiverne*

Ole Sønnichsen: Rejsen til Amerika. Drømmen om et nyt liv. Fortællingen om de danske udvandrere. Gyldendal, 2013. 319 s. Ill. Indb. ISBN: 978-87-02-11282-5. Pris: 299,95 kr.

I perioden 1850-1920 udvandrede der omkring 300.000 danskere til Amerika. Emigrationen til »Guds eget land« har flere forskere og forfattere beskæftiget sig indgående med, hvor Kristian Hvidts *Flugten til Amerika* (1971) stadig må regnes som et hovedværk i den sammenhæng. I midten af 1980'erne fik emnet en bevågenhed, der blandt andet gav sig udslag i Erik Helmer Petersens *Drømmen om Amerika* (1985), Tyge Salvigs *Breve fra Amerika* (1989), Jørgen Würtz Sørensens *Rejsen til Amerikas Zion* (1985) samt Elisabeth Riber Christensens *Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrerhistorie* (1986). Sidenhen har interessen været af mere sporadisk karakter, idet der dog løbende er udkommet nogle bøger om emnet. Nævnes skal ikke mindst Torben Grøngaard Jeppesen, der i en årrække har arbejdet med især de danske efterkommere i USA og i den anledning skrevet flere bøger.

Ole Sønnichsen kommer med en mulig forklaring: »Måske netop fordi der var tale om en stiltfærdig enkeltmandsbeslutning

mere end en larmende massebevægelse, har fortællingen om den danske udvandring til Amerika ikke fyldt så meget i danmarkshistorien og vores nationale bevidsthed og selvforståelse, som den tilsvarende udvandring har gjort i lande som England, Tyskland og Sverige, hvor udvandringen er besunget, skrevet om og fortalt på film i stor stil.» (side 31). Det er der formentlig en pointe i, men under alle

omstændigheder er opmærksomheden nu tilbage i forlængelse af en mere generel interesse for slægtsforskning. Således har TV-programmet *Ved du hvem du er?*, TV-dokumentarudsendelser om byerne Elk Horn og Kimballton i Iowa, samt filmen *The Salvation* med Mads Mikkelsen i hovedrollen, gjort sit.

Ole Sønnichsen, der er uddannet journalist, har valgt en tilgang, der er anderledes end de fleste andre værker om udvandringen til Amerika. Hans intention har været at skrive »de danske udvandreres historie fortalt som en dramatisk og levende dokumentarisk historie stykket sammen af breve, dagbøger, erindringer, artikler, illustrationer og anden research«. Således fornægter forfatterens faglige baggrund sig ikke.

Bogen består dels af informative kapitler med faktuelle oplysninger, refleksioner over bevæggrunde, samt den danske udvandringshistorie set i et større perspektiv. Eksempelvis når forfatteren frem til et gennemsnitsbillede »... af den typiske danske udvandrer mellem 1850 og 1920. Hele 43,2 procent af dem, der forlod Danmark, var nemlig landbrugsarbejdere, mens yderligere 25,6 procent af udvandrerne var tyende og arbejdere i byerne. Det betød, at næsten 70 procent af udvandrerne var unge mennesker på omkring 25 år fra Danmarks laveste klasse.« (side 34). Tankevækkende er det også, at den største udvandring skete fra de områder, der i dag betegnes som udkantsdanmark.

De faktabaserede kapitler er så blandet med kapitler indeholdende øjebliksbilleder præsenteret ved hjælp af uddrag fra breve, erindringer mv. Bogens første kapitel er en historie om Ane og August fra Sæby, Vestsjælland, der fremtræder som eksempler på den gruppe, der valgte nye græsgange på grund af hjemlige fattige forhold. De rejste så tidligt som i 1855. En anden fortælling omhandler Rasmus Sørensen, der i en alder af 63 fungerede som rejsefører for 150 andre, der sejlede fra Hamborg. Han skrev en del breve hjem, blandt andet breve der blev udgivet som små

bøger og som beskrev forholdene i Amerika og samtidig indeholdt en direkte appel til landbefolkningen i det gamle land om at udvandre. Sørensen rejste desuden på et tidspunkt tilbage til Danmark og holdt foredrag og møder, hvor folk kunne skrive sig op for at rejse med ham retur til det store land. En af de mange skæbner, der præsenteres på denne måde, er Johanne Frederiksen, der med fem børn rejste alene for at mødes med sin mand i Canada. Det var anden gang, de forsøgte sig.

På de præmisser, som Ole Sønnichsen selv har opstillet for sin bog, må den siges at være af stor læseværdi. Den »dramatiske og levende dokumentariske historie« fungerer sådan set udmærket, men betyder samtidig at bogen på sin vis falder mellem to stole: Den kan ikke betegnes som et fagligt værk, men den er heller ikke fiktiv som en roman. Bogen lægger sig på den måde op ad genrene »New journalism« og »faktion«.

Variationen mellem kapitler med faktuelle oplysninger og kapitler med fortællinger om navngivne personer gør bogen afvekslende, men dér, hvor der i de enkelte kapitler forekommer både afsnit af informativ karakter og historier om givne personer, virker det ofte rodet og forstyrrende for sammenhængen.

Desværre er der mange stave- og/eller trykfejl i bogen, ligesom der forekommer en del sætningsopbygninger, der nedsætter læsevenligheden. Eksempelvis en billedtekst på side 42: »De fleste indianere inviterede Wrensted ind i sit studie, så hun kunne forevige dem i familieportrætter.« Det ville have lettet forståelsen, om der i stedet havde stået: »Wrensted (en fotograf (red.)) inviterede de fleste indianere ind i sit studie, så ...«. Til gengæld er det et plus, at der forrest i bogen er gengivet et kort med angivelse af USA's stater samt de i bogen omtalte byer og at bogen er forsynet med et register over omtalte personer.

Kildefortegnelsen og litteraturlisten vidner om, at Ole Sønnichsen har arbejdet grundigt i sin research og hans mange rejser til USA har blandt andet betydet, at det har været

muligt at fremdrage fortællinger, der ikke tidligere har været publiceret.

Udvandringen fra Danmark skete drypvis over en periode på 70 år. En person eller et vennerpar hér, en familie dér, og af og til en større gruppe samlet. De har alle det tilfæles, at de var modige, og kastede sig ud i det, vi i dag ville omtale som store udfordringer. Deres tanker og oplevelser får vi et indblik i

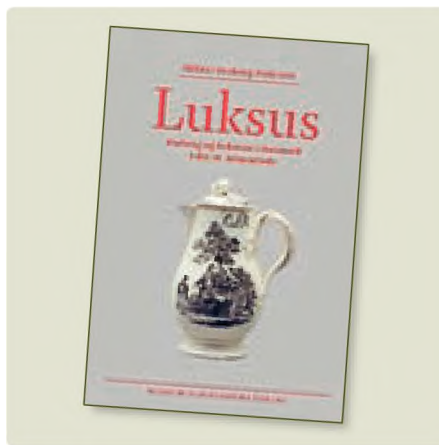
med *Rejsen til Amerika* og det er en god blanding af forskellige typer mennesker med forskellige baggrunde og forskellige oplevelser. Heldigvis er der endnu flere gode historier at formidle og Ole Sønnichsen er i gang med bog nr. to af samme karakter.

Henriette Kragh Jacobsen
Cand.mag. historie, exam. turistfører

Mikkel Venborg Pedersen: Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede. Museum Tusulanums Forlag, 2013. 382 s. Ill. ISBN 978-87-635-4076-6. Pris: 398 kr.

Der tales og skrives meget om det 20. århundredes forbrugsrevolution og de seneste årtiers globalisering. Men også i de foregående århundreder oplevede europæerne en stærk global integrationsproces. Den førte til, at en række produkter fra andre verdensdele såsom bomuld, peber, kaffe, te, kakao, tobak og porcelæn efterhånden vandt udbredelse i alle sociale lag rundt om i Europa. Især i 1700-tallet skete der en kraftig vækst i forbruget af de oversøiske varer, og det hang sammen med en generel velstandsstigning i mange europæiske lande. Hvad der oprindeligt havde været luksusvarer, udviklede sig da til på det nærmeste at blive nødvendighedsartikler, skriver Mikkel Venborg Pedersen i sin bog, der i efteråret 2013 indbragte ham doktorgraden.

Bogen beskriver nogle af de vigtigste varers spredningsveje, men nok så vigtigt for forfatteren er det at vise, hvordan de påvirkede europæernes og frem for alt danskernes hverdagsliv, skikke og vaner. Venborg Pedersen mener tilsyneladende også, at de nye varer spillede en central rolle i, hvad nogle forskere har betegnet som den europæiske civiliseringsproces – et udviklingsforløb mellem ca. 1500 og 1800, der bl.a. førte til mere forfinede og mindre voldelige omgangsformer i dagligdagen. Forfatterens argumentation om denne sammenhæng måtte dog gerne have været udfoldet mere.

Venborg Pedersen er etnolog af uddannelse, men betegner sig selv som kulturhistoriker. Bogens forord og fyldige noteapparat viser, at han er bredt orienteret inden for mange fagområder, men han synes i særdeleshed at stå i gæld til Troels Troels-Lund, der blev berømt for sit store, bredt fortællende værk *Dagligt Liv i Norden*, og den tysk-italienske retning inden for den mikrohistoriske skole – en forskningsretning som gennem minutøse detailstudier søger at dokumentere sammenhænge af mere generel rækkevidde. En tredje inspirationskilde er den hollandsk-amerikanske historiker Jan de Vries' værk *The Industrious Revolution* (2008), der sætter fokus på den voldsomme flid, som mange nord- og vest-

europæere lagde for dagen i 16-1700-tallet, og den positive betydning, som dette havde for både produktion og efterspørgsel. De Vries skelner mellem stræben efter komfort og stræben efter nydelse, og Venborg Pedersen mener, at det er nødvendigt at medtænke begge disse former for stræben, hvis man vil forstå, hvorfor så mange af de luksuøst betegnede, fremmede varer nåede så stor en udbredelse i 1700-tallets Danmark.

Bogen bærer også tydeligt præg af Venborg Pedersens ansættelse som seniorforsker ved Nationalmuseet. To af de seks kapitler består nemlig af detaljerede beskrivelser af fem hjem fra 1700-tallet og tiden omkring 1800, og for dem alle gælder, at Nationalmuseet i dag er i besiddelse af enten bygningerne eller dele af det oprindelige interiør. Fra flere af ejendommene foreligger der også fyldige inventarlistere fra 1700-tallet. På grundlag af dette kildemateriale – suppleret med erindringer og folketællinger m.m. – har Venborg Pedersen leveret bredtfaavnende analyser af de fem hjem og i denne forbindelse bl.a. beskrevet rumindretningen, møblementet, husstandsstrukturen og beboernes beskæftigelse og økonomi, og naturligvis har han i særlig grad hæftet sig ved anvendelsen af de koloniale varer. Da de fem ejendomme har ligget i forskellige landsdele og tilhørt personer fra vidt forskellige so-

cialle miljøer, giver præsentationen mulighed for mange interessante sammenligninger. Generelt må man dog sige, at Venborg Pedersens bog ikke indeholder særligt mange nye forskningsresultater. Bogens værdi ligger snarere i, at forfatteren kombinerer eksisterende viden og afprøver nye fortolkningsmåder.

I overensstemmelse med traditionen fra Troels-Lund og Hugo Matthiessen har Venborg Pedersen bestræbt sig på at formidle sit stof på en let tilgængelig måde. Dette er absolut lykkedes. Bogen er også nydeligt illustreret, og Tarm Bogtryk har sørget for et smagfuldt og elegant layout. Som en detalje kan nævnes, at notetallene i brødteksten er sat med samme rødbrune farve som overskrifterne, klummeteksterne, sidetallene og de vignetter, som indleder de enkelte kapitler. Og dette matcher farvespektret på for- og bagsatsen, hvor vi ser en parafrase over det tapet, der blev tegnet til direktionstværelset i Vestindisk Pakhus i 1784 – et luksuøst og modepræget produkt hos en af tidens hovedagenter i kolonihandelen. Det er svært at forestille sig, at en bog om dette emne kan layoutes på en mere velgennemtænkt måde.

*Jørgen Mikkelsen
arkivar og seniorforsker, Rigsarkivet*

Orientering fra bestyrelsen

Generalforsamling 2014

Samfundet for dansk Genealogi og Personhistorie afholdt generalforsamling onsdag den 4. juni 2014 i Harsdorffsalen, Rigsarkivet.

Formanden Tommy P. Christensen bød velkommen og orienterede kort om aftenens program, der havde følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Valg af referent
3. Bestyrelsens beretning v. formanden
4. Forelæggelse af det reviderede regnskab v. kassereren
5. Fastsættelse af kontingent for 2015
6. Valg (formanden vælges særskilt)
7. Valg af 3 bestyrelsesmedlemmer
8. Valg af revisorer
9. Valg af revisorsuppleant
10. Indkomne forslag
11. Eventuelt

Efter formandens velkomst holdt ph.d. Jakob Seerup, Orlogsmuseet, et spændende foredrag om »Den danske konges norske søfolk«, herunder om de enrollerede norske søfolk og deres store betydning for flåden i 1700-tallet og op til 1814.

1. Valg af dirigent

Bestyrelsen foreslog Poul Steen, der blev valgt.

2. Valg af referent

Bestyrelsen foreslog Michael Dupont, der blev valgt. Derefter gav dirigenten ordet til formanden.

3. Bestyrelsens beretning ved formanden

Formanden fremlagde bestyrelsens beretning:

Personalhistorisk Tidsskrift

Atter har vi været i stand til at udsende to fyldige hæfter, begge på 120 sider og fyldt med artikler, der dækker emner indenfor dansk genealogi og personalhistorie. I 2013 strækker emnerne sig fra stormandslægter i 1100-årene til beretningen om en af mellemkrigstidens skæve eksistenser med øgenavnet »Den hvide Neger«.

Tilsvarende bredde havde vi også i emnekredsen, der bl.a. omfattede professor Peter Kurrild-Klitgaard, som skrev om Johanniterridderne i Danmark og en pensioneret oberstløjtnant med speciale i armerede betonbroer, Jens Chr. Krebs-Lange, der skrev om »Den hvide Neger«.

Anmeldelser fik vi en snes af, og her må vi også siges at vi kom vidt omkring. Glædeligt er det for bestyrelsen, at såvel flere af de anmeldte bøger, som anmelderne viser at kvinderne for alvor har erobret en passende andel af vort gamle tidsskrifts spalter.

Jødiske livshistorier fortalt af 12 kvinder, Dagmar – Historien om en barnemorderke og Vinter i Prag – en personlig historie om krigens Europa af Madeleine Albright er alle eksempler på titler, der har fundet vej til vor anmelderredaktion.

En stor tak både til tidsskriftets redaktion med først Maria Hvid Kargaard, og nu Thit Birk Petersen i spidsen men også til vores anmelderredaktør Henriette Kragh Jacobsen, og til den øvrige redaktion, der i 2013 har bestået af Katharina Zander, Rune Larsen, Birgitte Pantmann, Cecilie Damgaard Carlsen, Catrine Faarbæk og Nina Etting Pentz.

Uden dem, og med velvillig økonomisk rygstød fra Kulturstyrelsen, Alfred Goods Fond og Disponent Ove Mellerups Mindefond havde vore medlemmer ikke fået Personalhistorisk Tidsskrift ind af brevsprækken to gange i det forgangne år. Vi er vore tre mæcener megen stor tak skyldig...

Som bebudet ved sidste generalforsamling, har bestyrelsen besluttet, at Personalhistorisk Tidsskrift fra i år vil udkomme som årbog. Afsluttende i denne beretning vil vi derfor give ordet til vores ansvarshavende redaktør, Thit Birk Petersen, der vil fortælle om disse planer og præsentere indholdet af årbog 2014.

Vi prøver fortsat, at få udredt, hvorvidt alt indholdet i de gamle årgange af Personalhistorisk Tidsskrift kan indscannes og tilgængeliggøres på internettet uden at der forudgående skal indhentes tilladelse fra alle bidragsydere, hvilket i sagens natur nærmest vil blive en uoverkommelig arbejdsopgave.

Nu ser det dog ud til, at vi er blevet overhalet inden om af amerikanerne, idet Universitetsbiblioteket i Michigan har tilladt Google at lægge deres eksemplar af

såvel ældre numre som Poul Steens og Arne Julins registre ud på nettet i forbindelse med projekt Internet Archive.

(se: www.archive.org/search.php?query=Personalhistorisk%20Tidsskrift%20AND%20mediatype%3Atexts)

Da der allerede er foretaget tusindvis af downloads, må vi konkludere, at Personalhistorisk Tidsskrift nok aldrig har været så populært uden for landets grænser som nu, men vi er altså ikke blevet spurgt om vor indstilling til dette, og har heller ikke modtaget nogen erkendtlighed i den anledning. Vi hører meget gerne vore medlemmers mening om denne digitalisering, ligesom der i årbog 2014 vil blive bragt en omtale af dette projekt og en oversigt over de foreløbig 14 poster, der er lagt ud på Nettet.

Vor nye hjemmeside

Vores hjemmeside, der i mange år havde været passet af Charlotte S. H. Jensen blev i 2012 overtaget af vor næstformand Poul Wachmann. Det stod hurtigt klart, at den baserede sig på meget gamle programversioner, og det var ikke længere muligt at opdatere. Derfor gik vor næstformand i gang med at konstruere en helt ny hjemmeside, og overføre de store mængder tekst fra vor gamle hjemmeside til den nye. I januar kunne bestyrelsen se en foreløbig demoversion, der så lovende ud, og efter flere måneders arbejde kunne den fine, nye hjemmeside gå i luften i maj måned.

Der skal derfor rettes en helt særlig tak til Poul, der har trukket det store læs i denne arbejdskrævende proces. Siden kan ses på den gamle adresse: <http://www.genealogi.dk>.

Bestyrelsen

Som det vil være de tilstedeværende bekendt skete der ved generalforsamlingen i 2012 en meget betydelig udskiftning af bestyrelsens medlemmer, og vi har efterhånden fået en god arbejdsfordeling i den nuværende bestyrelse, ligesom vi mener at have fået styr på de mange opgaver.

Dog er vi blevet opmærksom på ting, der er glippet. Den store udskiftning i 2012 skulle også have præciseret, hvor lange valgperioder hver enkelt af de otte valgte skulle have, da de jo ikke alle otte skal sidde i tre års valgperioder.

Formanden er det mindste problem, da han alligevel skal nyvælges hvert år, men syv udskiftninger på én gang er jo også for meget af det gode.

Når vi kommer til årets valg skal vi redegøre for, hvilke valgperioder vi vil foreslå for hvem. Men allerede nu kan vi afsløre, at bestyrelsen vil foreslå et medlem af redaktionen mere i bestyrelsen, da Katharina, som først er på valg i 2015, gerne vil bruge lidt mere tid på en lille ny, og i bestyrelsesarbejdet være lidt mere på stand-by for en periode.

Vi har prøvet at begrænse antallet af bestyrelsesmøder, omend det kan være svært at få det hele talt igennem, og vi har flyttet nogle af vore bestyrelsesmøder fra Rigsarkivet til DIS Arkiv og Bibliotek i Værkstedsgården i Albertslund. For en periode har vi fundet husly hos DIS-Danmark, for hvilket vi også bringer vor bedste tak. Statens Arkiver skylder vi dog fortsat stor tak ikke mindst for de fine rammer til vor generalforsamling.

Samarbejdsplanerne

På den forrige generalforsamling nævnte vi, at der er indledt et samarbejde med såvel DIS-Danmark som SSF (Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger) for at finde frem til en mulig sammenslutning af de tre landsdækkende organisationer. Der har nu været afholdt flere møder, og vi er kommet så godt rundt om mange forskellige samarbejdsmuligheder, at vi er klar til et sådant forpligtende samarbejde med SSF og DIS-Danmark.

Til en start vil vi prøve at fakturere bestillinger på vores nye årbog via det økonomisystem, som DIS-Danmark benytter. Fungerer det tilfredsstillende vil vore øvrige publikationer blive lagt ind som varenumre i systemet. Endelig skulle Samfundets kontigentopkrævning og medlemsregistrering med økonomisk fordel for Samfundet kunne køres på samme vis. Der vil jo nok være lidt indkøringsproblemer, men vi satser på indkøring af publikations-faktureringen i 2014, og kontigentopkrævningen i 2015.

På lidt længere sigt er det tanken, at dette kan føre til en sammensmeltning af SSF, DIS-Danmark og Samfundet, hvilket skulle give helt nye perspektiver, og give vor årbog flere nye læsere og en langt større udbredelse i slægtshistoriske kredse.

Det er således hele bestyrelsens holdning, at vi skal arbejde for den synergieffekt en fælles landsorganisation kan gives os og vor årbog.

Helt konkret planlægges til september 2015 et stort fælles arrangement i Rundetårn, og vi vil arbejde for en fælles publikation til denne lejlighed (arbejdstitel: Slægtshistorie), der med i et betydeligt antal eksemplarer kunne være til disposition i Rundetårn. Vore tovholder i dette projekt er vort bestyrelsesmedlem Anton Blaabjerg, ligesom vor kasserer Lena Sørensen deltager i møderne omkring selve arrangementet i Rundetårn og dets finansiering. Tiden må vise, om der vil være økonomi til en gratis uddeling af den fælles publikation, eller den kan udleveres ved køb af billet til arrangementet.

Men inden jeg på bestyrelsens vegne overgiver vor beretning til generalforsamlingen, for spørgsmål, debat og forhåbentlig vedtagelse – vil jeg gerne bede om dirigentens tiladelse til at overgive ordet til vor redaktør, så hun kan orientere om vores første årbog.

Tak til jer allesammen, fordi I er mødt op til årets vigtigste møde i Samfundet.

Om den nye årbog

Herefter gav formanden ordet til redaktøren, der fortalte om den nye årbog, der udkommer i september 2014. Temaet bliver Danmark-Norge 1814, og den udkommer i farver, bliver indbundet i hardcover, bliver trykt på godt papir og får et spændende indhold.

Det er planen, at de kommende årbøger til dels skal være temaårbøger. Ved siden af årets tema bringes desuden artikler af mere varierende emner med mere traditionelt indhold. I 2015 kommer tema-delen til at handle om biografier.

4. Forelæggelse af det reviderede regnskab v. kassereren

Kassereren fremlagde regnskabet for 2013. Indtægterne ballancerer med de indtægter, der var i 2012. På udgiftssiden er der blevet sparet penge på porto, møder og rejser, og årets resultat viser et overskud på 62.000 kr.

Til gengæld ser det ikke så godt ud for 2014, da medlemstallet pt. er 475 medlemmer. Årsagen til medlemstilbagegangen er bl.a. nedskæringer på biblioteker, samt naturlig afgang. Hun fandt derfor samarbejdet med DIS-Danmark og SSF meget positivt, da det vil gøre Samfundet mere synligt. Bl.a. kan Samfundet sælge årbogen via DIS-Danmarks hjemmeside, og senere vil der blive mulighed for fælles kontingentopkrævning.

LS takkede revisorerne, og generalforsamlingen godkendte regnskabet.

5. Fastsættelse af kontingent for 2015

Kontingentet blev foreslået uændret, hvilket blev godkendt af generalforsamlingen.

6. Valg (formanden vælges særskilt)

Tommy P. Christensen blev genvalgt til formand.

7. Valg af 3 bestyrelsesmedlemmer

På valg til bestyrelsen var Anton Blaabjerg, Erik Nørr og Poul Wachmann, der alle blev genvalgt.

Bestyrelsen foreslog desuden et ekstraordinært medlem, Henriette Kragh Jacobsen, for perioden 2014-2016. Hun blev valgt.

8. Valg af revisorer

På valg til revisorposterne var Jens Worsøe og Jørgen Mikkelsen, der blev genvalgt.

9. Valg af revisorsuppleant

På valg til revisorsuppleantposten var Jette Selbach, der blev genvalgt.

10. Indkomne forslag

Ingen indkomne forslag.

11. Evt.

Arne Würtzen spurgte om, hvordan samarbejdet kommer til at påvirke Samfundet, bestyrelsen og *Personalhistorisk Tidsskrift*. Formanden svarede, at Samfundets kerneydelse er *Personalhistorisk Tidsskrift*, og at bestyrelsen vil forsøge at sikre det i fremtiden. Desuden vil man formentlig genoptage udgivervirksomheden, da det er det, Samfundet kan tilbyde et samarbejde. Rent organisatorisk vil man danne en helt ny forening, en landsorganisation, hvor Samfundet kommer til at stå for publikationsvirksomhed.

Sigurd Rambusch spurgte, hvorfor Samfundet har ændret sit navn, så flere ord nu staves med stort begyndelsesbogstav: Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie. En redegjorde for, at Samfundet følger den moderne retstavning.

Anne Dorthe Suderbo roste bestyrelsen for de nye foreningshjemmeside.

Georg Agerby spurgte, om Samfundets medlemmer evt. kan blive en del af DIS-Danmarks tilbud om foredrag til DIS-Danmarks medlemmer. Formanden tog spørgsmålet til efterretning. Kassereren gjorde desuden opmærksom på, at Samfundet gjorde brug af DIS-Danmarks hjemmeside i forbindelse med generalforsamlingen, da der blev reklameret for foredragene i DIS-Danmarks arrangementskalender.

Dirigenten afsluttede derpå generalforsamlingen.

Efter en kort pause sluttede aftenen med bestyrelsesmedlem Michael Duponts foredrag om lægdsruller og stambøger og deres betydning for den genealogiske forskning.

Referent Michael Dupont, sekretær

Årsregnskab 2013

Indtægter	2013	2012
Kontigenter	146.105	146.870
Salg af bøger m.v.	11.505	4.532
Porto	3.315	1.689
Renter og gebyer	2.664	791
Tilskud Fonde	30.777	25.495
Andel HFH	0	0
I alt	194.366	179.709
Årets resultat overskud	-62.332	332
	132.034	179.709

Udgifter	2013	2012
Personalhistorisk Tidsskrift Tryk	73.363	87.703
Forsendelse	28.255	55.549
Øvrige omkostninger	6.324	2.332
PR	1.226	1.090
Bogkøb samt opbevaring	2.000	0
Møder og rejser	12.071	22.462
Administration	7.004	8.509
Gebyrer	1.392	1.370
Kontigenter	400	695
I alt	132.034	179.709

Aktiver	
Likvid beholdning	243.791
Tilgodehavender Medlemmer	1.420
Forudbetalte Fonde	-31.580
	213.631

Medlemstal pr. 31.12.2012: **566**

Medlemstal pr. 31.12.2013: **555**

Passiver	
Egenkapital pr. 01.01.2013	125.804
Årets overskud	62.332
Egenkapital pr. 31.12.2013	188.136
Forudbetalt kontigent	24.040
Skyldige omkostninger	297
Offentlige myndigheder Moms	1.158
Hensættelser	0
	213.631

Regnskabet er revidret og afstemt med de foreliggende bilag.

Ølstykke den 15.02.2013
Lena Sørensen, Kasserer (sign)

Den 30.03.2014
Jørgen Mikkelsen, revisor

Kalundborg den 09.03.2013
Jens Worsøe, revisor

Indkaldelse

til Samfundets ordinære generalforsamling 2015

Sted: Harsdorffsalen, Rigsarkivet, Tøjhusgade 1, 1218 København

Torsdag den 4. juni 2015, kl. 19:00

Dagsorden

1. Valg af dirigent
2. Valg af referent
3. Bestyrelsens beretning v. formanden
4. Forelæggelse af det reviderede regnskab ved kassereren
5. Fastsættelse af kontingent for 2016
6. Valg (formanden vælges særskilt)
7. Valg af revisorer.
8. Valg af revisorsuppleant.
9. Indkomne forslag, herunder forslag fra bestyrelsen.
10. Eventuelt

Efter generalforsamlingen vil der være et foredrag, hvis' emne annonceres senere.
På foreningens hjemmeside www.genealogi.dk.

Aftenens arrangement forventes afsluttet inden kl. 22.00.

Alle medlemmer, der endnu ikke har meddelt Samfundet deres mail-adresse, bedes gøre det snarest på formandens mailadresse: christensen@genealogi.dk.

Fælles udgave af tidsskrifter

De tre landsdækkende slægtsforskerforeninger, Samfundet for Dansk Personalhistorie og Genealogi, Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger (SSF) og DIS-Danmark er gået i gang med at øge samarbejdet foreningerne imellem.

Som et led i dette vil Slægt & Data nr. 2 2015 og Slægten nr. 51 udkomme som en fælles udgivelse, der vil vise det bedste fra begge foreninger.

Register

Register

til Personalhistorisk Tidsskrift 2014

Af Hanne Blenner

Personerne anføres som hovedregel på deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Sammensatte navne, f. eks. Lente-Adler, sættes på første dels begyndelsesbogstav, altså i det nævnte tilfælde på L. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f. eks. sættes des Vignes under V. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Abrahamsen, Niels**, daglejer, fæstemand, 177-178
Adler, Carsten, 10 – **Johan Gunder**, 39
Agerby, Georg, 242
Ahlefeldt-Laurvig, Mette Maria, forfatter, 5, 10, 111, 131, 134
Ahrensbach, Svend, 6, 222
Ahrensberg, Marie, 150
Aksel-Hansen, Esther, kancellist, 211
Albertsen, Kai, 165
Alexander, kejser, zar, 17, 147, 161
Ambrosius, Johannes, 104
Anders Madsen, gårdejer, skibsbygger, 89
Andersdatter, Bodil Marie, 177 – **Mette Cathrine**, 178
Andersen, Anders, husmand, insidder, 172 – **Ane Kathrine Margrethe**, syerske, 169 – **Bendte Mortensdatter**, 140 – **Christen**, gårdmand, 179 – **Christian**, 154, 156 – **Friderica**, 154 – **Morten**, borer, 140 – **Peder**, landbolsmand, 176 – **Svend**, bolsmand, 175 – **William Christian**, foged, justitsråd, 154-156, 158-159, 162-163
Andreasen, Øivind, 108
Andreassen, Jens, husmand, 179 – **Peder**, matros, 103 – **Rolf**, 43
Anker, Bernt, kammerherre, 56 – **Carsten**, 59 – **Peder**, kammerherre, 59
Anne Bowes-Lyon, prinsesse, 208
Appel, Charlotte, 123 – **Charlotte**, 223
Aquinas, Thomas, teolog, 113
Ariansen, Tobias, skipper, 48
Arnold, David, 86
Arnstein, Nathan, 144
Astrid, dronning, 207-208
Axel, prins, 207, 209
Barclay, Helene, 56
Bartholin (Seidelin), Mariane Magdalene Eichel, etatsrådinde, 133
Batchen, Geoffrey, 214
Baumann, Sophie (Sofy) Jerichau, 228
Baun, Mette Johanne Christiansen, 172
Becker, Gottlieb Wilhelm, professor, 99
Becker-Christensen, Henrik, 25
Bedemar, Eduard Vargas de, Maltheserridder, 151-152, 158
Beethoven, Ludwig van, komponist, 214
Begtrup, G., 116
Beilegaard, Peder, 39
Bello, Patrizia di, 214
Bendsen, Niels, arkitekt, 5, 203
Benedictus, Abraham, 103
Benedikte, prinsesse, 209
Bergolo, Mathilde Calvi di, grevinde, 208
Bernadotte, Jean Baptiste (Karl Johan), marskal, 21
Bernstorff, Christian, udenrigsminister, 16
Bertelsdatter, Anne Kirstine, 175
Bertelsen, Peder, 179
Bertil, prins, 208
Bie, Caroline, 80 – **Lorentz**, 86
Biehl, Charlotte Dorothea, 163
Bille, Frantz Ernst, chargé d'affaires, 143, 146 – **Kirstine**, 189-190, 196
Birch, H.J., 132
Bircherod, Jens, biskop, 118
Bird, Robert Meretius, 79
Birkelund, Peter, 223
Blair, Leonardo, 131
Blaabjerg, Anton, 240-241
Boje, Per, 41, 43, 49
Bolte (Bolten), Henrich, baron, 96-97
Borgen, Anders, 39
Bornemann, Henrik, biskop, 189-190
Bourdieu, Pierre, 214
Bramsen, Bo, forfatter, 143

- Bregendahl, Marie**, forfatter, 5, 204-205
Bregnsbo, Michael, 223
Brinck-Seidelin, Hans Diderick, etatsråd, konferens-
 råd, 131, 133 – **L.C.**, godsejer, 116
Brink, Iver, præst, 188, 191, 197
Brown, David, præst, rektor, 79-80
Brun, Malthe Conrad, 57
Brøgger, Suzanne, forfatter, 220
Brøndsted, A.C., præst, 224 – **Johannes**, 86
Buchanan, Francis, forstander, 84
Buchwaldt, Randi, journalist, 5, 207-209
Bull, Ida, 33
Bülow, Frantz Christopher, generaladjutant, 141,
 143, 153, 161 – **Johan**, hofmarskal, 140, 148, 155
Bäck, Kalle, 27
Böttiger, L.J., 120
Cabott, Johann Herman, maler, 99-100
Carey, William, missionær, 75
Carl, prins, 209, 215
Carlsen, Cecilie Damgaard, 4 – **Dorte Haahr**, 26
Caroline Mathilde, dronning, 55, 128
Caroline, kronprinsesse, 140, 157
Cavelin, Lars, 103
Chalfen, Richard, 214
Charlotte Frederikke, prinsesse, 140
Christensdatter, Christiane, 180 – **Else Kirstine**,
 179 – **Johanne**, 178 – **Karen**, 179 – **Maren**, 178
 – **Mette Marie**, 180
Christensen, Asger Nørlund, forfatter, 212
 – **Charlotte**, kunsthistoriker, 106 – **Claus**
Bundgård, historiker, ph.d., lektor, 5, 205
Christensen, Elisabeth, 174 – **Elisabeth Riber**, 229
Christensen, Erik S., 31, 37 – **Hans**, gårdmand, 177
 – **P.**, kaptajn, 74 – **Søren**, kolonist, husmand, 177
 – **Tommy P.**, cand.mag., 5-7, 212, 215, 223, 237,
 241
Christian August (Karl August), prins, 20
Christian Frederik, prins, konge, 21-22, 58-59, 64-65,
 139-140, 142, 157, 161
Christian III, konge, 127
Christian IV, konge, 118, 185
Christian V, 142
Christian VI, konge, 127
Christian VII, konge, 17
Christian VIII, konge, 157-158
Christian IX, konge, 143, 146, 207
Christian X, konge, 228
Christiansen, Palle Ove, 5, 210
Christie, Wilhelm Frimann Koren, 54, 62
Christophersdatter, Anne, 93
Christophersen, Niels, gårdmand, 176
Clark, Peter, 32
Clausdatter, Maren, 176
Clausen, Anders, husmand, 177 – **Henrik Georg**, 129
Clauson-Kaas, Conrad Frederik, hofmarskal, 142
Clemmesen, Michael Hesselholt, redaktør, 6, 211-212
Collings, Sophia, 84
Coninck-Smith, Ning de, 223
Conti, Egon Caesar Conte, 163
Cruttenden, George, købmand, 79, 82
Cudrio, Karen, 57
Dahl, Anders, 102 – **Bendt**, 91, 103 – **Christopher**,
 91, 102 – **Eyvind Musaeus**, kontreadmiral, 211
 – **Jørgen**, 95, 102 – **Mads**, 91, 95 – **Marthe**, 102
 – **Peter Andersen**, skipper, kaptajn, købmand, 5,
 10, 89-108
Dahlerup, H.B., 65
Dahlgren, Anna, lektor, 6, 213, 215
Dalsgaard, Christen, maler, 122
Damgaard, Ellen, 43, 48
Danielsen, Niels-Birger, historiker, journalist, 223
Dannemand, Frederik Waldemar, 162 – **Frederik**
Wilhelm, 162 – **Frederik**, 156 – **Frederikke**, 10,
 139-41, 143-144, 148-150, 152, 154-159, 161-163
 – **Lovise Frederike**, 141
Dannemann, Frederik Wilhelm, 141 – **Frederik**, 156
Dons, Peder, fuldmægtig, 105, 107
Dunker, Conradine, 56-57
Duntzfelt, Christian Vilhelm, 106
Dupont, Michael, 6, 222, 237, 242
Daae, L., 55
Eckersberg, C.W., maler, 141-142
Egeland, Ann-Kristin, 223
Eilers, Wilhelm, 163
Eiliv, ærkebiskop, 114
Eliasdatter, Anne Marie, 180
Eliassen, Jules, smed, 206
Eliassen, Finn-Einar, dr.phil., professor, 5, 10, 32, 89,
 106, 109
Elizabeth II, dronning, 207, 209
Else Hansen, Else, 149
Erba, Eleonore (Seyffert) Odescalchi, 148 – **Er-**
ba-Odescalchi, Alois, 148
Eskedahl, Anders Madsen, 93
Eskeles, Bernhard, 144
Eskildsen, Erich, skibsbygger, 105
Evald Tang Kristensen, folkemindesamler, 209
Falsen, Anne Birgitte, 58 – **Carl Valentin**, byskriver,
 stiftamtmand, 56-59, 64 – **Christian Magnus**
de, 53, 55-56 – **Christian Magnus**, sorenskriver,
 prokurator, stiftamtmand, 4-5, 10, 53-54, 56-58,
 65 – **Conrad**, 58 – **Elisabeth Christiane**, 64
 – **Enevold de**, borgmester, konferensråd, assessor,
 53, 55-58, 61 – **Georg Benjamin**, 64 – **Hagbarth**,
 stiftamtskriver, 64 – **Henrik Anton**, 58 – **Jonas**
Rein, 64 – **Jørgen Conrad**, 56-58, 62, 64 – **Karen**
Elisabeth, 56 – **Marthe Haagine**, 57 – **Marthe**
Johanne, 64
Falster, Christian, forfatter, 185
Farquhar, R.T., guvernør, 82
Feldbæk, Ole, professor, 28, 86, 90, 97
Felgentreber, Anne Christine Cornelia, 103, 105
Fenger, Ole, 223
Fett, Harry, 115

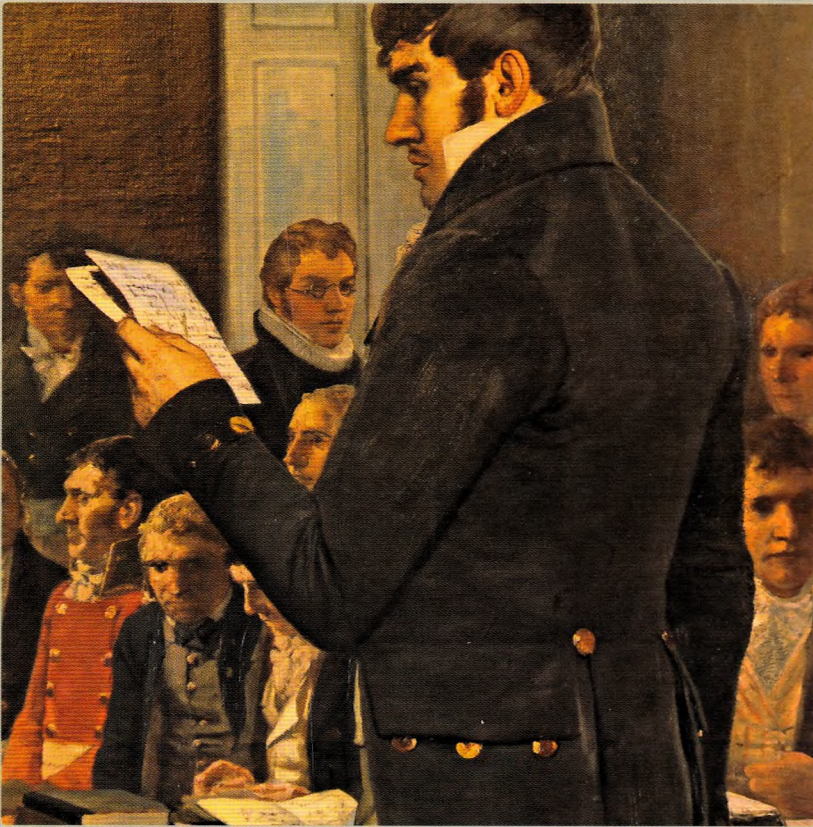
- Fick, Johan Christian**, cand.jur., auktionsdirektør, 150-151, 157, 162
- Fink-Jensen, Morten**, 123
- Fischer, Niels Mathiesen**, matros, 105
- Fleischer, Aletta**, 64
- Fleming, John**, 80
- Flemming**, prins, 209
- Fogtman, Laurids**, 123
- Forchhammer, C.G.L.**, præst, 154
- Fournier, August**, 163
- Frandsen, Viktor**, 206
- Franklin, Benjamin**, præsident, 64
- Frans**, pave, 131
- Franz I**, kejser, 144
- Franz, Adolph**, 116
- Fraser-Jenkins, Chris R.**, 86
- Frederik V**, konge, 149, 155
- Frederik VI**, konge, 10, 20-22, 139-144, 148-159, 161-163, 216, 226
- Frederik VII**, konge, 158
- Frederik IX**, konge, 207
- Frederik**, arveprins, 55
- Frederik**, kronprins (Frederik VI), 16-17
- Frideriksen, Anders Christian**, gårdmand, 173
– **Johanne**, 230 – **Maren**, 171
- Friderichs, Friderich**, skipper, 104
- Friedlein, J.**, maler, 197
- Friedman, Milton**, 218
- Friedrichsen, Anna**, søster, 155
- Frivold, Massie**, 102
- From, Sophie**, selskabsdame, 151
- Frydenlund, Bård**, 65
- Frlund, Christen Thomsen**, gårdmand, 165, 180
– **Thomas Christensen**, gårdmand, 180
- Føyen, Anders Sørensen**, 38
- Gelting, Michael H.**, 223
- Glamann, Kristof**, 86
- Glenthøj, Rasmus**, 6, 15, 22, 215
- Gottschalck-Andersen, Gerner**, civilingeniør, 211
- Gram, Anne**, 204
- Green, Jørgen**, 16, 22
- Gregersdatter, Malene**, 140
- Gregor I**, pave, 120
- Gregor 9**, pave, 120
- Grøbel, Erik**, 226
- Grøn, Ole**, arkæolog, direktør, 212
- Gustaf VI Adolf**, konge, 208
- Gøbel, Erik**, seniorforsker, 96
- Gødesen, Erik**, 180
- Hals, Christoffer**, 80
- Hansdatter, Ane Marie**, 176 – **Johanne Maria**, 179
- Hansen, Christian**, bolsmand, 177 – **Else**, 155
– **Georg**, 125 – **Hansen, Peder**, daglejer, fæstehusmand, 179
- Harald**, konge, 207
- Hare, James**, 84
- Harrer, Paul**, 145
- Haue, Harry**, professor, dr.phil., 6, 226
- Haven, Lambert van**, kgl. bygmester, 197
- Hegelund, Jens Jakobsen**, 193
- Heiberg, P.A.**, 57, 125
- Helle, Knut**, 109
- Henriksdatter, Kirsten**, 177
- Henriksen, Mads**, daglejer, 172
- Herstad, John**, 27
- Hofgaard, Gabriel**, 39 – **Just Ludvigsen**, skipper, 105
- Hofman, Hans de**, kgl. kommissær, 177
- Holberg, Ludvig**, forfatter, 128, 185
- Holbøll, Frederik Ludvig**, chefgartner, 72
- Holck, Frederikke**, 193
- Holleskov, Jens Andersen**, 174
- Holm, Poul**, 25-26, 45-46, 48, 50
- Holmøvik, Eirik**, historiker, 60, 66
- Holstein-Rathlou, Emil von**, 227-229
- Holten, Carl Henrik**, 161
- Holter, Andreas Torkel**, tjener, 107
- Hommerstad, Marthe**, ph.d., historiker, 4-5, 9, 53, 66
- Hornemann, Jens Wilken**, lektor, redaktør, 72, 75
- Houborg, Jens Jensen**, husmand, 178
- Huusmann, Maria Elisabeth**, 174
- Hvidt, Kristian**, 229
- Høyer, Cecilie Catharina**, 64
- Høytrup, Lise**, 132
- Haakon VII**, konge, 215
- Haavi, Peter Richard**, 173 – **Petræa Richarde**, 173
- Ilsoe, Grethe**, 223
- Ingrid**, dronning, 208
- Innocens 3**, pave, 120
- Isaksen, Trond Norén**, 5
- Iversdatter, Mette**, 177
- Iversen, Cecilie Marie**, 169 – **Tyge Lassen**, skrædder, 169
- Jacobsen, Andreas Kragh**, stud.mag., 5, 205
– **Henriette Kragh**, cand.mag., redaktør, 4-6, 204, 231, 238, 241 – **Ludvig Levin**, 72 – **Niels**, gårdmand, 180 – **Jacobsen, Svend**, 175
- Jansen, Roeluf**, matros, 212
- Jensdatter, Gertrud**, 178 – **Kirsten**, 179 – **Maren**, 165 – **Maren**, 177 – **Maren**, 178 – **Maren**, 180 – **Voldborg**, 177
- Jensen, Abraham**, 178 – **Bertel**, husmand, 176
– **Charlotte S. H.**, 121, 239 – **Erik Aalbæk**, forfatter, præst, 221 – **Hans Christian**, fæster, 179 – **Hans**, 163 – **Kirstine**, 172 – **Jensen, Niels**, gårdmand, 180 – **Peder**, gårdmand, skoleholder, 176 – **Søren**, gårdmand, 176
- Jeppesen, Hans**, 28 – **Torben Grøngaard**, forfatter, 229
- Jepsdatter, Maria**, 176
- Jepsen, Anders**, herredsfoged, 180 – **Erling**, forfatter, 220 – **Paul/Poul**, skipper, 176
- Jespersdatter, Mette Kirstine**, 180
- Jochumsen, Claus**, husmand, skomager, 177
- Johansen, Hans Chr.**, 27-28, 31, 33
- Johansson, Björn Axel**, 215
- John, Samuel**, missionær, 74

- Johnsen, Arne Odd**, 41
Jones, William, dommer, 80
Juel, Jens, maler, 98, 103, 106, 130
Juhl, Anne Johanne, 171 – **Johann Christian**, daglejer, husmand, 174
Juhler, Hans Hansen, grubbemøller, gårdmand, 174
Juncker, Birgitte, 6, 217-218 – **Thorkild**, direktør, 6, 217-219
Jørgensdatter, Anna Margrethe, 174
Jørgensen, Detlev, 39 – **Hans Otto**, 5, 204
Kaiser, Birgit, 131
Kall, Abraham, professor, 103, 105
Kalm, Pehr, 93
Kaltenborn, Louise Caroline, 64
Kargaard, Maria Hvid, cand.mag., 238
Keynes, John Maynard, 218
Kinnock, Glenys, Europaminister, Europaparlamentsmedlem, 167 – **Neil**, EU-kommisær, Labour-formand, 167 – **Stephen**, 166-167
Kinze, H., 163
Kjellerup, Jacob, købmand, 37, 41
Kjøbmann, Else Maria Nielsen, 172 – **Jens Jensen**, 178
Kledal, Gorm, 31, 42, 45
Klem, Knud, 97
Klinge, Louise, 6, 219
Klitgaard, Carl, 48
Klogborg, Bertel Pedersen, daglejer, vognmand, 179 – **Klogborg, Nicoline B.S. E.M.E.**, 173
Knausgaard, Karl Ove, forfatter, 220
Knudsdatter, Anne Kirstine, 179
Knudsen, Ole Bech, arkivar, 5, 10, 165, 180, 182
Koch, Hal, 124
Kock, Jan, 42
Koefoed, Nina Javette, 123, 191
Kollerud, Christian, 59
Kornerup, Bjørn, 124 – **Else**, 152
Korsgaard, Ove, ph.d., forfatter, 6, 220-222
Krabbe, Charlotte, 193 – **Tage**, 129
Krause, Christian, teolog, 91, 99-101, 104-105, 108
Krebs-Lange, Jens Chr., oberstløjtnant, 238
Krefting, Jacob, guvernør, 75
Krieger, Martin, professor, 5, 10, 69, 86
Kristensen, Evald Tang, 5, 210
Krog, Ole Villumsen, 42
Krogh, Tyge, 223
Kronegh, Adam Jon, 6, 222
Kruse, Frederikke Wilhelmine, 173 – **Statemunde Frederik**, 173 – **Statemunde Johan**, 173
Krøll, Christen, skipper, 39
Kudahl, Helge, 213
Kuppe, Hermann, oberstløjtnant, 211
Kurrild-Klitgaard, Peter, professor, 238
Kühle, Ebbe, 125
Kaas, Frederik Julius, kancellipræsident, stats- og justitsminister, 139, 142, 157, 161
Kaasbøll, Anna Bruun, 64
Landgraff, Johan, rektor, 30
Lange (Nissen), Sophia Amalia, 174
Langford, Martha, 214
Larsen, Anne Marie, 172 – **Christian**, ph.d., arkivar, seniorforsker, 6, 223-224 – **Joakim**, lærer, skoledirektør, 224 – **Kay**, 86 – **Margit Bech**, 211 – **Peter Herman**, murer, 178 – **Rune**, 4
Lauridsen, Peder, gårdmand, 177
Lauritzdatter, Mette, 176
Laursen, Jesper, 6, 227
Laustdatter, Karen, 180
Lausten, Martin S., 86, 119, 127, 185
Lüisberg, H.C. Bering, forfatter, slotsforvalter, 143, 151-153, 158
Lind, Johs., 126
Lindhardt, Charlotte, cand.mag., konsulent, 5-6, 210, 219, 222
Lodde, Barthold Johan, digter, oversætter, 105
Lolme, Jean-Louis de, 60
Louis XVIII, konge, 139
Luther, Martin, dr.theol., professor, forfatter, 120, 192
Lynow, Ove, bogtrykker, 188
Løkkebø, Nils, rektor, 90
Madsdatter, Claudine, 176 – **Else Catharina**, 176
Madsen, Anders, 102 – **Christian Henrik**, møllersvend, 169 – **Else Marie Johanne**, telefonistinde, 167
Maguire, Thomas Herbert, 71
Mandahl, Peder Hansen, skipper, 28
Mandix, Jacob, 41
Margaretha, prinsesse, 207-209
Marie Sophie Frederikke, dronning, 163
Marie, dronning, 64, 140
Marshman, J., missionær, 75, 80
Martins, Frants Johannes, grosserer, 173 – **Johanne Olga**, 173
Masdalen, Kjell-Olav, 40, 43, 45
Mathiesen, Anna Henrikke Petronelle, 56 – **Haagen**, 56
Mathisen, Jørgen, lagmand, kanselliråd, 56
Matthiessen, Hugo, 232
Meelhuus, Jacob, 39
Meine, Elisabeth, 150
Melanchthon, Philipp, filolog, pædagog, teolog, 120
Metternich, Joseph, greve, 144, 161
Meyer, David Amsel, 154 – **Jacob Solomon**, grosserer, 154
Mikkelsen, Jørgen, ph.d., arkivar, seniorforsker, 5-6, 9, 25, 36, 50, 103, 109, 223, 232, 241, 244 – **Mads**, skuespiller, 230 – **Stella Borne**, stadsarkivar, 6, 229
Minto, Gilbert Elliot, lord, generalguvernør, 76
Moir, Francis, lord, generalguvernør, 79
Moltke, A.G., overhofmarskal, 149
Moth, Sofie Amalie, 142
Munch, Anna Birgitte, 57
Munk, Kaj, præst, digter, 221
Mygind, Cay Praem, postmester, sagfører, notar, 149, 158
Myhre, Jan Eivind, 109
Mykland, Knut, historiker, 15, 60

- Müller, Christian Andreas**, cand.jur., assessor, justitsråd, 149, 157
- Münter, Frederik**, biskop, 100, 108
- Märtha**, kronprinsesse, 207-208
- Møller, Anders Monrad**, 28-29, 33, 37, 43, 45, 49, 108 – **David**, matros, 103 – **J.S.**, 114 – **Johann Clausen**, skipper, 35 – **Per Stig**, dr.phil., udenrigsminister, 221
- Mønsted, Peder**, maler, 153
- Nagel, Anne-Hilde**, 27
- Napoleon**, kejser, 16-17, 21-22, 139-140, 216
- Nelson, Horatio**, admiral, 16
- Nielsdatter, Abelone (Apelone)**, 180 – **Else**, 178 – **Gertrud**, 177 – **Gisle**, 127 – **Jytte Kirstine**, 179 – **Maren**, 176 – **Maren**, 178 – **Maren**, 180 – **Margretha**, 175 – **Mette**, 176
- Nielsen, Ane Katrine**, 169 – **Beth Grothe**, 117, 124, 126-127 – **Flemming Borg**, adjunkt, cand.mag., 5, 207 – **Frederik Christian Laurrup**, gårdmand, 180 – **Harald**, 206 – **Haagen**, handelsmand, 56 – **Jens**, hjulmand, husmand, 176 – **Karen Haagensdatter**, 56 – **Sven Birger**, 31
- Nilson, Christian**, 125
- Nyrop, Martin**, arkitekt, 227-228
- Nørr, Erik**, dr. phil., arkivar, seniorforsker, 6, 223-224, 226, 241
- Nørregaard, Georg**, 148
- Ochsner, Bjørn**, 188
- Olav**, kronprins, 207
- Olsen, Christian**, 206 – **Gunnar**, 86 – **Louise**, stud. mag., 5, 10, 185, 199 – **Marie Jensine**, 173 – **Søren**, indsidder, 180
- Oscar II**, konge, 209
- Otosen, Morten Nordhagen**, 6, 15, 22, 66, 215
- Padel, Abraham Friedrich**, apoteker, 159
- Palladius, Peder**, biskop, 111, 116, 118
- Palle Ove Christiansen**, 209
- Pantmann, Birgitte**, 4
- Paul I**, zar, 16
- Pedersdatter, Anne Cathrine**, 179 – **Karen**, 179 – **Kirsten**, 174 – **Lene Margrete**, 177 – **Margrethe**, 178 – **Mette Christina**, 176
- Pedersen, Christen**, 178 – **Christen**, gårdmand, 180 – **Edith Marie Elisabeth Frederikke**, 169 – **Falle**, 53 – **Hans Christian**, håndværker, 171 – **Hans**, gårdmand, 179 – **Hendrik**, daglejer, inderste, 176 – **Johannes**, husmand, fyrbøder, maskinmester, 173 – **Mads**, gårdmand, 176 – **Mikkel Venborg**, etnolog, seniorforsker, 6, 231-232 – **Paul**, smed, 174
- Pentz, Nina Etting**, 4 – **Christian**, skipper, 100
- Petersen, Erik Helmer**, 229 – **Petersen, Thit Birk**, mag.art. arkæolog, 4-6, 11, 15, 238, 216, 220 – **Viggo**, 31, 40
- Peymann, Ernst**, generalmajor, 17
- Philip**, prins, 207
- Pichler, Caroline**, 163
- Pius, Isak**, 103
- Platou, Ludvig Stoud**, professor, 59
- Pontavice, Marianne**, 162-163
- Pontoppidan, Erik**, teolog, 114, 185, 191, 194
- Pope-Hennessy, James**, forfatter, 208
- Poulsen, Bjørn**, Odense, 109 – **Jep**, landbolsmand, 176 – **Olaf**, skuespiller, 214 – **Peder**, forvalter, 105
- Prange, Knud**, 91, 103
- Preben-Hansen, Bernadette**, 211
- Qvistgaard, Erhard J. C.**, admiral, 211
- Raffles, Stamford sir**, 70
- Rambusch, Sigurd**, 242
- Rasch, Aage**, 86
- Rasmussen, Jens**, hestepasser, 219 – **Maria**, 6, 219 – **Ole**, 223
- Rein, Jonas**, præst, 62
- Reventlow, Peter Christian**, politiker, chefredaktør, forfatter, 173
- Romer, Knud**, forfatter, 220
- Rosenborg, Axel af**, greve, 208
- Rosenkrantz, Jørgine Elisabet**, hofdame, 64 – **Niels**, generalløjtnant, 186, 191, 197
- Rosenørn, Mathias**, 151
- Rosvall, Ted**, 5, 207
- Roxburgh, William**, forstander, 75-76
- Rubin, Marcus**, 163
- Ruhde, Anton Wilhelm Friedrich**, kirurg, 75, 79
- Røssaak, Tor**, kunsthistoriker, 100
- Scavenius, Erik**, udenrigsminister, 211, 218 – **Harald**, kammerherre, udenrigsminister, 211
- Schack, Carl**, overretsprokurator, 146
- Schiellerup, Niels**, prokurator, 91, 105
- Schimmelmann, Ernst Heinrich von**, greve, 97, 225
- Schmidt, Eva**, 6, 227 – **Gunnar Thorning**, 167 – **Hans**, maler, 224 – **Holger Thorning**, cand. oecon., lektor, 167 – **Jacob Paulsen**, smed, 165, 174 – **Johan Christian Petersen**, arbejdsmand, 169 – **Peter Jakobsen**, arbejdsmand, 171 – **Valdemar Emil**, købmand, 165, 167
- Schmidt-Phiseldeck, Conrad Friedrich von**, teolog, filosof, 73
- Schumacher, Heinrich Christian**, 72
- Schytter, Mads**, kaptajn, 97
- Scott, Robert**, skipper, 96
- Sechmann, Elisabeth de**, 193
- Seerup, Jakob**, ph.d., 237
- Seidelin, Mariane Magdalene Eichel**, eratsrådinde, 131
- Seifert (Seuffert), Caroline Petronelle**, 139, 143-146, 148, 159, 162-163 – **Johann Christian**, præst, 144, 159
- Selbach, Jette**, 242
- Skeel, Berte**, 186, 188, 191, 195-197, 198 – **Birgitte**, 193-194, 196 – **Otte**, godsejer, gehejmeråd, 190
- Skjøtt, Maren Nielsdatter**, 174 – **Niels**, landbolsmand, 174
- Skjelbred, Ann Helene Bolstad**, 116
- Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, Wilhelm af**, prins, 143

- Sneedorff, Henrik**, journalist, 57 – **Henrik Gerner**, adjutant, 62 – **Jens Schieldrup**, professor, 55
- Sonne, Pernille**, cand.mag., arkivar, forsker, 6, 223-225
- Sonne-Jensen, Christine**, 4
- Stampé, Henrik**, generalprokurør, 127
- Stauning, Thorvald**, statsminister, 213
- Steen, Poul**, 237
- Steigentesch, August Ernst Freiherr von**, generalmajor, diplomat, 142, 144, 160-161
- Stemann, Paul Christian**, amtmand, kammerherre, 152, 155, 157
- Sten Madsen**, læge, 209
- Stoltenberg, Brede Plade**, købmand, 58 – **Elisabeth (Bøckman)**, 58
- Struensee, Johann Friedrich**, 129-130
- Struve, Kamma**, 86
- Stugu, Ola Svein**, 109
- Stunder, Johan Jacob**, portrætmaler, 100
- Suderbo, Anne Dorthé**, 242
- Sumner, Richard**, 97
- Svane, Hans**, ærkebiskop, 188
- Svendsdatter, Mette**, 174
- Svenningsen, Jesper**, 106
- Svenstrup, Jens Nicolaj**, snedker, futteralmager, 178 – **Niels Christian**, grovsmedesvend, 173 – **Niels Sørensen**, skipper, 178 – **Rudolphine Nicolaisine**, 171
- Sverdrup, Georg**, professor, 59-60
- Sætra, Gustav**, 27, 37, 40, 42-43, 45
- Söderblom, Nathan**, ærkebiskop, 208
- Sønnichsen, Ole**, journalist, 6, 229-231
- Sørensdatte, Mette Margrethe**, 177 – **Sidsel**, 176
- Sørensen, Alexander Maximilian**, sadelmager, 172 – **Balduin Fernando**, læge, 172 – **Carl Marinus**, handelskommis, 172 – **Carl Peder**, sadelmagermester, tapetserer, 172 – **Diego Florentinus**, handelskommis, 172 – **Elliot Theobald**, sadelmager, 172 – **Ferdinand Eusebius**, instrumentmager, fabrikant, 171-172, 181-182 – **Grete Elisabeth**, EDB-programmør, kontorchef, 167 – **Hugo**, 206 – **Jens Smærup**, forfatter, 220 – **Jens**, gårdmand, 180 – **Jørgen Würtz**, 229 – **Lars**, værtshusholder, høker, 178 – **Lena**, kasserer, 240, 244 – **Mette Christine**, 53 – **Olaf Eusebius**, cand.phil., cand.polyt., ingeniør, lærer, 169 – **Ole**, insidder, 179 – **Rasmus**, rejsefører, 230
- Søttrup, Jan**, journalist, forfatter, instruktør, 5, 10, 139, 163
- Saabye, Hans Rudolph**, købmand, grosserer, 91, 99, 105
- Tausen, Hans**, biskop, 127
- Telfair, C.**, sekretær, 82
- Thellesen, Peder**, rentier, 174
- Thestrup, Christian**, professor, højesteretsassessor, 53 – **Else**, 53 – **Frands**, biskop, 195 – **Poul**, 116
- Thomason, T.**, præst, 79
- Thorning, Maria Kirstine**, 169 – **Peder Jepsen**, daglejer, 171 – **Thorning-Schmidt, Helle**, statsminister, 5, 10, 165-166, 182
- Thornøe, Casper**, 33
- Top, Caspar**, købmand, 75-76
- Torning (Taarning), Jep (Jeppe) Poulsen**, væver, inderste, 165, 175
- Treschow, Herman**, sognepræst, professor, 104, 107
- Troels-Lund, Troels**, 118, 231-232
- Trond Norén Isaksen**, historiker, forfatter, 209
- Ulfeldt, Margrethe**, 197
- Ussing, Henrich**, præst, 115
- Vahl, Martin**, 72
- Valdemar**, prins, 207-208
- Vilhelmine**, prinsesse, 140
- Vogt, Carl Frederik**, maler, 63
- Vollen, Reidar**, 48
- Vries, Jan de**, historiker, 231
- Wachmann, Poul**, 239, 241
- Wallich Aron (Arnold)**, 70 – **Juliane Marie (Hals)**, 80-81, 86 – **Wallich, Nathaniel**, kirurg, botaniker, 5, 10, 69-76, 78-82, 84-86
- Ward, W.**, missionær, 75
- Washington, George**, præsident, 64
- Wedel-Jarlsberg, Herman**, greve, 61
- Weinbrenner, Friedrich**, arkitekt, 100
- Weinzinger, Christel**, 147
- Weitsch, Anton**, kunstner, 101
- Wergeland, Oscar**, maler, 4, 54
- Wessel, Ole Christian**, generalauditør, 56
- Wildenrath, F.S.**, oberst, 182
- Wilhelm, Frederik**, 101
- Winhall, Anna Johanna**, 174 – **Johan Christian**, postmester, gæstgiver, 174
- Winnes, John**, 39
- Winsløw, Frederik Christian**, 72
- Wolff, Benjamin**, købmand, 84, 86 – **Wolff, Niels**, cand.jur., 155, 157
- Worm, Christen Willumsen**, biskop, 191
- Worsøe, Jens**, 241, 244
- Wulf, Lazarus**, købmand, 70 – **Wulf, Maria**, 185
- Wulff, C.F.**, grosserer, 152
- Würtzen, Arne**, 242
- Zetitz, Jens**, digter, teolog, 99, 107
- Ørsted, Hans Christian**, 84
- Åbjörnsson, Wilhelm.**, købmand, 152, 162
- Åbjörnsson, Åbjörn**, økonomidirektør, 152
- Aage**, prins, greve, 208
- Aall, Jacob**, 60, 65

2014 er 200-året for adskillelsen af Danmark og Norge. I Norge anses 1814 for at være jubelåret, hvor de fik egen grundlov. I Danmark er tabet af Norge forbigået i stilhed ofte overskygget af Københavns bombardement, Slaget på Reden og landets engagement i Napoleonskrigen.

I denne bog sættes der fokus på de dansk-norske skæbner før og efter adskillelsen i 1814. I 5 artikler analyseres og diskuteres personalhistorier, skæbner og samhörighed de to lande imellem. Både danske, norske og tyske forfattere har bidraget til denne bog, og variationen i artikler er bred og inspirerende.

ISSN 0300-3655